

ANDREA WULF

A TERMÉSZET
FELTALÁLÓJA

ALEXANDER *von* HUMBOLDT
kalandos élete

JEGYZETEK

PARK KÖNYVKIADÓ

Rövidítések

Személyek és archívumok

AH: Alexander von Humboldt

BL: British Library, London

Caroline Marsh Journal, NYPL: Crane családi iratok, Kéziratok és Okmányok Részleg, New York Public Library; Astor, Lenox és Tilden Alapítványok

CH: Caroline von Humboldt

CUL: Tudományos Kéziratok Gyűjteménye, Kéziratok és Egyetemi Okmányok Részleg, University Library, Cambridge

DLC: Library of Congress, Washington DC

JM online: a John Muir-iratok online gyűjteménye. Holt-Atherton Special Collections, University of the Pacific, Stockton, California, © 1984 Muir-Hanna Trust

MHT: Holt-Atherton Special Collections, University of the Pacific, Stockton, California, © 1984 Muir-Hanna Trust

NYPL: New York Public Library

RS: Royal Society, London

Stabi Berlin NL AH: Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Nachl. Alexander von Humboldt (Humboldt Kéziratgyűjtemény)

TJ: Thomas Jefferson

UVM: George Perkins Marsh Collection, University of Vermont Library

WH: Wilhelm von Humboldt

Alexander von Humboldt művei

AH Althaus Memoirs 1861: *Briefwechsel und Gespräche Alexander von Humboldt's mit einem junge Freunde, aus den Jahren 1848 bis 1856*

AH Ansichten 1808: *Ansichten der Natur mit wissenschaftlichen Erläuterungen*

AH Ansichten 1849: *Ansichten der Natur mit wissenschaftlichen Erläuterungen, harmadik, bővített kiadás*

AH Arago Letters 1907: *Correspondance d'Alexandre de Humboldt avec Francois Arago (1809–1853)*

AH Aspects 1849: *Aspects of Nature, in Different Lands and Different Climates, with Scientific Elucidations*

AH Berghaus Letters 1863: *Briefwechsel Alexander von Humboldt's mit Heinrich Berghaus aus den Jahren 1825 bis 1858*

AH Bessel Letters 1994: *Briefwechsel zwischen Alexander von Humboldt und Friedrich Wilhelm Bessel*

AH Böckh Letters 2011: *Alexander von Humboldt und August Böckh. Briefwechsel*

AH Bonpland Letters 2004: *Alexander von Humboldt and Aimé Bonpland. Correspondance 1805–1858*

AH Bunsen Letters 2006: *Briefe von Alexander von Humboldt and Christian Carl Josias Bunsen*

AH Central Asia 1844: *Central-Asien. Untersuchungen über die Gebirgsketten und die vergleichende Klimatologie*

AH Cordilleras 1814: *Researches concerning the Institutions & Monuments of the Ancient Inhabitants of America with Descriptions & Views of some of the most Striking Scenes in the Cordilleras!*

AH Cordilleren 1810: *Pittoreske Ansichten der Cordilleren und Monumente americanischer Völker*

AH Cosmos 1845–52: *Cosmos: Sketch of a Physical Description of the Universe*

AH Cosmos 1878: *Cosmos: Sketch of a Physical Description of the Universe, Muir saját példány*

- AH Cosmos Lectures 2004: *Alexander von Humboldt. Die Kosmos–Vorträge 1827/28*
- AH Cotta Letters 2009: *Alexander von Humboldt und Cotta. Briefwechsel*
- AH Cuba 2011: *Political Essay on the Island of Cuba. A Critical Edition*
- AH Diary 1982: *Lateinamerika am Vorabend der Unabhängigkeitsrevolution: eine Anthologie von Impressionen und Urteilen aus seinen Reisetagebüchern*
- AH Diary 2000: *Reise durch Venezuela. Auswahl aus den Amerikanischen Reisetagebüchern*
- AH Diary 2003: *Reise auf dem Río Magdalena, durch die Anden und Mexico*
- AH Dirichlet Letters 1982: *Briefwechsel zwischen Alexander von Humboldt und P. G. Lejeune Dirichlet*
- AH du Bois-Reymond Letters 1997: *Briefwechsel zwischen Alexander von Humboldt und Emil du Bois-Reymond*
- AH Fragments Asia 1832: *Fragmente einer Geologie und Klimatologie Asiens*
- AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013: *Alexander von Humboldt. Friedrich Wilhelm IV. Briefwechsel*
- AH Gauß Letters 1977: *Briefwechsel zwischen Alexander von Humboldt und Carl Friedrich Gauß*
- AH Geography 1807: *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen nebst einem Naturdemälde der Tropenländer*
- AH Geography 2009: *Essay on the Geography of Plants*
- AH Kosmos 1845–50: *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*
- AH Letters 1973: *Die Jugendbriefe Alexander von Humboldts 1787–1799*
- AH Letters America 1993: *Briefe aus Amerika 1799–1804*
- AH Letters Russia 2009: *Briefe aus Russland 1829*
- AH Letters USA 2004: *Alexander von Humboldt und die Vereinigten Staaten von Amerika. Briefwechsel*
- AH Mendelssohn Letters 2011: *Alexander von Humboldt. Familie Mendelssohn. Briefwechsel*
- AH New Spain 1811: *Political Essay on the Kingdom of New Spain*
- AH Personal Narrative 1814–29: *Personal Narrative of Travels to the Equinoctial Regions of the New Continent during the years 1799–1804*
- AH Personal Narrative 1907: *Personal Narrative of Travels to the Equinoctial Regions of the New Continent during the Years 1799–1804, Muir saját példány*

- AH Schumacher Letters 1979: *Briefwechsel zwischen Alexander von Humboldt und Heinrich Christian Schumacher*
- AH Spiker Letters 2007: *Alexander von Humboldt. Samuel Heinrich Spiker. Briefwechsel*
- AH Varnhagen Letters 1860: *Letters of Alexander von Humboldt to Varnhagen von Ense*
- AH Views 1896: *Views of Nature*, Muir saját példányá
- AH Views 2014: *Views of Nature*
- AH WH Letters 1880: *Briefe Alexander von Humboldt und seinen Bruder Wilhelm*
- Terra 1959: Alexander von Humboldt's Correspondence with Jefferson, Madison, and Gallatin

Általános rövidítések

- Darwin Beagle Diary 2001: *Beagle Diary*
- Darwin Correspondence: *The Correspondence of Charles Darwin*
- Goethe AH WH Letters 1876: *Goethe's Briefwechsel mit den Gebrüdern von Humboldt*
- Goethe Correspondence 1968–76: *Goethes Briefe*
- Goethe Diary 1998–2007: *Johann Wolfgang Goethe: Tagebücher*
- Goethe Eckermann 1999: *Johann Peter Eckermann, Gespräche mit Goethe in den Letzten Jahren seines Lebens*
- Goethe Encounters 1965–2000: *Goethe Begegnungen und Gespräche*. Szerk.: Ernst Grumach és Renate Grumach
- Goethe Humboldt Letters 1909: *Goethes Briefwechsel mit Wilhelm und Alexander v. Humboldt*. Szerk.: Ludwig Geiger
- Goethe Letters 1980–2000: *Briefe an Goethe, Gesamtausgabe in Regestform*. Szerk.: Karl Heinz Hahn
- Goethe Morphologie 1987: *Johann Wolfgang Goethe. Schriften zur Morphologie*
- Goethe Natural Science 1989: *Johann Wolfgang Goethe. Schriften zur Allgemeinen Naturlehre, Geologie und Mineralogie*. Szerk.: Wolf von Engelhardt és Manfred Wenzel
- Goethe's Day 1982–96: *Goethes Leben von Tag zu Tag: Eine Dokumentarische Chronik*. Szerk.: Robert Steiger

- Goethe's Year 1994: *Johann Wolfgang Goethe. Tag- und Jahreshefte*. Szerk.: Irmtraut Schmid
- Haeckel Bölsche Letters 2002: *Ernst Haeckel–Wilhelm Bölsche. Briefwechsel 1887–1919*. Szerk.: Rosemarie Nöthlich
- Madison Papers SS: *The Papers of James Madison: Secretary of State Series*. Szerk.: David B. Mattern és mások
- Muir Journal 1867–68, JM online: John Muir, Manuscript Journal: „The 'thousand mile walk' from Kentucky to Florida and Cuba, September 1867 – February 1868”, MHT
- Muir Journal 'Sierra', summer 1869 (1887), MHT: John Muir, Manuscript 'Sierra Journal', 1. k., 1869. nyár, jegyzetfüzet, 1887 körül, MHT
- Muir Journal 'Sierra', summer 1869 (1910), MHT: John Muir, 'Sierra Journal', 1. k., 1869. nyár, gépelve, 1910 körül, MHT
- Muir Journal 'World Tour', 1. rész, 1903, JM online: John Muir, Manuscript Journal, 'World Tour', 1. rész, 1903. június–július, MHT
- Schiller and Goethe 1856: *Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe in den Jahren 1794–1805*
- Schiller Letters 1943–2003: *Schillers Werke: Nationalausgabe. Briefwechsel*. Szerk.: Julius Petersen és Gerhard Fricke
- Thoreau Correspondence 1958: *The Correspondence of Henry David Thoreau*. Szerk.: Walter Harding és Carl Bode
- Thoreau Excursion and Poems 1906: *The Writings of Henry David Thoreau: Excursion and Poems*
- Thoreau Journal 1906: *The Writings of Henry David Thoreau: Journal*. Szerk.: Bradford Torrey
- Thoreau Journal 1981–2002: *The Writings of Henry D. Thoreau: Journal*. Szerk.: Robert Sattelmeyer és mások
- Thoreau Walden 1910: *Walden*
- TJ Papers RS: *The Papers of Thomas Jefferson: Retirement Series*. Szerk.: Jeff Looney és mások
- WH CH Letters 1910–16: *Wilhelm und Caroline von Humboldt in ihren Briefen*. Szerk.: Familie von Humboldt

Jegyzetek

Prológus

- 10 A Chimborazo megmászásának leírása: AH WH-nak, 1802. november 25., AH WH Letters 1880, 48. o., AH, A Chimborazo csúcsára való feljutás megkísérléséről: Kutzinski 2012, 135–55. o.; AH, 1802. június 23., AH Diary 2003, 2. k., 100–109. o.
- 10 A szerves élet megszűnéséről: AH WH-nak, 1802. november 25., AH WH Letters 1880, 49. o.
- 10 kísérteties fehér semmibe burkolta őket: AH, A Chimborazo csúcsára való feljutás megkísérléséről: Kutzinski 2012, 143. o.
- 10 „Fenséges látvány”: uo., 142. o.
- 10 A szakadék szélességéről és mélységéről: AH eltérő értékeket ad meg, például mélységként 120 métert, szélességként 18 métert; uo., 142. o.
- 10 AH 5917,16 m magasságot mért – AH, 1802. június 23., AH Diary 2003, 2. k., 106. o.
- 11 AH és Napóleon: Ralph Waldo Emerson John F. Heathnek, 1842. augusztus 4., Emerson 1939, 3. k., 77. o.
- 12 „Félig amerikainak”: Rossiter Raymond, 1859. május 14., AH Letters, USA 2004, 572. o.

- 12 „cartesiusi örvény”: AH Karl August Varnhagennek 1854. július 31., Humboldt Varnhagen Letters 1860, 235. o.
- 12 „lehetőleg egyszerre hármat”: AH, idézi Leitzmann, 1936, 210. o.
- 13 „A természet iránti szeretetet”: Arnold Henry Guyot, 1859. június 2., Humboldt-megemlékezések, *Journal of the American Geographical and Statistical Society*, 1. k., no. 8., 1859. október, 242. o.; Rachel Carson: *The Sense of Wonder*, 1965.
- 13 természet és érzések: AH Goethének, 1810. január 3., Goethe Humboldt Letters 1909, 305. o.
- 14 „egy pillanat alatt végigfutni”: Matthias Jacob Schleiden, 1869. szeptember 14., Jahn, 2004.
- 14 „Szem helyett természetes távcsövekkel”: Ralph Waldo Emerson, jegyzetek az 1869. szeptember 14-i Humboldt-beszédhez, Emerson 1960–92, 16. k., 160. o.
- 14 „Az okok és okozatok hatalmas láncolatában”: AH Geography 2009, 79. o.; AH Geography 1807, 39. o.
- 15 éghajlatváltozás: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 140. o.–tól; AH, 1800. március 4., AH Diary 2000, 216. o.
- 15 az erdők ökológiai szerepéről: AH 1799. szeptember, AH Diary 2000, 140. o.; AH Aspects 1849, 1. k., 126–27. o.; AH Views 2014, 83. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 158. o.; AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 477. o.
- 15 „eljövedő nemzedékek”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 143. o.
- 15 „a kor egyik legszebb ékességének”: Thomas Jefferson Carlo de Viduának, 1825. augusztus 6., AH Letters USA 2004, 171. o.
- 15 „semmi sem szította bennem jobban”: Charles Darwin Alfred Russel Wallace-nak, 1865. szeptember 22., Darwin Correspondence, 13. k., 238. o.
- 15 „az Újvilág felfedezőjének”: Simón Bolívar Madame Bonpland-nak, 1823. október 23., Rippey és Brann 1947, 701. o.
- 16 „mintha éveket élt volna az ember”: Goethe Johann Peter Eckermann-nak, 1828. december 12., Goethe Eckermann 1999, 183. o.
- 16 Melbourne, Adelaide: *Melbourn Deutsche Zeitung*, 1869. szeptember 16.; *South Australian Advertiser*, 1869. szeptember 20.; *South Australian Register*, 1869. szeptember 22.; *Standard*, Buenos Aires,

1869. szeptember 19.; *Two Republics*, Mexikóváros, 1869. szeptember 19.; *New York Herald*, 1869. október 1.; *Daily Evening Bulletin*, 1869. november 2.
- 16 „a tudomány Shakespeare-jének”: Herman Trautschold, 1869, Roussanova 2013, 45. o.
- 16 az egyiptomi Alexandriában: uo.: *Die Gartenlaube*, no. 43., 1869.
- 16 amerikai ünnepek és rendezvények: *Desert News*, 1869. szeptember 22.; *New York Herald*, 1869. szeptember 15., *The New York Times*, 1869. szeptember 15.; *Charleston Daily Courier*, 1869. szeptember 15.; *Philadelphia Inquirer*, 1869. szeptember 14.
- 16 Cleveland és Syracuse: *New York Herald*, 1869. szeptember 15.
- 16 Pittsburgh: *Desert News*, 1869. szeptember 22.
- 16 „akinek dicsőségét egyetlen nemzet sem sajátíthatja ki”: *The New York Times*, 1869. szeptember 15.; *New York Herald*, 1869. szeptember 15.
- 16 „ahogy ott áll”: Franz Lieber, *The New York Times*, 1869. szeptember 15.
- 17 „belső összefüggéseket”: *Norddeutsches Protestantenblatt*, Bréma, 1869. szeptember 11.; Glogau, Heinrich: „Akademische Festrede zur Feier des Hundertjährigen Geburtstages Alexander’s von Humboldt, 14 September 1869”, Glogau 1869, 11. o.; Agassiz, Louis: „Address Delivered on the Centennial Anniversary of the Birth of Alexander von Humboldt 1869”, Agassiz 1869, 5. és 48. o.; Herman Trautschold, 1869; Roussanova 2013, 50. o.; *Philadelphia Inquirer*, 1869. szeptember 15.; Humboldt Commemorations, 1859. június 2.; *Journal of American Geological and Statistical Society*, 1859, 1. k., 226. o.
- 17 „a világ csodáinak egyike volt”: Ralph Waldo Emerson, 1869, Emerson 1960–92, 16. k., 160. o.; Agassiz 1869, 71. o.
- 17 „valamiképpen magához”: *Daily News*, London, 1869. szeptember 14.
- 17 németországi ünnepek és rendezvények: Jahn 2004, 18–28. o.
- 17 Berlin: *Illustrierte Zeitung Berlin*, 1869. október 2.; *Vossische Zeitung*, 1869. szeptember 15.; *Allgemeine Zeitung Augsburg*, 1869. szeptember 17.
- 17 AH nevét viselő földrajzi helyek világszerte: Oppitz, 1969, 281–427. o.
- 17–18 Nevada neve kis híján Humboldt állam lett: Az esélyes nevek Washoe, Esmeralda, Nevada és Humboldt voltak, Oppitz, 1969, 290. o.

- 18 további, AH-ról elnevezett helyek: Egerton, 2012, 121. o.
 18 „természetes egész”: AH Cosmos, 1845–52, 1. k., 45. o.; AH Kosmos, 1845–50, 1. k., 52. o.
 18 kezdetben fontolgatta a *Gäa* címet is: AH Karl August Varnhagennek, 1834. október 24.; Humboldt Varnhagen Letters 1860, 18. o.
 19 „a legegyszerűsebb út”: Wolfe 1979, 313. o.

1. A kezdetek

- 23 AH családja: AH: Meine Bekenntnisse, 1769–1805, Biermann 1987, 50. o.-tól; Beck, 1959–61, 1. k., 3. o.-tól; Geier 2010, 16. o.-tól.
 23 AH keresztapja: Frigyes Vilmos herceg, aki 1786-tól II. Frigyes Vilmos néven uralkodott.
 23 boldogtalan gyermekkor: AH Carl Freieslebennek, 1792. június 5., AH Letters 1973, 191. o.-tól; WH CH-nak, 1790. április; WH CH Letters 1910–16, 1. k., 134. o.
 23 AH szülei: Frau von Briest, 1785, WH CH Letters 1910–16, 1. k., 55. o.
 24 Kunth irányította tanulmányait: WH CH-nak, 1790 április 2., uo., 115–16. o.; Geier, 2010, 22. o.-tól; Beck, 1959–61, 1. k., 6. o.-tól.
 24 „fáradhatatlan igyekezettel”: WH CH-nak, 1790. április 2., WH CH Letters 1910–16, 1. k., 115. o.
 25 „már abban is kételkedtek”: AH Carl Freieslebennek, Bruhns 1873, 1. k., 31. o., AH: Aus Meinem Leben (1769–1850), in: Biermann 1987, 50. o.
 25 WH és az ókori Görögország: Geier 2010, 29. o.
 25 kis patikárius: Bruhns 1873, 1. k., 20. o.; Beck 1959–61, 1. k., 10. o.
 25 „Igen, Felség, de az eszemmel...”: Walls 2009, 15. o.
 25 „tudásban és erkölcsökben való tökéletesedését”: Kunth Marie Elisabeth von Humboldtról, Beck 1959–61, 1. k., 6. o.
 25 „Ezernyi béklyót kényszerítettek rám”: AH Carl Freieslebennek, 1792. június 5.; AH Letters 1973, 192. o.
 25 a két fivér különbözőségéről: WH CH-nek, 1804. október 9.; WH CH Letters, 1910–16, 2. k., 260. o.

- 25 WH személyisége: WH 1903–36, 15. k., 455. o.
- 25 észak-amerikai fafajok Tegelben: AH Carl Freieslebennek, 1792. június 5., AH Letters 1973, 191. o.; Bruhns 1873, 3. k., 12–13. o.
- 26 a természet nyugalma és békessége: AH WH-nak, 1829. május 19., AH Letters, Oroszország 2009, 116. o.
- 26 AH testmagassága: AH útlevele, amivel 1798-ban elhagyta Párizst, Bruhns 1873, 1. k., 394. o.
- 26 AH karcsú volt, fűrge és lendületes: Karoline Bauer, 1876, Clark és Lubrich 2012, 199. o.; keze kicsiny és finom: Louise von Bornstedt, 1856; Beck, 1959, 385. o.
- 26 egyszerűen hipochondriának tartott: WH CH-nak, 1790. április 2., 116. o.; lásd még WH CH-nak, 1791. június 3., WH CH Letters 1910–16, 1. k., 116. o.; a betegségekről lásd AH Wilhelm Gabriel Wegenernek, 1789. február 24., 25. és 27., illetve 1790. június 5., AH Letters 1973, 39. és 92. o.
- 26 *un petit esprit malin*: Dove 1881, 83. o.; a későbbi kommentárokat lásd Caspar Voght, 1808. február 14., Voght 1959–65, 3. k., 95. o.
- 26 egy jó adag kajánság: Arago AH-ról, Biermann and Schwarz 2001b, oldalszám nélkül.
- 26 nem volt igazán rosszmájú: WH AH-ról, 1788, Dove 1881, 83. o.
- 26 vergődött: WH CH-nak, 1790. november 6., WH CH Letters 1910–16, 1. k., 270. o.
- 27 egyetemek és írásbeliség Németországban: Watson 2010, 55. o.-tól.
- 28 „a Mindenség hatalmas és bonyolult gépezete”: George Cheyne, Worster, 1977, 40. o.
- 29 a levelek köztársasága: gyakran használt kifejezés, lásd például Joseph Pitton de Tournefort Hans Sloane-nak, 1701. január 14. és John Locke Hans Sloane-nak, 1694. szeptember 14., MacGregor 1994., 19. o.
- 29 AH és WH Berlinben: Bruhns 1873, 1. k., 33. o.
- 29 az anya és a fivérek pályafutása: AH: Meine Bekenntnisse, 1769–1805, Biermann 1987, 50. és 53. o.; Holl 2009, 30. o.; Beck 1959–61, 1. k., 11. o.-tól; WH CH-nek, 1790. január 15., WH CH Letters 1910–16, 1. k., 74. o.
- 29 AH Odera-Frankfurtban: AH Ephraim Beernek, 1787. november, AH Letters 1973, 4. o.; Beck 1959–61, 1. k., 14. o.

- 30 AH Göttingenben: Holl 2009, 23. o.-tól; Beck 1959–61, 1. k., 18–21. o.
- 30 „A természetünk túlságosan is különbözött”: WH, Geier 2009, 63. o.
- 30 kalandokról ábrándozott: AH: Mein Aufbruch nach America, Biermann 1987, 64. o.
- 30 a berlini fűvészkertben: AH: Cosmos 1845–52, 2. k., 92. o.; AH: Meine Bekenntnisse, 1769–1805, Biermann 1987, 51. o.
- 30 Forster hatása: AH: Ich Über Mich Selbst, 1769–90, Biermann 1987, 36. o.-tól.
- 30 évente vagy tizenötezer [hajó] fordult meg itt [Londonban]: White 2012, 168. o.; lásd még Carl Philip Moritz, 1782. június, Moritz 1965, 26. o.
- 30 árbócok feketéllő erdeje: Richard Rush, 1818. január 7., Rush 1833, 79. o.
- 30 AH Londonban: AH Wilhelm Gabriel Wegenernek, 1790. június 20.; AH Paul Usterinek, 1790. június 27.; AH Friedrich Heinrich Jacobinak, 1791. január 3., AH Letters 1973, 93., 96. és 117. o.; AH: Ich Über Mich Selbst, 1769–90, Biermann 1987, 39. o.
- 31 nemegyszer elsírta magát: AH: Ich Über Mich Selbst, 1769–90, Biermann 1987, 38. o.
- 31 „Munkál bennem valami parancsoló vágyakozás”: AH Wilhelm Gabriel Wegenernek, 1790. szeptember 23.; AH Letters 1973, 106–107. o.
- 31 matrózokat toboroztak: Hampstead: AH: Ich Über Mich Selbst, 1769–90, Biermann 1987, 38. o.
- 31 túlságosan is jó fiú volt: AH: Meine Bekenntnisse, 1769–1805, Biermann 1987, 51. o.; lásd még AH Joachim Heinrich Campénak, 1790. március 17., AH Letters 1973, 88. o.
- 31 „Eszement leveleket”: AH: Ich Über Mich Selbst, 1769–90, Biermann 1987, 40. o.
- 31 „Búbánatos helyzetem”: AH Paul Usterinek, 1790. június 27., AH Letters 1973, 96. o.
- 32 „Lankadhatatlan késztetés”: AH David Friedländernek, 1799. április 11., AH Letters 1973, 658. o.
- 32 „elméje sajnálatosan túlterhelt”: Georg Forster Heynének, Bruhns 1873, 1. k., 31. o.
- 32 előbb-utóbb összeroppan: CH WH-nak, 1791. január 21., WH

- CH Letters 1910–16. 1. k., 372. o.; CH és AH először 1789 decemberében találkoztak.
- 32 „lóversenytempóban”: Alexander Dallas Bache, 1859. június 2., „Tribute to the Memory of Humboldt”, *Pulpit and Rostrum*, 1859. június 15., 133. o.; lásd még WH CH-nak, 1790. április 2., WH CH Letters 1910–16, 1. k., 116. o.
- 32 utálta a számokat és az üzleti könyvelést: AH William Gabriel Wegenernek, 1790. szeptember 23., AH Letters 1973, 106. o.
- 32 tudományos értekezéseket meg útleírásokat: AH Samuel Thomas Sömmerringnek, 1791. január 28., AH Letters 1973, 122. o.
- 32 „hajók látványában”: AH William Gabriel Wegenernek, 1790. szeptember 23., AH Letters 1973, 106. o.
- 32 „a saját kezébe vehesse sorsa alakítását”: AH William Gabriel Wegenernek, 1789. március 27., AH Letters 1973, 47. o.
- 32 Freiberg bányászati akadémiájára: AH: Meine Bekenntnisse, 1769–1805, Biermann 1987, 54. o.
- 33 hároméves kurzust végzett el nyolc hónap alatt: AH Archibald MacLeannek, 1791. október 14., AH Letters 1973, 153. o.
- 33 AH freibergi mindennapjai: AH Dietrich Ludwig Gustav Karstennek, 1791. augusztus 25.; AH Paul Usterinek, 1791. szeptember 22.; AH Archibald MacLeannek, 1791. október 14., AH Letters 1973, 144., 151–52. és 153–54. o.
- 33 WH esküvője és AH turingiai utazása: AH Dietrich Ludwig Gustav Karstennek, *uo.*, 146.
- 33 „olykor tréfát is űzött vele, ahogy jó testvérek között szokás”: CH WH-nak, 1790. január 14. és 1791. január 21., CH Letters 1910–16, 1. k., 65. és 372. o.
- 33–34 CH WH-nak, 1790. január 14. és 1791. január 21. CH Letters 1910–16, 1. k., 65. és 372. o.
- 34 A két fiatalember sülve-főve együtt volt: AH Archibald MacLeannek, 1791. október 14., AH Letters 1973, 154. o.
- 34 „Soha senkit sem kedveltem ennyire”: AH Carl Freieslebennek, 1792. március 2., *uo.*, 173. o.
- 34 meg is róttta magát: AH Archibald MacLeannek, 1791. november 6., *uo.*, 157. o.

- 34 A káprázatos felemelkedés kissé feszélyezte: AH Carl Freieslebennek, 1792. március 7., uo., 175. o.
- 34 a szívét csak igen ritkán tárta ki: AH William Gabriel Wegenernek, 1789. március 27., uo., 47. o.
- 34 arra a néhány emberre gondolt, akikkel az elmúlt évek során barátságot kötött: AH Archibald MacLeannek, 1792. október 1., 1793. február 9., Jahn and Lange 1973, 216. és 233. o.; lásd még AH Carl Freieslebennek ebben az időszakban, például 1793. január 14., 1793. július 19., 1793. október 21., 1793. december 2., 1794. január 20., AH Letters 1973, 227–29., 257–58., 279–81., 291–92. és 310–15. o.
- 34 „Mindig átkozottul magányosnak”: AHs Archibald MacLeannek, 1793. február 9., lásd még 1791. november 6., AH Letters 1973, 157., 233. o.
- 34 egy-egy nyomorúságos fogadóban: AH Carl Freieslebennek, 1793. október 21., uo., 279. o.
- 34 Két évet is odaadna az életéből: AH Carl Freieslebennek, 1792. április 10., uo., 180. o.
- 35 „élete leggyönyörűsegebb órái”: AH Carl Freieslebennek, 1792. július 6., uo., 201. o.; lásd még 1793. október 21. és 1794. január 20., uo., 279. és 313. o.
- 35 „bolond soraiért”: AH Carl Freieslebennek, 1793. augusztus 13., uo., 269. o.
- 35 AH találmányai: AH: *Über die unterirdischen Gasarten und die Mittel, ihnen Nachteil zu vermindern. Ein Beytrag zur Physik der praktischen Bergbaukunde*, Braunschweig. Vieweg, 1799, III. tábla; AH Carl Freieslebennek, 1794. január 20., 1796. október 5., AH Letters 1973, 311. o.-tól és 531. o.-tól.
- 35 tankönyveket írt: AH Carl Freieslebennek, 1794. január 20., AH Letters 1973, 311. o.
- 35 heteket töltött 16. századi bányászati kéziratok silabizálásával: uo., 310. o.-tól.
- 35 „Minden bizonnal nyolc lába és négy karja van.”: AH Carl Freieslebennek, 1793. július 19., uo., 257. o.

- 35 AH gyakori betegségei: AH Carl Freieslebennek, 1793. április 9. és 1794. január 20., AH Friedrich Wilhelm von Redennek, 1794. január 17.; AH Dietrich Ludwig Karstennek, 1795. július 15., uo., 243–44., 308., 311. és 446. o.
- 35 értekezés a Rajna mentén fellelhető bazaltokról: AH: *Mineralogische Beobachtungen über einige Basalte am Rhein*, 1790.
- 35 föld alatti flóráról: AH: *Florae Fribergensis specimen*, 1793. A francia kémikus, Antoine Laurent Lavoisier és a brit tudós Joseph Priestley hatására Humboldt vizsgálni kezdte a fény és a hidrogén hatását a növények oxigéntermelésére; AH: *Aphorismen aus der chemischen Physiologie der Pflanzen*, 1794.
- 36 saját magán folytatta a kísérletezést: AH Johann Friedrich Blumenbachnak, 1793. november 17., AH Letters 1973, 471. o.; AH 1797, 1. k., 3. o.
- 36 egy szurtos-sebes utcakölyök: AH Johann Friedrich Blumenbachnak, 1795. június, Bruhns, 1873, 1. k., 150. o.; az eredeti német kifejezés a *Gassenläufer*, Bruhns 1872, 1. k., 173. o.
- 36 „minden nagyszerűen halad”: AH Johann Friedrich Blumenbachnak, 1793. november 17., AH Letters 1973, 471. o.
- 38 *Über den Bildungstrieb*: az első kiadás 1781-ben, a második 1789 februárjában jelent meg. Humboldt 1789 áprilisában érkezett Göttingenbe. Blumenbachról lásd Reill 2003, 33. o.-tól; Richards 2002, 216. o.-tól.
- 38 az életfolyamatok gordiuszi csomója: AH Freieslebennek, 1796. február 9., AH Letters 1793, 495. o.

2. Természet és képzelőerő

- 39 Humboldt Jénában: AH először 1792 júliusában járt Jénában. Fivérével, Wilhelmmel együtt Friedrich Schiller otthonában szállt meg, de Goethével csak 1794 márciusában és csak rövid időre, legközelebb pedig 1794 decemberében találkozott. AH Carl Freieslebennek, 1792. július 6., AH Letters 1793, 202. o.; Goethe's Day 1982–96, 3. k., 303. o.
- 39 Jéna fejlettsége: Merseburger 2009, 113. o.; Safranski 2011, 70. o.

- 39 haladó szellemű gondolkodók Jénában: Schiller Christian Gottlob Voigtnek, 1795. április 6., Schiller Letters 1943–2003, 27. k., 173. o.
- 39 Weimar leírása: Merseburger 2009, 72. o.
- 40 Weimarban úgy gyűltek össze a legragyogóbb elmék: De Staël 1815, 1. k., 116. o.
- 40 WH és Schiller a piactéren laktak: Wilhelm az Unterm Markt 4. számú házban élt, Schiller az 1. szám alatt. AH Letters 1973, 386. o.
- 40 WH Jénába invitálta Goethét: WH Goethének, 1794. december 14., Goethe Letters 1980–2000, 1. k., 350. o.
- 40 Lármás vitákat folytattak: Maria Körner, 1796, Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 222. o.; a napi találkozásokról lásd Goethe naplóját.
- 40 „Ránk erőszakolta”: Goethe, 1794. december 17–19., Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 116. o.
- 40 „nyolc napon át”: Goethe Károly Ágost szász-weimari nagyhercegnek, 1797. március, uo., 288. o.
- 40 AH látogatása 1794 decemberében: Goethe, 1794. december, Goethe’s Year 1994, 31–32. o.; 1794. december, Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 116–17. o.; Goethe Max Jacobinak, 1795. február 2., Goethe Correspondence 1968–76, 2. k., 194. és 557. o.; AH Reinhard von Haefennek, 1794. december 19., AH Letters 1973, 388. o.
- 40 A befagyott Rajna: Boyle 2000, 256. o.
- 40 hogy részt vegyenek az anatómiaórán: Goethe, 1794. december, Goethe’s Year 1994, 32. o.
- 41 Goethe a kályha tűzénél melegedett: Goethe Schillernek, 1797. február 27., Goethe Correspondence 1968–76, 2. k., 257. o.
- 41 AH jelenléte megörvendeztette és felvillanyozta Goethét: Goethe, 1794. december, Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 122. o.
- 41 Károly Ágost herceg Werther-egyenruhában: Merseburger 2009, 67. o.
- 41 Werther-láz: Friedenthal 2003, 137. o.
- 41 Goethe első időszaka Weimarban: Merseburger 2009, 68–69. o.; Boyle 1992, 202. o.-tól, 243. o.-tól.
- 42 Christiane Vulpius: Goethe 1806-ban feleségül vette.
- 42 „akkora, mint egy mindenórás asszonyé”: Botting 1973, 38. o.

- 42 „orcája kövérségébe”: Karl August Böttiger Goethéről az 1790-es évek derekán, *Goethe's Day*, 1982–96, 3. k., 354. o.
- 42 immár bizony nem az a régi, káprázatos Apolló: Maria Körner K. G. Webernek, 1796. augusztus, *Goethe Encounters 1965–2000*, 4. k., 223. o.
- 43 Goethe kisfia bányászegyenruhában: *Goethe's Day*, 1982–96, 3. k., 354. o.
- 43 „hűvös volt és szófukar”: Jean Paul Friedrich Richter Christian Ottónak, 1796, idézi Klausz 1991, 14. o.; Goethe gorombaságáról: Friedrich Hölderlin Christian Ludwig Neuffernek, 1795. január 19., *Goethe's Day*, 1982–96, 3. k., 356. o.
- 43 Goethe nyersesége: W. von Schak Goethéről 1806. január 9., *Goethe Encounters 1965–2000*, 6. k., 4. o.
- 43 „A szent, költői tűz”: Henry Crabb Robinson, 1801, Robinson 1869, 1. k., 86. o.
- 44 „Senki nem lehet magányosabb”: Goethe, 1791, idézi Safranski 2011, 103. o.
- 44 „a Nagy Anyában”: Goethe, *uo.*, 106. o.
- 44 Goethe háza és kertje: Klausz 1991; Ehrlich 1983; *Goethe's Day*, 1982–96, 3. k., 295–96. o.
- 44 „belefáradt a nagyvilág lármájába”: Goethe Johann Peter Eckermann-nak, 1825. május 12., *Goethe Eckermann* 1999, 158. o.
- 44 kiábrándította és elkeserítette: Goethe, 1794, *Goethe's Year* 1994, 26. o.
- 44 úgy él, mint egy remete: Goethe, 1790, *uo.*, 19. o.
- 44 „hajótöréskor egy gerenda”: Goethe, 1793, *uo.*, 25. o.
- 45 Tizennyolcezer darabot számláló ásvány- és kőzetgyűjteménye volt: Ehrlich 1983, 7. o.
- 45 *A növények metamorfózisa*: Goethe: *Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären*, 1790.
- 45 előre és visszafelé: Goethe: *Italianische Reise*, Goethe 1967, 11. k., 375. o.
- 45 Amikor együtt voltak, Goethe elméje szinte felszikrázott: Goethe Karl Ludwig von Knebelnek, 1797. március 28., *Goethe Correspondence* 1968–76, 2. k., 260–61. o.

- 45 Goethe és az ősforma: Richard 2002, 445. o.-tól, Goethe 1790, Goethe's Year 1994, 20. o.
- 46 Humboldt azt tanácsolta, hogy hozza nyilvánosságra összehasonlító anatómiai elméletét: Goethe 1795, Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 122. o.
- 46 Goethe a hálósobájában diktált titkárának: Goethe Jacobinak, 1795. február 2., Goethe Correspondence 1968–76, 2. k., 194. o.; Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 122. o.
- 46 „Így sokkal természetesebb módon járok”: Karl August Böttinger Goethéről, 1795. január, Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 123. o.
- 46 AH Jénába és Weimarba látogat: 1794. március 6–10., 1794. április 15–16., 1794. december 14–19., 1795. április 16–20., 1797. január 13., 1797. március 1. – május 30.
- 46 „reggel versjavítás”: Goethe 1797. március 9., Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 100. o.
- 46 „csopong a tudományos témák között”: Goethe Karl Ludwig von Knebelnek, 1797. március 28., Goethe Correspondence 1968–76, 2. k., 260–61. o.
- 46 Goethe Jénában 1797 tavaszán: 1797. március 31-ig maradt, lásd az ebből az időből származó leveleit és naplóbejegyzéseit, Goethe Encounters 1965–2000, 288. o.-tól, Goethe 1797. március–május; Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 99–115. o.; Goethe's Year 1994, 58–59. o.
- 46 hogy a témával foglalkozó könyvét befejezhesse: Humboldt: *Versuch über die gereizte Muskel- und Nervenfaser*; AH Carl Freieslebennek, 1797. április 18.; AH Friedrich Schuckmann-nak, 1797. május 14., AH Letters 1973, 574. és 579. o.
- 46 AH jénai tevékenysége: AH Carl Freieslebennek, 1797. április 18.; AH Friedrich Schuckmann-nak, 1797. május 14., AH Letters 1973, 574. és 579. o.
- 47 AH anatómiai előadásai: Goethe 1797. március 3., 5. és 6., Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 99. o.
- 47 „mintha sörét járta volna át őket”: AH Friedrich Schuckmann-nak, 1797. május 14., AH Letters 1973, 580. o.

- 47 „Nem élhetek kísérletezés nélkül”: uo., 579. o.
- 47 a valaha végzett legvarázslatosabb kísérlete: Humboldt: *Versuch über die gereizte Muskel- und Nervenfaser*; 1797, 1. k., 76. o.-tól.
- 47 „mintha életet lehelt volna belé”: uo., 79. o.
- 48 „sem anyagot, sem erőt”: Goethe: *Erster Entwurf einer Allgemeinen Einleitung in die Vergleichende Anatomie*, 1795, 18. o.
- 48 Goethe az eleven szervezetekről: Richards 2002, 450. o.-tól; lásd még Immanuel Kant: *Kritik der Urteilskraft*, Kant 1957, 5. k., 488. o.
- 49 Goethe el volt ragadtatva: Goethe Karl Ludwig von Knebelnek, 1797. március 28., Goethe Correspondence 1968–76, 2. k., 260–61. o.
- 49 Goethe tevékenysége 1797-ben: Goethe’s Year 1994, 59. o.; Goethe, 1797. március–május; Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 99–115. o.
- 49 „A mi kis akadémiánkon”: Goethe Károly Ágostnak, 1797. március 14., Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 291. o.-tól.
- 49 WH, Aiszhülosz és Goethe: 1797. március 27., Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 103. o.
- 49 AH a fény vizsgálatára alkalmas készüléket épített: Goethe, 1797. március 19. és 27., uo., 102–103. o.
- 49 tanulmányozhassák a foszfor lumineszcenciáját: Goethe 1797. március 20., uo., 102. o.
- 49 a barátok jénai találkozásai: Goethe 1797. március 25., uo., 102. o.
- 49 hogy néhány napot pihenéssel tölthessen Weimarban: Goethe Karl Ludwig von Knebelnek, 1797. március 28., Goethe Correspondence 1968–76, 2. k., 260. o.
- 49 Goethe érdeklődése új életre támadt: Goethe Friedrich Schillernek, 1797. április 26., Schiller és Goethe 1856, 1. k., 301. o.
- 49 Schiller aggódott: Biermann 1990b, 36–37. o.
- 49 „tartalmatlan és jelentéktelen”: Friedrich Schiller Christian Gottfried Körnernek, 1797. augusztus 6., Christian Gottfried Körner Friedrich Schillernek, 1797. augusztus 25., Schiller és Körner 1847, 4. k., 47., 49. o.
- 50 Goethe látogatásra hívta magához Humboldtot: Goethe AH-nak, 1797. április 14., AH Letters 1973, 573. o.; a látogatásról lásd

- Goethe, 1797. április 19–24.; Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 106. o.; AH Johannes Fischernek, 1797. április 27., Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 306. o.
- 50 Goethe Jénában: Goethe, 1797. április 25., 29–30., május 19–30., Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 107., 109. és 115. o.
- 51 AH és Goethe Schiller kerti házacsckájában: Goethe, 1797. május 19., 25., 26., 29. és 30., Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 109., 112., 113. és 115. o.
- 51 kerek kőasztal: Goethe Johann Peter Eckermann-nak, 1827. október 8., Goethe Eckermann 1999, 1. k., 672. o.
- 51 a fülemüle énekét: Friedrich Schiller Goethének, 1797. május 2., Schiller és Goethe 1856, 1. k., 304. o.
- 51 „A művészetről, a természetről és a szellemről beszélgettünk”: 1797. március 16., Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 101. o.
- 51 Kant és Kopernikusz: Kant, előszó *A tiszta ész kritikájának* második kiadásához, 1787.
- 52 AH tanul Kanttól: AH Wilhelm Gabriel Wegenernek, 1789. február 27., AH Letters 1973, 44. o.
- 52 Kant előadásai: Elden és Mendieta 2011, 23. o.
- 53 „az új filozófia legelevenebb színtere”: Henry Crabb Robinson, 1801, Stelzig 2010, 59. o.; megvitatták Johann Gottlieb Fichte *A tudománytan alapjai* című munkáját is. Fichte továbbfejlesztette a szubjektivitás, én-tudatosság és külvilág fogalmakat, s végül felszámolta Kant dualizmusát. Az ugyancsak a Jénai Egyetemen tanító Fichte a német idealizmus egyik alapító atyja volt. Véleménye szerint magánvaló dolgok nem léteznek; a tudatosság alapja nem a külső világ, hanem a *szelf*– ezzel pedig a szubjektivitást tette a világ megismerésének kulcsává. Ha Fichtének igaza van, az katasztrofális következményekkel jár a tudományokra nézve, mert ez esetben független objektivitás nem lehetséges. Goethe és AH Fichtéről folytatott beszélgetéséről lásd Goethe, 1797. március 12., 14. és 19., Goethe Diary 1998–2007, 2. k., 1. rész, 101–102. o.
- 53 „veszejtse magát”: AH Wilhelm Gabriel Wegenernek, 1789. február 27., AH Letters 1973, 44. o.
- 53 Kant neve ugyanolyan ismert lesz, mint Krisztusé: Morgan 1990, 26. o.

- 53 AH Kantról: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 197. o.; lásd még Knobloch 2009.
- 53 „önmagunkon belül”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 64. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 69–70. o.
- 54 „egymásba olvadnak”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 64. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 70. o.
- 54 „Az érzékek nem csapnak be”: Goethe: *Maximen und Reflexionen*, no. 295, Buttimer 2001, 109. o.; lásd még Jackson 1994, 687. o.
- 54 „a képzelőerő elevenése megzavar”: AH Johann Leopold Neumann-nak, 1791. június 23., AH Letters 1973, 142. o.
- 54 „A természetet az érzelmeken keresztül kell megismerni”: AH Goethének, 1810. január 3., Goethe Humboldt Letters 1909, 305. o.; lásd még AH Cosmos 1845–52, 1. k., 73. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 85. o.
- 55 „mohalepte ágyon megélt szerelmet”: Darwin (1789) 1791, 232. sor.
- 55 a legismertebb és legtöbbet vitatott angol költemény: King-Hele 1986, 67–68. o.
- 55 „erőteljes és termékeny”: AH Charles Darwinnak, 1839. szeptember 18., Darwin Correspondence, 2. k., 426. o.; AH hivatkozik Erasmus Darwin *Zoomania* című könyvére, amely 1795-ben jelent meg Németországban; lásd még AH Samuel Thomas von Sömmerringnek, 1795. június 29., AH Letters 1973, 439. o.
- 55 „a költői érzületnek”: Goethe Friedrich Schillernek, 1798. január 26–27., Schiller Letters 1943–2003, 37. k., 1. rész, 234. o.
- 55 „egymás legádázabb ellenségeinek”: Goethe Morphologie 1987, 458. o.
- 55 Goethe a *Fauston* dolgozik: 1794. december vége, Goethe Encounters 1965–2000, 4. k., 117. o.; Goethe, 1796, Goethe’s Year 1994, 53. o.; WH Friedrich Schillernek, 1795. július 17.; Goethe’s Day 1982–96, 3. k., 393. o.; Safranski 2011, 191. o.; Friedrich Schiller Goethének 1797. június 26.; Schiller és Goethe, 1856, 1. k., 322. o.; *Urfaust* címmel eredetileg az 1770-es évtized elején született; Goethe 1790-ben kiadta a dráma egy rövid *Fragmentjét*.
- 55 „úzi gerjedelme”: *Faust I*, Égi prológus, 14. o. (Magyar Helikon, 1971, Jékely Zoltán ford. A későbbi *Faust*-idézeteknél is erre a kiadásra hivatkozunk.)

- 55 „Soha nem hallottam még senkiről”: Goethe Johann Friedrich Ungernek, 1797. március 28., Goethe Correspondence 1968–76, 2. k., 558. o.
- 55 „megismerjek minden csodát”: *Faust I*, Éjszaka, 19. o.
- 56 olyannak látta „Humboldtot, amilyennek Gretchen Mefisztót” (lábjegyzet): Louise Nicolovius, Charlotte von Stein 1810. január 20-i beszámolója a Goethével folytatott beszélgetésről, Goethe’s Day 1982–96, 5. k., 381. o.
- 56 *A növények alakváltozása*: Goethe 1797-ben írta és adta ki a verset, Goethe, 1797; Goethe’s Year 1994, 59. o.
- 56 minden vegyület effajta vonzódások eredménye: Pierre-Simon Laplace: *Exposition du système du monde*, 1796, lásd Adler 1990, 264. o.
- 56 „Nincs oly fény”: *Faust I*, Éjszaka, 28. o.
- 57 a természet és a művészet, a tények és a képzelet elegyítése: AH Goethének, 1810. január 3., Goethe Humboldt Letters 1909, 304. o.
- 57 „Ierombolta a poézist”: John Keats, 1817. december 28., idézi Benjamin Robert Haydon, Haydon 1960–63, 2. k., 173. o.
- 57 „igen erőteljes hatást tettek rám”: AH Caroline von Wolzogennek, 1806. május 14., Goethe AH WH Letters 1876, 407. o.
- 57 „új érzékszervekkel”: uo.

3. A cél keresése

- 58 úgy érezte, hogy meg kell felelnie anyja elvárásainak: AH William Gabriel Wegenernek, 1789. március 27., AH Letters 1973, 47. o.
- 58 WH a gyermekkoráról: WH CH-nak, 1818. október 9., WH CH Letters 1910–16, 6. k., 219. o.
- 58 WH Tegelbe és Berlinbe járt: Geier 2009, 199. o.
- 58 Bénának, tehetetlennek érezte magát: WH Friedrich Schillernek, 1796. július 16., Geier 2009, 201. o.
- 58 AH Berlinben: AH Carl Freieslebennek, 1796. április 7.; AH Letters 1973, 503. o.

- 59 az új bányáslámpa fogadtatása izgatta: AH Carl Freieslebennek, 1796. november 25.; AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1796. december 20., uo., 551–54. és 560. o.
- 59 készül a „nagy utazásra”: AH Abraham Gottlob Wernernek, 1796. december 21., uo., 561. o.
- 59 saját kezébe vehesse a sorsát: AH William Gabriel Wegenernek, 1789. március 27., uo., 47. o.; AH: Meine Bekenntnisse, 1769–1805, Biermann 1987, 55. o.
- 59 „idegenek voltak egymásnak”: AH Carl Freieslebennek, 1796. november 25.; AH Letters 1973, 553. o.
- 59 óriási megkönnyebbülés töltötte el: AH Archibald MacLeannek, 1793. február 9., uo., 233–34. o.
- 59 „[Anyád] halálának hírére [...] minden bizonnal kitörő örömmel fogadtad”: Carl Freiesleben AH-nak, 1796. december 20., uo., 559. o.
- 59 WH és CH Párizsban: Gersdorff 2013, 65–66. o.
- 59 AH öröksége: Eichhorn 1959, 186. o.
- 59 „Annyi pénzem van”: AH Paul Christian Wattenbacknak, 1791. április 26., AH Letters 1973, 136. o.
- 59 az utazás előkészületei: AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1796. december 20., uo., 560. o., AH: Meine Bekenntnisse, 1769–1805, Biermann 1987, 55–58. o.
- 60 egy szépséges indiai fa: AH Carl Freieslebennek, 1795. március 4., AH Letters 1973, 403. o.
- 60 AH Freibergben: AH Schuckmann-nak, 1797. május 14.; AH Georg Christoph Lichtenbergnek, 1797. június 10.; AH Joseph Banksnek, 1797. június 20., uo., 578., 583. és 584. o.
- 60 AH Drezdában: AH Carl Freieslebennek, 1797. április 18., AH Schuckmann-nak, 1797. május 14.; uo., 575. és 578. o.
- 60 hogy később összehasonlításokat tehesen: AH Goethének, 1795. július 16., Goethe AH WH Letters 1876, 311. o.
- 60 Bécsben trópusi növényeket tanulmányozott: AH Personal Narrative 1814–29, 5. o.; AH Carl Freieslebennek, 1797. október 14. és 16., AH Letters 1973, 593. o.
- 60 a közösen töltött idő kétségkívül „igen kellemes” lesz: AH Joseph

- van der Schotnak, 1797. december 31., lásd még AH Carl Freieslebennek, 1797. október 14., AH Letters 1973, 593. és 603. o.
- 60 AH Salzburgban: AH Joseph van der Schotnak, 1797. december 31.; AH Franz Xaver von Zachnak, 1798. február 23., uo., 601. és 608. o.
- 60 „Pontosan ez az a mód”: AH Joseph van der Schotnak, 1797. október 28.; uo., 594. o.
- 62 napóleoni háborúk elzárták előle Itáliát: AH Heinrich Karl Abraham Eichstädtnek, 1798. április 19., uo., 625. o.
- 62 Nyugat-India és Egyiptom: AH gróf Christian Günther von Bernstorffnak, 1798. február 25., AH Carl Freieslebennek, 1798. április 22., uo., 612. és 629. o.
- 62 Earl of Bristol letartóztatása: AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1799. április 20., uo., 661. o.; AH: Aus Meinem Leben (1769–1850), in: Biermann 1987, 96. o.
- 62 AH párizsi utazást tervez: AH Heinrich Karl Abraham Eichstädtnek, 1798. április 19., AH Carl Freieslebennek, 1798. április 22., AH Letters 1973, 625. és 629. o.
- 62 AH Párizsban: Moheit 1993, 9. o.; AH Franz Xaver von Zachnak, 1798. június 3., AH Letters 1973, 633–34. o.; AH: Meine Bekenntnisse, 1769–1805, Biermann 1987, 57–58. o.; Gersdorff 2013, 66. o.-tól.
- 62 „A tudomány kellős közepében éltem”: AH Marc-Auguste Pictetnek, 1798. június 22., Bruhns 1873, 1. k., 234. o.
- 62 Bougainville expedícióra hívja AH-t: AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1799. április 20., AH Letters 1973, 661. o.
- 62 Bonpland: Biermann 1990, 175. o.-tól; Schnepfen 2002; Sarton 1943, 387. o.-tól; AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1799. április 20., AH Letters 1973, 662. o.
- 64 „Alexander képtelen megszabadulni anyja kísértetétől”: Friedrich Schiller Goethének, 1800. szeptember 17., Schiller Letters 1943–2003, 30. k., 198. o.; lásd még Christian Gottfried Körner Friedrich Schillernek, 1800. szeptember 10., Schiller Letters 1943–2003, 38. k., 1. rész, 347. o.
- 64 „rettenetesen félt a kísértetektől”: AH Carl Freieslebennek, 1792. március 19., AH Letters 1973, 178. o.

- 64 Baudin expedíciója: AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1799. április 20., uo., 661. o.; AH: Meine Bekenntnisse, 1769–1805, Biermann 1987, 58. o.
- 64 AH egyiptomi terve: AH Heinrich Karl Abraham Eichstädtnek, 1798. április 21., AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1799. április 20., AH Letters 1973, 627. és 661. o
- 64 „Nagyobb nehézségekkel kevesen szembesülnek”: AH Personal Narrative 1814–29, 1. k., 2. o.
- 64 AH felvette a kapcsolatot a párizsi svéd konzullal: uo., 8. o. AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1799. április 20., AH Letters 1973, 662. o.
- 64 Joseph Banks szerezen brit útlevelet Bonpland-nak: AH Banksnek, 1798. augusztus 15., BL Add 8099, 71–72. o.
- 64 AH útlevele: Bruhns 1873, 1. k., 394. o.
- 65 AH Marseille-ben: uo., 239. o.; AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1799. április 20., AH Letters 1973, 662. o.
- 65 „minden remény szertefoszlott”: AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1799. április 20., AH Letters 1973, 661. o.
- 65 „a világ bezárult”: AH Joseph Franz Elder von Jacquinnek, 1798. április 22., uo., 631. o.
- 65 a spanyolok megadták a beutazási engedélyt: AH David Friedländernek, 1799. április 11.; AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1799. április 20.; AH Carl Freieslebennek, 1799. június 4., uo., 657., 663. és 680. o.; lásd még AH útlevelét, 1799. május 7., Ministerio de Cultura del Ecuador, Quito; Holl 2009, 59–60. o.
- 66 „A fejem egészen kótyagos a boldogságtól”: AH Carl Freieslebennek, 1799. június 4., AH Letters 1973, 680. o.
- 66 AH műszerei: AH Personal Narrative 1814–29, 1. k., 33–39. o.; Seeberger 1999, 57–61. o.
- 66 „Nagyszerű kedvemben voltam”: AH, 1799. június 5., AH Diary 2000, 58. o.
- 66–67 „miként hatnak egymásra és fonódnak össze a természeti erők”: AH David Friedländernek, 1799. április 11., AH Letters 1973, 657. o.; AH egy másik levelében ír „*a természeti erők összefonódásáról...*”, AH Karl Maria Erenbert von Mollnak, 1799. június 5., uo., 682. o.

- 67 „a jóra és nemesre kell törekednie”: AH Carl Freieslebennek, 1799. június 4., uo., 680. o.
- 67 „ehető folyadék”: AH, 1799. június 6., AH Diary 2000, 424. o.
- 67 Érkezés Tenerifére: AH Personal Narrative 1814–29, 1. k., 110. o.-tól.
- 67 Nem vittek magukkal sem sátrat, sem kabátot, csak néhány gyengécske gyantafáklyát: uo., 153–54. o.
- 67 Arcuk szinte megdermedt, a lábukat azonban égette a talajból áradó hó: uo., 168. és 189–90. o.
- 67 varázslatosan áttetsző levegő: uo., 182. és 188. o.; lásd még AH WH-nak, 1799. június 20–25., AH WH Letters 1880, 10. o.
- 67 nem gyűjthettek gyertyát vagy méccsést: AH: Mein Aufbruch nach America, in: Biermann 1987, 82. o.
- 68 valóra váltak ifjúkori álmai: AH Personal Narrative 1814–29, 2. k., 20. o.
- 68 megérkezés Cumanába: uo., 183. o.-tól.
- 68 beledöfte a homokba a hőmérőjét: uo., 184. o.
- 68–69 a spanyol gyarmatok irányítása: Arana 2013, 26. o.-tól.
- 69 „valamiféle személyes érdeklődést keltenie a gyarmati kormányzóknak”: AH Personal Narrative 1814–29, 2. k., 188–89. o.
- 70 „a természet hatalmas voltát hirdette”: uo., 184. o.

4. Dél-Amerika

- 73 A táj varázslatos volt: AH WH-nak, 1799. július 16., AH WH Letters 1880, 11. o.
- 73 Cumaná növény- és állatvilága: AH Personal Narrative 1814–29, 2. k., 183–84. o.; AH WH-nak, 1799. július 16., AH WH Letters 1880, 13. o.
- 73 „úgy szaladgálunk fel-alá, mint az eszelősök”: AH WH-nak, 1799. július 16., uo., 13. o.
- 73 „megbolondul, ha nem ér véget hamarosan a csodák áradata”: uo.
- 73 nagyon nehéz volt józan fegyelmezettséggel tanulmányoznia a környezetét: AH Personal Narrative 1814–29, 2. k., 239. o.
- 73 alig tudták hazacipelni: uo., 3. k., 72. o.

- 74 „A teljes egész kitapintása”: AH WH-nak, 1799. július 16., AH WH Letters 1880, 13. o.
- 74 az itáliai fenyőkre emlékeztették: AH Personal Narrative 1814–29, 2. k., 183. o.
- 74 a kaktuszokkal borított mezők: *uo.*, 194. o.
- 74 az angliai Derbyshire-t juttatta az eszébe: *uo.*, 3. k., 111. és 122. o.
- 74 a kelet-európai Kárpátokban: *uo.*, 122. o.
- 75 AH sosem volt boldogabb és egészségesebb: AH Reinhard és Christiane von Haefthennek, 1799. november 18., AH Letters America 1993, 66. o.; AH WH-nak, 1799. július 16., AH WH Letters 1880, 13. o.
- 75 meteorzápor: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 332. o.–tól.
- 75 kolibrifaló pókok: AH Reinhard és Christiane von Haefthennek, 1799. november 18., AH Letters America 1993, 66. o.
- 75 AH távcsöve és mikroszkópja Cumanában: *uo.*, 65. o.
- 75 „mint a lóvásáron szokás”: AH Personal Narrative 1814–29, 2. k., 246. o.
- 75 földrengés Cumanában: *uo.*, 3. k., 316–17. o.; AH, 1799. november 4., AH Diary 2000, 119. o.
- 76 „cserben hagy bennünket a biztos talaj”: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 321. o.
- 76 pénzgondok: AH, 1799. november, AH Diary 2000, 166. o.
- 76 José de la Cruz: 1801 júniusában AH azt írta a naplójába, hogy José már 1799 augusztusa óta kíséri őket; AH, 1801. június 23. – július 8., AH Diary 2003, 1. k., 85. o.
- 76 bérbe vettek egy kereskedőbárkát: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 347., 351–52. o.
- 76 hispano-amerikaiak: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 435. o.
- 76 „mintha hitvány rabszolgák lennének”: Juan Vicente de Bolívar, Martín de Tobar és Marqués de Mixares levele Francisco de Mirandának, 1782. február 24., Arana 2013, 21. o.
- 77 kettős csúcú Silla: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 379. o.
- 77 „Eszembe jutott Werther”: AH, 1800. február 8., AH Diary 2000, 188. o.

- 77 egy tehénkolomp hangja: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 90. o.
- 77 „A természet mindenütt”: uo., 160. o.
- 78 „csodálatos gyógyszerövel bíró balsam”: AH, 1799. november 22. – 1800. február 7., AH Diary 2000, 179. o.
- 78 a Casiquiare helyén hegyvonulat: Holl 2009, 131. o.
- 78 pénzt kellett szerezniük: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 307. o.; az angol kiadás nem említi a pénzt, a francia azonban igen: AH: *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent*, 4. k., 5. o.
- 78 üzenetét tegyék közzé az újságokban: AH Ludwig Bolmann-nak, 1799. október 15., Biermann 1987, 169. o.
- 79 La Coruña-ból 43 levelet küldött szét: AH Letters America 1993, 9. o.
- 79 öszvérek és felszerelés: AH, 1800. február 7., AH Diary 2000, 185. o.
- 79 „Aragua mosolygó völgyeit”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 107. o.
- 79 Aragua leírása: uo., 132. o.
- 79 a tó nyugtalanító gyorsasággal apad: uo., 131. o.-tól; AH, 1800. március 4., AH Diary 2000, 215. o.-tól.
- 80 rejtett lefolyón át szökik meg a víz: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 141. o.
- 80 finom homokot talált: uo., 140. o.
- 80 évenkénti átlagos párolgása: uo., 145. o.-tól.
- 80 a környező erdők kiirtása: uo., 142. o.
- 80 több patak vizét is elterelték, hogy azzal öntözzék a földjeiket: uo., 148–49. o.
- 80–81 az erdőpusztítás következményei: AH, 1800. március 4., AH Diary 2000, 215. o.
- 81 erdőpusztítás Cumaná környékén: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 24–25. o.
- 81 „oly meggondolatlanul pusztították az erdőségeket”: uo., 4. k., 63. o.
- 81 „Az erdőket megtizedelték”: AH, 1800. február 7., AH Diary 2000, 186. o.
- 81 „szoros összefüggésben áll”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 144. o.

- 81 megakadályozták a nedvesség elpárolgását: *uo.*, 143. o.
- 81 AH és a klímaváltozás: lásd AH írásait, valamint Holl 2007–2008, 20–25. o.; Osten 2012, 61. o.-tól.
- 81 „Amikor az erdőket elpusztítják”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 143–44. o.
- 82 AH és a bányák fűrészáruigénye: Weigel 2004, 85. o.
- 82 „Könnyebben nélkülözhetnénk az aranyat, mint a fát”: Evelyn 1670, 178. o.
- 82 „Franciaország elvész, ha nem lesz elegendő fa”: Jean-Baptiste Colbert, Schama 1996, 175. o.
- 82 „a fák jó részét hamarosan elpusztítják”: Bartram, John: „An Essay for the Improvements of Estates, by Raising a Durable Timber for Fencing, and Other Uses”, Bartram, 1992, 294. o.
- 82 tartott a fahiánytól: Benjamin Franklin Jared Eliotnak, 1750. október 25.; Benjamin Franklin: „An Account of the New Invented Pennsylvanian Fire-Places”, 1744, Franklin 1956–2008, 2. k., 422. o. és 4. k., 70. o.
- 83 veszélybe sodorhatja a következő nemzedékeket: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 143. o.
- 83 Lombardia és Dél-Peru: *uo.*, 144. o.
- 83 az erdők és az ökoszisztéma: AH 1799. szeptember, AH Diary 2000, 140. o.; AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 477. o.
- 83 „Az erdőszült régiók” (lábjegyzet): AH Aspects 1849, 1. k., 126–27. o.; AH Views 2014, 82. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 158. o.
- 83 a fák és az oxigén: AH, 1799. szeptember, AH Diary 2000, 140. o.
- 83 „kiszámíthatatlanok” és „brutálisan”: AH, 1800. március 4., *uo.*, 216. o.
- 83 megcsappant a helyi teknősállomány: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 486. o.; AH, 1800. április 6., AH Diary 2000, 257. o.
- 84 kipusztultak az osztrigák: AH Personal Narrative 1814–29, 2. k., 147. o.
- 84 „Mindен mindennel összefügg”: AH, 1803. augusztus 2–5., AH Diary 2003, 2. k., 258. o.
- 84 „a természet [...] mindezen teremtményt az ember használatára hozta létre”: Arisztotelész: *Politika* (Szabó Miklós ford.)

- 84 „minden az emberért teremtetett”: Carl Linnaeus, Worster 1977, 37. o.
- 84 „töltsetek be a földet”: Gen. 1:27–28.
- 84 „a Föld az ember számára alkotott”: Francis Bacon, Worster 1977, 30. o.
- 84 „a természet ura és parancsolója”: René Descartes, Thomas 1984, 33. o.
- 84 „vonyító vadon”: Johannes Megapolensis, Myers 1912, 303. o.
- 84 „megfelelőbb tartózkodási helyé változtatta a Földet”: Montesquieu: *The Spirit of Laws*, London, 1750, 391. o.
- 84 a kor természetideálja: Chinard 1945, 464. o.
- 85 „a rombolás eszméje”: De Tocqueville, 1833. július 26., „A Fortnight in the Wilderness”, Tocqueville 1861, 1. k., 202. o.
- 85 Williamson és a tarvágás: Hugh Williamson, 1770. augusztus 17., Chinard 1945, 452. o.
- 85 tengerparti vidékek mocsarainak kiszáradása: Thomas Wright, 1794; Thomson 2012, 189. o.
- 85 „a természet leigázása”: Jeremy Belknap, Chinard 1945, 464. o.
- 85 Buffon grófja és az őserdők: Judd 2006, 4. o.; Bewell 1989, 242. o.
- 86 „A megművelt természet az, ami gyönyörű!”: Buffon, Bewell 1989, 243. o.; lásd még Adam Hodgson, Chinard 1945, 483. o.
- 86 „Az ember csak úgy befolyásolhatja”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 37. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 36. o.
- 86 Az emberiségnek hatalmában áll elpusztítani a környezetét: AH, 1800. március 4., AH Diary 2000, 216. o.

5. *A Los Llanos és az Orinoco*

- 87 AH a Los Llanoson: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 273. o.-tól; AH, 1800. március 6–27., AH Diary 2000, 222. o.-tól.
- 87 mintha fejest ugrott volna „a roppant magányosságba”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 263. o.
- 87 „minden állni látszott”: uo., 293. o.
- 87 AH öltözéke: az AH-t ábrázoló festmény Friedrich Georg Weitsch 1806-ban készült alkotása, ma a berlini Alte Nationalgalerie-ben látható.

- 88 kicsiny tanyára akadtak: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 319. o.-tól; AH, 1800. március 6–27.; AH Diary 2000, 223–34. o.
- 89 „a végtelenség érzésével tölti el a lelket”: AH Views 2014, 29. o.; AH Aspects 1849, 1. k., 2. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 4. o.; AH Ansichten 1808, 3. o.
- 89 az elektromos angolnák és a következő leírás: AH Aspects 1849, 1. k., 22–23. o.; AH Views 2014, 39–40. o.; AH Ansichten 1849, 32–34. o.; AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 347. o.-tól.
- 90 „Minden egyetlen forrásból ered”: AH Views 2014, 40. o.; AH Aspects 1849, 1. k., 23. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 34. o.
- 90–91 az Orinocóhoz való utazás leírása: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 390. o.-tól, valamint az 5. k.
- 91 élelem és felszerelés: AH, 1800. március 30., AH Diary 2000, 239. o.
- 91 a helyi kormányzó sógora: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 419. o.
- 91 semmi sem zavarja meg a kutatásban: AH WH-nak, 1800. október 17., AH WH Letters 1880, 15. o.
- 91 Bonpland elpusztíthatatlan vidámsága: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 310. o.
- 91 kajmánok: AH, 1800. március 30. – május 23., AH Diary 2000, 241–42. o.
- 93 fürdés az Orinocóban: uo., 255. o.
- 94 éjjelente táborot vertek: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 433., 436. és 535. o., 5. k., 442. o.
- 94 kígyó az állatbőr alatt: uo., 5. k., 287. o.
- 94 Bonpland és a macska: AH, 1800. március 30. – május 23., AH Diary 2000, 244. o.
- 94 AH és a jaguár: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 446. o.; AH, 1800. április 2., AH Diary 2000, 249. o.
- 94 kurára: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 528. o.
- 94 „fuvolaszerű [vagy] horkantó mormogást”: AH Aspects 1849, 1. k., 270. o.; AH Views 2014, 146. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 333. o.
- 94–95 „Ezer meg ezer hang hirdeti”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 505. o.

- 95 „ahol a természet rendjét az ember még nem zavarta meg”: AH, 1800. március 31., AH Diary 2000, 240. o.
- 95 állatok tanulmányozása eredeti környezetükben: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 523–24. o.
- 95 kabócamajmok: *uo.*, 527. o.
- 95 kabócamajom elfogása: AH, 1800. március 30. – május 23., AH Diary 2000, 266. o.
- 95 „eleven, szerves erők”: AH Views 2014, 147. o.; AH Aspects 1849, 1. k., 272. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 337. o.
- 95 „egy lovat is képes elnyelni”: AH Von Forell bárónak, 1800. február 3.; Bruhns 1873, 1. k., 274. o.
- 95 „az ember csak semmiség”: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 290. o.
- 96 állatvilág éjjel: AH Aspects 1849, 1. k., 270. o.-tól; AH Views 2014, 146–47. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 333–35. o.; AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 436. o.-tól.
- 96 „az állatok hosszan tartó és egyre élesedő küzdelme”: AH Views 2014, 146. o.; AH Aspects 1849, 1. k., 270. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 334. o.
- 96 „valamiféle, az őserdő mélyén folyó küzdelem”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 437. o.
- 96 kapibarák, jaguár, repülőhalak: *uo.*, 2. k., 15. o.
- 96 „csak saját maguk nehezítik”: AH Views 2014, 36. o.; AH Aspects 1849, 1. k., 15. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 23. o.
- 96 Linné harmonikus és kiegyensúlyozott láncolata: Worster 1977, 35. o.
- 97 „Az aranykor véget ért”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 421. o.
- 97 „az ember pusztító keze”: AH Aspects 1849, 1. k., 15. o.; AH Views 2014, 37. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 23. o.
- 97 Orinoco szélessége: AH, 1800. március 30. – május 23., AH Diary 2000, 262. o.
- 97 Atures és Maipures zúgóí: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 1. o.-tól; AH Aspects 1849, 1. k., 219. o.-tól; AH Views 2014, 123. o.-tól; AH Ansichten 1849, 1. k., 268. o.-tól.

- 97 „Fenséges természeti kép”: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 139. o.
- 97 vihar csaknem felborította a csónakjukat: uo., 4. k., 496. o.; AH, 1800. április 6.; AH Diary 2000, 258. o.
- 97 „Ne félj, barátom”: Bonpland AH-nak, 1800. április 6., AH Diary 2000, 258. o.
- 97 „Higgadt maradt”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 496. o.
- 98 AH és a moszkító: uo., 5. k., 87. és 112. o.; AH, 1800. április 15., AH Diary 2000, 260–61. o.
- 98 bárcsak lenne harmadik keze: AH, 1800. április 15., AH Diary 2000, 261. o.
- 98 *hornito*: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 103–104. o.
- 98 „nem éppen kékjutás”: AH, 1800. április 15., AH Diary 2000, 262. o.
- 98 Bernardo Zea atya: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 510. o.
- 98 „az én kis utazó menaszériám”: uo., 4. k., 534–36. o., és 5. k., 406. o.; AH, 1800. április 15., AH Diary 2000, 260. o.
- 99 egyre nehezebb volt éjjeli táborozásra alkalmas helyet találniuk: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 441. o.
- 99 élelem és víz: uo., 4. k., 320. o., 5. k., 363. és 444. o.; AH, 1800. április 15., AH Diary 2000, 260. o.; AH WH-nak, 1800. október 17., AH WH Letters 1880, 17. o.
- 100 paradíó: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 365. és 541. o.; Humboldt később a francia tudós, Claude Louis Berthollet tiszteletére *Bertholletia excelsának* nevezte el.
- 100 virágok a lombok magasságában: uo., 256. o.
- 100 nem lehet megszámlolni a fogaikat: AH, 1800. április, AH Diary 2000, 250. o.
- 100 a Río Atabapo [vize] pedig „ízletes”: AH, 1800. április–május, AH Diary 2000, 285. o.; lásd még 255. és 286. o.
- 100 „nagyszerű geográfusoknak”: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 309. o.; a természetimádatról lásd 3. k., 213. o.; a természet legtökéletesebb megfigyelőiről lásd AH, „Indios, Sinneschärfe”, Guayaquil, 1803. január 4. – február 17., AH Diary 1982, 182–83. o.

- 101 AH csodálta az őslakosokat: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 532. o.-tól.
- 101 „a civilizált ember barbárságáról”: uo., 5. k., 234. o.
- 101 „tudatlanok és közönyösek”: uo., 4. k., 549. o.; 5. k., 256. o.
- 101 „mintha démonok üldöznének”: AH, 1801. március, AH Diary 1982, 176. o.
- 101 éjjel az őserdőben: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 443. o.
- 101 táncoló fénnel világította meg a tábortűz: uo., 2. és 218. o.; AH Aspects 1849, 1. k., 216., 224. és 231. o.; AH Views 2014, 121., 126. és 129. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 263., 276. és 285. o.
- 102 „Ami a lélekhez szól”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 134. o.
- 102 AH és a Casiquiare: uo., 5. k., 399–400., 437. és 442. o.
- 102 eleven kerítés: uo., 441. o.
- 102 a Casiquiare és az Orinoco: uo., 448. o.
- 103 „mintha Madridban eszelték volna ki őket”: AH, 1800. május, AH Diary 2000, 297. o.
- 103 Angostura: AH Personal Narrative 1814–29, 5. k., 691–92. o.
- 103 AH és Bonpland megbetegedése: uo., 694. o.-tól.
- 103 állatok ketrecekben: uo., 6. k., 7. o.
- 103 lassú haladás: uo., 2–3. o.
- 104 „A tér végtelenségét”: uo., 69. o.
- 104 a Los Llanos az esős évszakban: AH Aspects 1849, 1. k., 19. o.-tól; AH Views 2014, 38. o.-tól; AH Ansichten 1849, 1. k., 29. o.-tól.
- 104 „a levegő vízzé változott”: AH, 1800. március, AH Diary 2000, 231. o. A bejegyzés márciusi, de AH ide szúrta be egy későbbi, júliusi eseményről szóló beszámolót.
- 105 „Nagy meglepetéssel figyeltük meg”: AH Personal Narrative 1814–29, 6. k., 7. o.
- 105 a hűvösség érzését keltette: uo., 4. k., 334. o.
- 105 az életet terjeszti: uo., 6. k., 8. o.
- 105 „az élet fájának”: AH Views 2014, 36. o.; AH Aspects 1849, 1. k., 15. és 181. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 23. o.

6. *Át az Andokon*

- 106 AH és Baudin: AH Personal Narrative 1814–29, 7. k., 285. o.; AH Nicolas Baudinnek, 1801. április 12., Bruhns 1873, 1. k., 292. o.; AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1801. február 21., Biermann 1987, 173. o.; AH: Recollections during voyage from Lima to Guayaquil, 1802. december 24. – 1803. január 4., AH Diary 2003, 2. k., 178. o.; *National Intelligencer* és *Washington Advertiser*, 1800. november 12.
- 107 „annál inkább igyekeztem megvalósítani”: AH Personal Narrative 1814–29, 7. k., 288. o.
- 107 „Rendkívül bizonytalan, csaknem valószínűtlen”: AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1801. február 21., Biermann 1987, 171. o.
- 107 osszák több részre a szállítmányt: AH Personal Narrative 1814–29, 7. k., 286. o.
- 108 „Két nemzet tudománya”: Joseph Banks Jacques Julien Houttou de La Billardière-nek, 1796. június 9., Banks 2000, 171. o.; lásd még Wulf 2008, 203–204. o.
- 108 Cumanából is feladott két utazóládára való magot Banksnek (lábjegyzet): AH Banksnek, 1800. november 15., Banks Jean Baptiste Joseph Delambre-nak, 1805. január 4., Banks 2007, 5. k., 63–64. és 406. o.
- 108 remekül érzi magát, és egészségesebb: AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1801. február 21., Biermann 1987, 175.
- 108 „És, kedvesem”: AH Christiane Haefthennek, 1800. október 18., AH Letters America 1993, 109. o.
- 109 „Ha az ember fiatal és tettekre kész”: AH, 1802. december 24. – 1803. január 4., AH Diary 2003, 2. k., 178.
- 109 „minden nehézséget le lehet küzdeni”: AH, 1802. december 24. – 1803. január 4., AH Diary 2003, 2. k., 178. o.
- 109 AH találkozni akart Mutisszal: uo., AH, 1801. június 23. – július 8., AH Diary 2003, 1. k., 89. o.-tól; AH WH-nak, 1801. szeptember 21., AH WH Letters 1880, 32. o.
- 109 „Mennyire közel vagyunk Mutishoz”: AH, 1801. június 23. – július 8., AH Diary 2003, 1. k., 89–90. o.

- 109 „jelzőlámpáink a sötétségben”: AH, 1801. április 19. – június 15.,
uo., 65–66. o.
- 109 utazás a Río Magdalenán: uo., 67–78. o.
- 110 Honda: AH, 1801. június 18–22., uo., 78. o.
- 110 utazás Bogotába: AH, 1801. június 23. – július 8., uo., 85–89. o.
- 110 érkezés Bogotába: AH WH-nak, 1801. szeptember 21., AH WH
Letters 1880, 35. o.; AH, 1801. november–december, AH Diary
2003, 1. k., 90. o.-tól. (AH az után írta ezt a bejegyzést, hogy el-
hagyták Bogotát.)
- 110 Mutis műterme: Holl 2009, 161. o.
- 110 Mutis botanikai könyvtára: AH WH-nak, 1801. szeptember 21.,
AH WH Letters 1880, 35. o.
- 110 Bonpland újabb lázrohama: AH, 1801. november–december,
AH Diary 2003, 1. k., 91. o.
- 111 öszvérek Bogotából: AH, 1801. szeptember 8., uo., 119. o.
- 111 helybéli teherhordók: AH, 1801. október 5., uo., 135. o.
- 111 José: AH, 1801. június 23. – július 8., uo., 85. o.
- 111 átkelés a Quindío-hágón: AH Cordilleras 1814, 1. k., 63. o.-tól; AH
Cordilleren 1810, 1. k., 17. o.-tól; Fiedler és Leitner 2000, 170. o.
- 111 „Ilyenek az Andok útjai”: AH, 1801. november 27., lásd még AH,
1801. október 5., AH Diary 2003, 1. k., 131. és 155. o.
- 112 „nyomorúságos bukdácsolás”: AH, 1801. november 27., uo., 151. o.
- 112 átkelés az Andokon: AH, 1801. szeptember 14., uo., 124. o.; AH
Cordilleras 1814, 1. k., 64. o.; AH Cordilleren 1810, 1. k., 19. o.
- 112 kondorkeselyűk: AH, 1801. december 22., AH Diary 2003, 1. k.,
163. o.
- 112 látták a Pasto nevű vulkán torkából feltörő lángnyelveket: AH,
1801. december 19., uo., 2. k., 45. o.
- 112 „Soha nem fáradok bele abba”: AH WH-nak, 1801. szeptember 21.,
AH WH Letters 1880, 27. o.
- 113 műszerek a mélység fölött: AH, 1801. november 27., AH Diary
2003, 3. k., 155. o.
- 113 az úti barométer ára és szállítása: uo., 152. o.; José és a barométer,
lásd AH, 1802. április 28., AH Diary 2003, 2. k., 83. o.; AH úti
barométeréről lásd Friedrich Georg Weitsch 1806-ban AH-ról

- készített festményét (ma a berlini Alte Nationalgalerie-ben látható); Seeberger 1999, 57–61. o.
- 113 „Boldogok az utazók”: Wilson 1995, 296. o.; AH, 1801. április 19. – június 15., AH Diary 2003, 1. k., 66. o.
- 113 érkezés Quitóba: AH: Aus Meinem Leben (1769–1850), in: Biermann 1987, 101. o.
- 115 „Minthogy Ön azon természettudósok egyike”: Goethe AH-nak, 1824, Goethe Encounters 1965–2000, 14. k., 322. o.
- 115 „soha nem töltött több időt”: Rosa Montúfar, Beck 1959, 24. o.
- 115 „a nős ember elveszett ember”: AH Carl Freieslebennek, 1793. október 21., AH Letters 1973, 280. o.
- 115 „múlhatatlan” és „lángoló”: AH Wilhelm Gabriel Wegenernek, 1789. március 27. és AH Carl Freieslebennek, 1792. április 10., uo., 46. és 180. o.
- 115 „Úgy csüggttem rajtad”: AH Reinhard von Haeftennek, 1796. január 1., uo., 477. o.
- 115 órákon át keservesen zokogott: AH Carl Freieslebennek, 1792. április 10., uo., 180. o.
- 116 „Terveim a tiedtől függnék”: AH Reinhard von Haeftennek, 1796. január 1., uo., 478–79. o.
- 116 „Bonpland jó ember...”: AH Carl Freieslebennek, 1799. június 4., uo., 680. o.
- 116 „hiányzik a szebbik nem iránti igaz vonzalom”: Adolph Kohut 1871-ben AH 1805-ös berlini tartózkodásáról, Beck 1959, 31. o.
- 116 „a hálótársáról”: *Quarterly Review*, 14. k., 1816. január, 369. o.
- 116 „Alexanderre csak férfiak révén”: CH WH-nak, 1791. január 22., WH CH Letters 1910–16, 1. k., 372. o.
- 116 „szexuális rendellenességet”: Theodor Fontane Georg Friedlandernek, 1884. december 5., Fontane 1980, 3. k., 365. o.
- 116 Humboldt Adoniszsa: José de Caldas José Celestino Mutisnak, 1802. június 21., Andress 2011, 11. o.; Caldas afelől érdeklődött, hogy csatlakozhatna-e AH-hoz, Holl 2009, 166. o.
- 117 „a szexuális késztetést nem ismerem”: AH Archibald MacLeannek, 1791. november 6.; lásd még AH Wilhelm Gabriel Wegenernek, 1789. március 27., AH Letters 1973, 47. és 157. o.

- 117 „a szenvedélyek vad követelözését”: AH Kosmos 1845–50, 1. k., 6. o.; „vom wilden Drange der Leidenschaften bewegt ist”; lásd még AH Archibald MacLeannek, 1791. november 6., AH Letters 1973, 157. o.
- 117 José cipelte a barométert: AH, 1802. április 28., AH Diary 2003, 2. k., 83. o.
- 117 a Pichincha megmászása: AH három ízben mászta meg a Pichinchát; AH, 1802. április 14., május 26. és 28.; AH Diary 2003, 2. k., 72. o.-tól, 85. o.-tól, 90. o.-tól, AH WH-nak, 1802. november 25., AH WH Letters 1880, 45. o.-tól.
- 117 „Semmiféle emberi képzelet”: AH WH-nak, 1802. november 25., AH WH Letters 1880, 46. o.
- 117 a Cotopaxi megmászása: AH, 1802. április 28., AH Diary 2003, 2. k., 83. o.-tól.
- 117 a mélykék mennybolt: AH Cordilleras 1814, 1. k., 121. és 125. o.; AH Cordilleren 1810, 1. k., 59. és 62. o.
- 117 mintha faesztergyályos készítette volna: AH, 1802. április 28., AH Diary 2003, 2. k., 81. o.
- 117 az Antisana megmászása: AH, 1802. március 14–18., uo., 57. o.-tól.
- 118 jégzilánkok: uo., 57. és 62. o.
- 118 „a világ legmagasabban fekvő szálláshelyén”: uo., 61. o.
- 118 AH megosztotta az ágyát Carlos Montúfarral: uo., 62. o.
- 118 Condamine és Bouguer; 4600 méterig sem jutottak el: uo., 65. o.
- 118 gyógyítja a mély sebeket, amiket néha a józan ész okoz: AH, 1799. november 22. – 1800. február 7., AH Diary 2000, 179. o.

7. A Chimborazo

- 119 AH Mexikóba utazik: AH WH-nak, 1802. november 25., AH WH Letters 1880, 54. o.
- 119 „rémítő kolosszus”: uo., 48. o.
- 119 Quitóból a Chimborazo felé: AH, 1802. június 9–12. és június 12–28., AH Diary 2003, 2. k., 94–104. o.
- 120 „titokzatos és ellenállhatatlan vonzereje van”: AH: About an Attempt to Climb to the Top of Chimborazo, in: Kutzinski 2012, 136. o.

- 121 AH megmássza a Chimborazót: AH WH-nak, 1802. november 25., AH WH Letters 1880, 48. o.; AH: About an Attempt to Climb to the Top of Chimborazo, in: Kutzinski 2012, 135–55. o.; AH, 1802. június 23., AH Diary 2003, 2. k., 100–109. o.
- 121 *cuchilla*: AH: About an Attempt to Climb to the Top of Chimborazo, in: Kutzinski 2012, 140. o.
- 121 „rendkívüli veszélyt jelentett”: AH, 1802. június 23., AH Diary 2003, 2. k., 106. o.
- 121 a víz forráspontja: AH Geography 2009, 120. o.; AH Geography 1807, 161. o.
- 122 5917 méter: AH, 1802. június 23., AH Diary 2003, 2. k., 106. o.
- 122 „hogy összekapcsolja a gondolatokat”: WH Karl Gustav von Brinkmann-nak, 1793. március 18., Heinz 2003, 19. o.
- 122 „ezer és ezer szállal kapcsolódik egygé”: Georg Gerland, 1869, Jahn 2004, 19. o.
- 122 „mindennek a hasonlósága”: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 160. o.; lásd még 495. o.; AH újra és újra rámutat ezekre a kapcsolatokra: *Essay on Plant Geography* (1807), valamint: Personal Narrative 1814–29, 3. k., 490. o.-tól; AH Aspects 1849, 2. k., 3. o.-tól; AH Views 2014, 155. o.-tól; AH Ansichten 1849, 2. k., 3. o.-tól.
- 123 „havasi rózsafákat”: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 453. o.
- 123 mexikói, kanadai és európai fák: AH Geography 2009, 65–66. o.; AH Geography 1807, 5. o.-tól.
- 123 Minden összefügg: AH Cosmos 1845–52, 1. k., xviii. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., vi. o.
- 123 vegetációs zónák: AH Geography 2009, 77. o.; AH Geography 1807, 35. o.-tól; AH Cosmos 1845–52, 1. k., 11. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 12. o.
- 123 „magasabb nézőpontról”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 40. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 39. o.
- 123 a megvilágosító pillanat: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 11. o.; a hegyek magasztos látványáról: AH, lásd még 347. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 12. o.
- 123 *Naturgemälde*: AH Geography 2009, 61. o.; AH Geography 1807, iii. o.; Holl 2009, 181–83. o., valamint Fiedler és Leitner 2000, 234. o.

- 123 „a mikrokozmosz egyetlen oldalon”: AH Marc-Auguste Pictet-nek, 1805. február 3., Dove 1881, 103. o.
- 123 „A természet egyetlen eleven egész”: AH Kosmos 1845–50, 1. k., 39. o., AH Cosmos 1845–52, 1. k., 40. o.
- 124 „a mindent betöltő élet áradó bősége”: AH Aspects 1849, 2. k., 3. o.; AH Views 2014, 155. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 3. o.
- 124 „a szerves erők”: AH Aspects 1849, 2. k., 10. o.; AH Views 2014, 158. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 11. o.
- 124 „csak a teljes egészhez való viszonyaikban”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 41. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 40. o.
- 124 *Naturgemälde*: AH az *Essay on the Geography of Plants* (1807) című művében publikálta
- 125 „egységet a sokféleségben”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 48. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 55. o.
- 125 A helyi nyelvek annyira árnyaltak és kifinomultak: AH, 1803. április 12. – 1804. január 20., Mexikó, AH Diary 1982, 187. o.; AH WH-nak, 1802. november 25., AH WH Letters 1880, 51–52. o.
- 125 „jövő”, „örökkévalóság”, „létezés”: *uo.*, 52. o.
- 126 ősi kéziratok: *uo.*, 50. o.
- 126 idős egyedeket [fákat] alig látni: AH Aspects 1849, 2. k., 268. o.; AH Views 2014, 268. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 319. o.; lásd még AH, 1802. július 23–28., AH Diary 2003, 2. k., 126–30. o.
- 126 mágneses egyenlítő: AH: Humboldt és Bonpland expedíciójának kivonatolt ismertetése, 1804. június végén, AH Letters USA 2004, 507. o.; Helferich 2005, 242. o.
- 127 AH a Humboldt-áramlatról: Kortum 1999, 98–100. o.; elsősorban AH Heinrich Berghausnak, 1840. február 21., 98. o.
- 128 „össze kell vetni a bolygó legkülönbözőbb pontjain eszközölt megfigyeléseket”: AH Views 2014, 244. o.; AH Aspects 1849, 2. k., 215. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 254. o.
- 128 „a látszólag nyilvánvaló”: AH mexikóvárosi útikalauza, AH, 1803, Beck 1959, 26. o.
- 128 Kabátzebei, akárcsak egy kisfiúnak, mindig tömve voltak: *uo.*, 27. o.
- 128 a Cotopaxi kitörése: AH, 1803. január 31. – február 6., AH Diary 2003, 2. k., 182. o.-tól.

- 128 utolérte őket Bonpland hírnöke: *uo.*, 184. o.
 129 hallani lehetett a Cotopaxi morajlását: AH Cordilleras 1814, 1. k., 119. o.; AH Cordilleren 1810, 1. k., 58. o.
 129 „Napról napra szegényebb leszek”: AH, 1803. február 27., AH Diary 2003, 2. k., 190. o.

8. Természet és politika

- 130 a hurrikán leírása: AH, 1804. április 29. – május 20., AH Diary 2003, 2. k., 301. o.-tól.
 130 AH a halál közelében: *uo.*, 302. o.
 131 AH Mexikóban: AH: Aus Meinem Leben (1769–1850), in: Biermann 1987, 103. o.
 131 AH Európába való visszatérésének okai: AH: Humboldt és Bonpland expedíciójának kivonatolt ismertetése, 1804. június végén, AH Letters USA 2004, 508. o.
 132 mintha a Holdon élne: AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1803. április 29., AH Letters America 1993, 230. o.
 132 „szívében hordozta 1789 eszméit”: AH Diary 1982, 12. o.
 132 „a szabadság templomának”: AH Friedrich Heinrich Jacobinak, 1791. január 3., AH Letters 1973, 118. o.
 132 „képes megérteni és értékelni a szabadság hatalmas ajándékát”: AH Jeffersonnak, 1804. május 24., Terra 1959, 788. o.
 132 „Az Ön írásai, tettei”: *uo.*, 787. o.
 133 „Miután láttam”: AH James Madisonnak, 1804. május 24., *uo.*, 796. o.
 133 „szálegyenes volt, mint egy puskacső”: Edmund Bacon Jeffersonról, Bear 1967, 71. o.
 133 Jefferson hét unokája: 1804-ben Jeffersonnak hét unokája volt: lányának, Marthának hat gyermeke (Anne Cary, Thomas Jefferson, Ellen Wayles, Cornelia Jefferson, Virginia Jefferson, Mary Jefferson), és elhunyt leánya, Maria egyetlen gyermeke, Maria (Francis Wayles Eppes).
 133 az unokáival játszadozó Jefferson: Margaret Bayard Smith Jeffersonról, Hunt 1906, 405. o.; lásd még Edmund Bacon Jeffersonról, Bear 1967, 85. o.

- 133 Jefferson gyűlölte a tétlenséget: Edmund Bacon és Jefferson emlékiratai, Bear 1967, 12., 18. és 72–78. o.
- 133 „az életben a legveszedelmesebb mérég az unalom”: Jefferson Martha Jeffersonnak, 1787. május 21., TJ Papers, 11. k., 370. o.
- 134 „a könyvmánia betegségében”: Jefferson Lucy Paradise-nak, 1789. június 1., uo., 15. k., 163. o.
- 134 Jefferson Európában: Wulf 2011, 35–57. és 70. o.
- 134 Lewis és Clark expedíciója: Jefferson’s Instructions to Lewis, 1803, Jackson 1978, 1. k., 61–66. o.
- 135 „azzal az elfogult reménységgel tekint erre az új világra”: Jefferson AH-nak, 1804. május 28., Terra 1959, 788. o.; lásd még Vincent Gray James Madisonnak, 1804. május 8., Madison Papers SS, 7. k., 191–92. o.
- 135 utazás Washingtonba: Charles Willson Peale Diary, 1804. május 29. – június 21., a május 29-i bejegyzés; Peale 1983–2000, 2. k., 2. rész, 680. o.-tól.
- 135 Amerika gazdasága: North 1974, 70. o.-tól.
- 135 A kisbirtokos gazdálkodók vagy a kereskedők?: Wulf 2011, 83. o.-tól.
- 135–36 Washington várostervének politikai jelentése: uo., 129. o.-tól.
- 136 Washington mérete: Friis 1959, 171. o.
- 137 a kocsik gyakran felborultak: John Quincy Adams, in: Young 1966, 44. o.
- 137 Fehér Ház: akkoriban még az Elnök Házának nevezték. A Fehér Ház elnevezés először 1811-ben fordul elő. Wulf 2011, 125. o.
- 137 tiszta ruhát szárítottak: William Muir Whitehill 1803, Froncek 1977, 85. o.
- 137 „koszos és elhagyatott”: Thomas Moore 1804, Norton 1976, 211. o.
- 137 az elnöki hivatal demisztifikációja: Wulf 2011, 145. o.-tól.
- 137 kabátja rongyos volt: William Plumer, 1804. november 10. és 1805. július 29., Plumer 1923, 193., 333. o.
- 137 „mint egy tagbaszakadt farmer”: Sir Augustus John Foster 1805–1807, Foster 1954, 10. o.
- 137 „Semmilyen elfoglaltság sem”: Jefferson Charles Willson Peale-nek, 1811. augusztus 20., TJ Papers RS, 4. k., 93. o.

- 137 „Egy láncaitól megszabadult rab sem érezhet”: Jefferson Pierre-Samuel Dupont de Nemours-nak, 1809. március 2., Jefferson 1944, 394. o.
- 138 „a leghitványabb gaztól”: Margaret Bayard Smith Jeffersonról, Hunt 1906, 393. o.
- 138 virágmagokat küldözgettek neki: Wulf 2011, 149. o.
- 138 Jeffersont elbűvölte a maszton: Thomson 2012, 51. o.-tól.
- 138 Jefferson számtalan dologgal foglalkozott: részletesebben lásd Jefferson 1997 és Jefferson 1944; Jefferson Ellen Wayles Randolphnak, 1807. december 8., Jefferson 1986, 316. o.; Edmund Bacon Jeffersonról, Bear 1967, 33. o.
- 138 Jefferson az Amerikai Bölcséleti Társaság elnöke: Jefferson az American Philosophical Societynek, 1797. január 28., TJ Papers, 29. k., 279. o.
- 138 „Felvilágosult gondolkodó”: Alexander Wilson William Bartramnek, 1805. március 4., Wilson 1983, 232. o.
- 139 AH találkozása Jeffersonnal: Charles Willson Peale Diary, 1804. május 29. – június 21., Peale 1983–2000, 2. k., 2. rész, 690. o.
- 139 Jefferson magán-dolgozószobája: Margaret Bayard Smith Jeffersonról, Hunt 1906, 385. és 396. o.; a találmányokról lásd Isaac Jefferson Jeffersonról, Bear 1967, 18. o.; Thomson 2012, 166. o.-tól.
- 139 „Most látta, ahogy bolondot csinálok magamból”: Margaret Bayard Smith Jeffersonról, Hunt 1906, 396. o.
- 139 „egy filozófushoz méltó egyszerűségben él”: AH Jeffersonnak, 1804. június 27., Terra 1959, 789. o.
- 139 AH Washingtonban: Charles Willson Peale Diary, 1804. május 29. – június 21., Peale 1983–2000, 2. k., 2. rész, 690–700. o.
- 139 „általános érdeklődés vette körül”: ifj. Caspar Wistar James Madisonnak, 1804. május 29., Madison Papers SS, 7. k., 265. o.
- 140 „kivételes szellemi gyönyörűség”: Albert Gallatin Hannah Gallatinnek, 1804. június 6., Friis 1959, 176. o.
- 140 „a hölgyek egytől egyig odavannak érte”: Dolley Madison Anna Payne-nak, Cutts, 1804. június 5., uo., 175. o.
- 140 AH beszámolólt tart a politikusoknak: Albert Gallatin Hannah Gallatinnek, 1804. június 6., uo., 176. o.

- 140 AH térképei: Charles Willson Peale Diary, 1804. május 29. – június 21., az 1804. a május 30-i bejegyzés, Peale 1983–2000, 2. k., 2. rész, 684. o.; Louis Agassiz később elmondta: AH méréseinek bizonyosága szerint a korábbi térképek annyira pontatlanok voltak, hogy körülbelül 500 kilométer eltéréssel mutatták Mexikó helyzetét, Agassiz 1869, 14–15. o.
- 140 tudása „dermesztő”: Albert Gallatin Hannah Gallatinnek, 1804. június 6., Friis 1959, 176. o.
- 140 Jefferson igyekezett a lehető legtöbbet megtudni Mexikóról: uo., 177. o.; Jefferson táblázatai – *Louisiana and Texas Description* – 1804, DLC; lásd még Terra 1959, 786. o.
- 141 „Csak beszélt és beszélt, kétszer olyan gyorsan”: Albert Gallatin Hannah Gallatinnek, 1804. június 6., Friis 1959, 176. o.
- 141 „egybevegyítve őket nagy hadarásában”: Charles Willson Peale Diary, 1804. május 29. – június 21., az 1804. a május 29-i bejegyzés, Peale 1983–2000, 2. k., 2. rész, 683. o.
- 141 „A tudás bőségesen bugyogó forrása”: Charles Willson Peale John DePeysternek, 1804. június 27., uo., 725. o.
- 141 „Egészen rendkívüli ember”: Albert Gallatin Hannah Gallatinnek, 1804. június 6., Friis 1959, 176. o.
- 141 „a kor legtudósabb koponyája”: Jefferson William Armistead Burwellnek, 1804, uo., 181. o.
- 141 vitatott föld: Jefferson AH-nak, 1804. június 9., Terra 1959, 789. o.; lásd még Rebok 2006, 131. o.; Rebok 2014, 48–50. o.
- 141 „a két vonal közötti vidék”: Jefferson AH-nak, 1804. június 9., Terra 1959, 789. o.
- 141 „a nemzetek háborúban állnak egymással”: Jefferson John Hollinsnak, 1809. február 19., Rebok 2006, 126. o.
- 141–42 a vitatott hovatartozású területekről való tájékoztatás: AH Jeffersonnak, dátum nélkül, AH Letters America 1993, 307. o.
- 142 „értésülések egész kincsházára akadt”: Jefferson Caspar Wistar-nak, 1804. június 7., DLC.
- 142 AH feljegyzései Jeffersonnak: Friis 1959, 178–79. o.; AH jelentése Jeffersonnak és AH: Humboldt és Bonpland expedíciójának kivonatolt ismertetése, 1804. június végén, AH Letters USA 2004, 484–94. és 497–509. o.

- 142 kabinetülést hívott össze: Jefferson James Madisonnak, 1804. július 4. és Jefferson Albert Gallatinnek, 1804. július 3., Madison Papers SS, 7. k., 421. o.
- 142 „a legjobb levegő az”: AH Albert Gallatinnek, 1804. június 20.; lásd még AH Jeffersonnak, 1804. június 27., Terra 1959, 789. és 801. o.
- 142 „ezt a szépséges országot”: AH James Madisonnak, 1804. június 21., *uo.*, 796. o.
- 142 „akár erőszakkal”: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 2. o.
- 143 gépként használt emberek: AH, 1803. augusztus 7. – szeptember 10., Guanajuato, Mexikó, AH Diary 1982, 211. o.
- 143 AH a *repartimientó*ról: AH, 1802. szeptember 9–12., Hualgayoc, Peru, *uo.*, 208. o.
- 143 „hogy valami, ami az égből hullik”: AH, 1802. február, Quito, *uo.*, 106. o.
- 143 alapja az erkölcsnélküliség: AH, 1802. október 23. – december 24., Lima, Peru, *uo.*, 232. o.
- 143 szinte művelés nélkül is bőséges termést hoz: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 79. o.
- 144 „elhasználja a termőtalajt”: *uo.*, 4. k., 120. o.
- 144 „mint egy bányát” és AH előrejelzése: AH, 1800. február 22., AH Diary 2000, 208–209. o.
- 144 Kuba erdőségeinek kiirtása: AH Cuba 2011, 115. o.; AH Personal Narrative 1814–29, 7. k., 201. o.
- 144 „amelyek élelmiszerral látnák el az embereket”: AH New Spain 1811, 3. k., 105. o.; lásd még AH Personal Narrative 1814–29, 7. k., 161. o.; AH Cuba 2011, 95. o.
- 144 „éhínség sújtaná a szigetet”: AH, 1801. június 23. – július 8., AH Diary 2003, 1. k., 87. o.
- 144 önellátó gazdálkodás: AH Personal Narrative 1814–29, 7. k., 161. o.; AH Cuba 2011, 95. o.; AH New Spain 1811, 3. k., 105. o.
- 144 „rendkívül ellenálló falát”: AH, 1800. március 30., AH Diary 2000, 238. o.
- 145 Mexikóváros helyi öntözőrendszere: AH, 1803. augusztus 1–2., AH Diary 2003, 2. k., 253–57. o.

- 145 a vízmérnökök bűnös rövidlátása: AH, 1800. március 30., AH Diary 2000, 238. o.
- 145 „Az egyetlen, az idő múlásával növekvő tökefeleség”: AH New Spain 1811, 3. k., 454. o.
- 145 „oktalan és nemtörődöm”: AH Personal Narrative 1814–29, 7. k., 236. o.
- 145 „Azt hiszem, kormányunk erkölcsös maradhat”: Jefferson James Madisonnak, 1787. december 20., TJ Papers, 12. k., 442. o.
- 145 „a még meg sem született milliók”: Jefferson Indiana tartomány képviselői előtt, 1805. december 28., DLC.
- 145 Jefferson mezőgazdasági kísérletei: Wulf 2011, 113–20. o.; lásd még a vetésforgóról: Jefferson George Washingtonnak, 1795. szeptember 12., TJ Papers, 28. k., 464–65. o.; 1796. június 19., TJ Papers, 29. k., 128–29. o.; az újfajta ekéről: Jefferson John Sinclairnek, 1798. március 23., TJ Papers, 30. k., 202. o.; Thomson 2012, 171–72. o.
- 146 „Mindennap várom”: Jefferson James Madisonnak, 1793. május 19., június 9., szeptember 1., TJ Papers, 26. k., 62., 241. o., 27. k., 7. o.
- 146 „a legnagyobb szolgálat”: Jefferson: Summary of Public Service, 1800. szeptember 2-a után, uo., 32. k., 124. o.
- 146 Jefferson és a növények: a száraz talajon is termő rizsfajtáról lásd Wulf 2011, 70. o.; Jefferson Edward Rutledge-nek, 1787. július 14., TJ Papers, 11. k., 587. o.; a halálbüntetésről lásd Jefferson John Jaynek, 1787. május 4., TJ Papers, 11. k., 339. o.; cukorjuharfaligetek telepítéséről lásd Wulf 2011, 94. o.-tól; a 330-féle zöldség- és fűszernövény-változatról lásd Hatch 2012, 4. o.
- 146 „Amerika valódi érdekeinek igaz képviselői”: Jefferson Arthur Campbellnek, 1797. szeptember 1., TJ Papers, 29. k., 522. o.
- 146 „akiknek nincs is hazájuk”: Jefferson Horatio Gates Spaffordnak, 1814. március 17., TJ RS Papers, 7. k., 248. o.; Jefferson a földtulajdonról és az erkölcsökről, lásd Jefferson 1982, 165. o.
- 146 „Az állam legértékesebb részei a kisbirtokosok”: Jefferson Madisonnak, 1785. október 28., TJ Papers, 8. k., 682. o.
- 146 minden szabad embernek eleve járjon ötven acre föld: Jefferson vázlata Virginia alkotmányához 1776. június 13-a előtt (ezt a javaslatot mindhárom vázlat tartalmazza), TJ Papers, 1. k., 337. o.-tól.

- 146 „annál szabadabb”: Madison: „Republican Distribution of Citizens”, *National Gazette*, 1792. március 2.
- 147 „a szabadság és függetlenség érzésével”: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 15. o.
- 147 AH a rabszolgatartás erkölcstelenségéről: AH Geography 2009, 134. o.; AH Geography 1807, 171. o.; lásd még AH Cuba 2012, 142. o.-tól; AH Personal Narrative 1814–29, 7. k., 260. o.-tól.
- 147 „a cukornádlé minden cseppjének ára”: AH, 1801. június 23. – július 8., AH Diary 2003, 1. k., 87. o.
- 147 „civilizációnak”: AH Personal Narrative 1814–29, 1. k., 127. o.
- 147 „és a gazdagság utáni vágynak”: *uo.*, 3. k., 3. o.
- 147 Jeffersont egy rabszolga viszi egy párnán: Wulf 2011, 41. o.
- 147 „egészen bizonyosan nem tudja megrontani a pénz”: Jefferson Edward Bancroftnak, 1789. január 26., TJ Papers, 14. k., 492. o.
- 148 „a legnagyobb gonoszságnak”: AH Cuba 2011, 144. o.; AH Personal Narrative 1814–29, 7. k., 263. o.
- 148 „gyalázat” és „az árukivitel pénzbeni értékével”: AH William Thorntonnak, 1804. június 20., AH Letters America 1993, 199–200. o.
- 148 „hogy kellemesebb, ha az embernek”: AH, 1800. január 4. – február 17., „Colonies”, AH Diary 1982, 66. o.
- 148–49 kegyetlenkedés a rabszolgákkal: AH, 1800. június 9–10., *uo.*, 255. o.
- 149 a konyhai kisinasát kiherélte: AH, Lima 1802. október 23. – december 24., *Missions c.* töredék, *uo.*, 145. o.
- 149 kisebb farmgazdaságokra osztotta fel: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 126–27. o.; lásd a Honda és Bogotá közötti farmokat, AH, 1801. június 23. – július 8., AH Diary 2003, 1. k., 87. o.
- 149 „Szívesen időzöm el ezeknél a részleteknél”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 128. o.
- 149 „és ami a természet ellen való”: AH, 1801. június 23. – július 8., AH Diary 2003, 1. k., 87. o.
- 149 „alacsonyabb rendű a fehéreknél”: Jefferson 1982, 143. o.
- 149 ugyanabból a gyökérből ered: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 474. o.; az emberfaj egységességéről lásd még: AH Cosmos

- 1845–52, 1. k., 351. és 355. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 381–85. o.; AH Cordilleras 1814, 1. k., 15. o.
- 150 „mindegyik a szabadságra teremtett”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 355. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 385. o.
- 150 „A természet a szabadság birodalma”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 3. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 4. o.

9. Európa

- 153 a *Favorite* fregatt: AH James Madisonnak, 1804. június 21., Terra 1959, 796. o.
- 153 AH gyűjteményei: AH Geography 2009, 86. o.; Wulf 2008, 195. o.; AH: Aus Meinem Leben (1769–1850), in: Biermann 1987, 104. o.
- 153 „Mennyire vágyom rá”: AH Jean Baptiste Joseph Delambre-nak, 1802. november 25., Bruhns 1873, 1. k., 324. o.
- 154 „Annyira idegen itt minden”: AH Carl Freieslebennek, 1804. augusztus 1., AH Letters America 1993, 310. o.
- 155 AH új otthonául Párizst választja: AH: Aus Meinem Leben (1769–1850), in: Biermann 1987, 104. o.
- 155 két élő elefánt: Stott 2012, 189. o.
- 155 Párizs Napóleon alatt: Horne 2004, 162. o.-tól; Marrinan 2009, 298. o.; John Scott, 1814, Scott 1816; Thomas Dibdin, 1818. június 16., Dibdin 1821, 2. k., 76–79. o.
- 155 „mintha a házakat csak azért”: Robert Southey Edith Southeynek, 1817. május 17., Southey 1965, 2. k., 162. o.
- 156 „filozófusok” és „Grimaszolók”: John Scott, 1814, Scott 1816, 98–99. o.
- 156 „csakis az örömök kedvéért létezne”: *uo.*, 116. o.
- 156 „mintha mindenki folyamatos izgalomban élne”: Thomas Dibdin, 1818. június 16., Dibdin 1821, 2. k., 76. o.
- 156–57 társadalmi osztályok és írásbeliség: John Scott, 1814, Scott 1816, 68. és 125. o.
- 157 „a magas matematika valamely titokzatos területéről”: *uo.*, 84. o.
- 157 Gay-Lussac 7000 méter fölötti magasságban: AH Geography 2009, 136. o.; AH Geography 1807, 176. o.

- 158 AH közösen bérelt szobát Gay-Lussackal: Casper Voght, 1808. március 16., Voght 1959–65, 3. k., 116. o.; lásd még Bruhns 1873, 2. k., 6. o.
- 159 „mintha a halottaiból támadna föl”: Goethe WH-nak, 1804. július 30., Goethe’s Day 1982–96, 4. k., 511. o.; AH mint a Berlieni Tudományos Akadémia elnöke: Christian Gottfried Körner Friedrich Schillernek, 1804. szeptember 11., Schiller Letters 1943–2003, 40. k., 246. o.
- 159 CH Párizsban: Geier 2010, 237. o.; Gersdorff 2013, 108. o.–tól.
- 159 csodabogárnak: WH CH-nak, 1804. augusztus 29., WH CH Letters 1910–16, 2. k., 232. o.
- 159 „Mintha csak tegnap”: CH WH-nak, 1804. augusztus 28., uo., 231. o.
- 159 AH németisége: CH WH-nak, 1804. augusztus 22., uo., 226. o.
- 159 „az embernek tisztelnie kell a hazáját”: WH CH-nak, 1804. augusztus 29., uo., 232. o.
- 160 többé látni sem kívánja Berlint: AH WH-nak, 1804. március 28., idézve in: WH CH-nak, 1804. június 6., uo., 182. o.
- 160 „csak elfintorodott”: CH WH-nak, 1804. szeptember 12., uo., 249. o.
- 160 „Híresebb vagyok, mint valaha”: AH WH-nak, 1804. október 14., Biermann 1987, 178. o.
- 160 Bonpland La Rochelle-ben: Beck 1959–61, 2. k., 1. o.
- 160 AH az Académie-n: 1804. szeptember 19. és 24., október 15. és 29., AH Letters America 1993, 15. o.
- 160 „egymaga tesz ki egy egész Akadémiát”: Claude Louis Berthollet AH-ról, in: AH WH-nak, 1804. október 14., Biermann 1987, 179. o.
- 160 lelkes hívei lettek korábbi bírálói is: AH WH-nak, 1804. október 14., uo., 178. o.
- 160 „mintha nappal és éjjel egyetlen időtömbbé olvadt volna össze”: George Ticknor, 1817. április, AH Letters USA 2004, 516. o.
- 160–61 AH eredményeit mások is felhasználhatták: AH WH-nak, 1804. október 14., Biermann 1987, 179. o.
- 161 AH szétküldözte a mintákat: AH Dietrich Ludwig Gustav Karstennek, 1805. március 10., Bruhns 1873, 1. k., 350. o.

- 161 évjáradékot eszközöl ki Bonpland-nak: AH WH-nak, 1804. október 14., Biermann 1987, 179. o.; Bruhns 1873, 1. k., 398. o.; AH a Jardin des Plantes-nak, 1804, Schnepfen 2002, 10. o.
- 161 AH Dél-Amerikába vágynak: AH Carl Freieslebennek, 1804. augusztus 1., AH Letters America 1993, 310. o.
- 161 Bolívar és AH találkozása: Arana 2013, 57. o.; Heiman 1959, 221–24. o.
- 161 AH és Bolívar közös ismerősei (lábjegyzet): Arana, 2013, 57. o.; AH, 1800. január, AH Diary 2000, 177. o.
- 161 Bolívar Párizsban: Lynch 2006, 22. o.-tól; Arana 2013, 53. o.-tól.
- 162 Bolívar fogsora: O’Leary 1969, 30. o.
- 162 Bolívar meglátogatja AH-t: Arana 2013, 58. o.; Heiman 1959, 224. o.
- 162 eleven színekkel és láttató erővel: Bolívar AH-nak, 1821. november 10., Minguet 1986, 743. o.
- 162 AH, Bolívar és a forradalmak: AH Bolívarnak, 1822. július 29., uo., 749–50. o.
- 162 „álszent zsarnokká”: Arana 2013, 59. o.
- 162 nincs, aki az élére álljon: AH Bolívarnak, 1804, Beck 1959, 30–31. o.
- 162 „olyan erős lesz, mint az isten”: Bolívar AH-nak Párizsba, 1804, AH Diary 1982, 11. o.
- 162 Mindkettejükben élt a vágy: AH Daniel F. O’Learynek, 1853, Beck 1969, 266. o.; AH meglátogatta O’Learyt Berlinben 1853 áprilisában, AH O’Learynek, 1853. április, MSS141, Biblioteca Luis Ángel Arango, Bogotá – köszönet Alberto Gómez Gutiérreznek (Pontificia Universidad Javeriana Bogotá), amiért felhívta a figyelmemet erre a kéziratra.
- 162 „méltatlan bárminemű bizalomra”: AH, 1803. január 4. – február 17., „Colonies”, AH Diary 1982, 65. o.
- 162 az emberek éltetik Washington és Franklint: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 196. o.
- 163 a faji ellentétek átjárják a dél-amerikai társadalmakat: AH, 1803. január 4. – február 17., „Colonies”, AH Diary 1982, 65. o.
- 163 „fehér köztársaság”: AH, 1800. február 25., uo., 255. o.
- 163 Bonpland bátorította Bolívert: AH Daniel F. O’Learynek, 1853, Beck 1969, 266. o.

- 163 „amikor felesküdtünk”: AH Bolíviának, 1822. július 29., Minguet 1986, 749. o.
- 163 AH meggondolatlanul alkot másokról ítéletet: AH Johann Leopold Neumann-nak, 1791. június 23., AH Letters 1973, 142. o.
- 163 élvezettel mutatott rá mások tévedéseire: Carl Voght, 1808. február 14., Voght 1959–67, 3. k., 95. o.
- 163 tésztakirály: AH Varnhagennek, 1856. november 9., Biermann és Schwarz, 2001b, oldalszám nélkül.
- 163 gleccsernek nevezte: AH Ignaz von Olfersnek, 1850. december 19-e után, uo.
- 163 gyengédség és sebezhetőség: WH CH-nak, 1804. szeptember 18., WH CH Letters 1910–16, 2. k., 252. o.
- 164 franciául írt levél: WH CH-nak, 1804. június 6., uo., 183. o.
- 164 „inkább csak szenvedélyek”: CH WH-nak, 1804. november 4., uo., 274. o.
- 164 komoly, testvéri levelet: CH WH-nak, 1804. szeptember 3., uo., 238. o.
- 164 „Ha minden felügyelet nélkül itt marad”: CH WH-nak, 1804. szeptember 16., lásd még WH CH-nak, 1804. szeptember 18., uo., 250. és 252. o.
- 165 nem volt európai ország, ahová ne utazott volna szívesen: CH WH-nak, 1804. augusztus 28., uo., 231. o.
- 165 „éppen az a személy”: AH John Vaughannek, 1805. június 10., Terra 1958, 562. o.-tól.
- 165 szépséges illusztrációkkal ékes kötetek egész sorára: AH Marc-Auguste Pictet-nek, 1805. február 3., Bruhns 1873, 1. k., 345–47. o.; AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1801. február 21., Biermann 1987, 171–72. o.
- 165 asztalost kellett hívni: Terra 1955, 219. o.; Podach 1959, 209. o.
- 166 AH elhagyja Párizst: Bruhns 1873, 1. k., 351. o.
- 166 AH átkel az Alpokon: uo., AH Archibald MacLeannek, 1791. november 6., AH Letters 1973, 157. o.
- 166 AH Rómában: WH CH Letters 1910–16, 2. k., 298. o.; AH Aimé Bonpland-nak, 1805. június 10., Bruhns 1873, 1. k., 352. o.
- 166 WH és CH otthona: Gersdorff 2013, 93. o.-tól.
- 167 Leopold von Buch: Werner 2004, 115. o.-tól.

- 167 Bolívar sétálgat Itáliában: O’Leary 1915, 86. o.; Arana 2013, 61. o.-tól.
- 167 „egy igazi álmodozót”: AH Daniel F. O’Learynek, 1853, Beck 1969, 266. o.
- 167 „mély bölcsessége és megfontoltsága”: Vicente Rocafuerte AH-nak, 1824. december 17., Rippy és Brann 1947, 702. o.
- 167 Bolívar szájhős: Rodríguez 2011, 67. o.; lásd még Werner 2004, 116–17. o.
- 168 a Vezúv kitörése: Elisa von der Recke naplója, 1805. augusztus 13., Recke 1815, 3. k., 27. o.-tól.
- 168 „A vulkán ezt a módot választotta Humboldt üdvözlésére”: Mr. Chenevix AH-ról, Charles Bladgen Joseph Banksnek, 1805. szeptember 25., Banks 2007, 5. k., 452. o.
- 168 „mint a Szaturnusz mellett egy aszteroida”: AH Aimé Bonplandnak, 1805. augusztus 1., Heiman 1959, 229. o.
- 169 Bolívar a Monte Sacrón: Arana 2013, 65. o.-tól.
- 169 „amíg össze nem töri a bilincseket”: Bolívar esküje, Rippy és Brann 1947, 703. o.

10. Berlin

- 170 AH Berlinbe utazik: AH Spenernek vagy Sandernek, 1805. október 28., Bruhns 1873, 1. k., 354. o.
- 170 a sík vidék is unalmas és lehangoló: AH Pückler-Muskau hercegnek, Biermann és Schwarz 1999a, 183. o.
- 170 „Én sokkal trópusibb természet vagyok”: AH Johann Georg von Cottának, 1844. március 9., AH Cotta Letters 2009, 259. o.; lásd még AH Goethének, 1806. február 6., Goethe Humboldt Letters 1909, 298. o.
- 171 „ég a talpam alatt a föld”: AH De Beernek, 1806. április 22., Bruhns 1873, 1. k., 358. o.
- 171 AH bőkezű évjáradéka: uo., 355. o.
- 171 WH jövedelme az iparosokéhoz képest: Merseburger 2009, 76. o.; WH CH-nak, 1810. június 19., WH CH Letters 1910–16, 3. k., 418. o.
- 171 „szinte nyomasztónak”: AH Marc-Auguste Pictet-nek, 1805. november vagy december, Bruhns 1873, 1. k., 354. o.

- 171 Napóleon III. Frigyes Vilmosról: Terra 1955, 244. o.
- 171 egyelőre hallgassanak az uralkodó ajánlatáról: AH Marc-Auguste Pictet-nek, 1805, Bruhns 1873, 1. k., 355. o.
- 171 AH elmerül az udvari teendőkből: Leopold von Buch, Diary, 1806. január 23., Werner 2004, 117. o.
- 172 AH és a kis kerti lak: Bruhns 1873, 1. k., 356. o.
- 172 mágnességmérő házikó: uo., Biermann és Schwarz 1999a, 187. o.
- 172 Gay-Lussac visszatért Párizsba: Werner 2004, 79. o.
- 172 „elszigetelten, szinte idegenként él itt”: AH De Beernek, 1806. április 22., Bruhn 1873, 1. k., 358. o.
- 172 Bonpland nem kedvelte az írásztali munkát: AH Carl Ludwig Willdenow-nak, 1810. május 17., Fiedler és Leitner 2000, 251. o.
- 172 „különösen a latin meghatározások és a számok tekintetében”: AH Bonpland-nak, 1805. december 21.; AH és Bonpland publikációjáról lásd AH Bonpland-nak, 1805. augusztus 1., 1806. január 4., 1806. március 8., 1806. június 27., Biermann 1990, 179–80. o.
- 173 „E munka jó részét úgy írtam”: AH Geography 2009, 61. o.
- 174 „az emberek látni szeretnek”: AH Marc-Auguste Pictet-nek, 1805. február 3., Bruhns 1873, 1. k., 347. o.
- 174 „széles ecsetvonásokkal”: AH Geography 2009, 64. o.
- 175 „belső összefüggésrendszerét”: AH Personal Narrative 1814–29, 1. k., xlv. o.
- 175 „hosszú sávok”: AH Geography 2009, 66. o.; AH Geography 1807, 7. o.
- 175 AH a növények eloszlásáról (lábjegyzet): AH Geography 2009, 68., 75. és 96. o.; AH Geography 1807, 11., 31. és 82–83. o.
- 175 mezőgazdaság és növények: AH Geography 2009, 71–72. o.; AH Geography 1807, 16–21. o.
- 175 birodalmak és növények: AH Geography 2009, 72–73. o.; AH Geography 1807, 23–24. o.
- 176 hajdanvolt kapcsolatra enged következtetni: AH Geography 2009, 67. o.; AH Geography 1807, 9. o.
- 176 a kontinensvándorlásról és a kéreglemezek mozgásáról: egy német geológus, Alfred Wegener 1912-ben dolgozta ki a lemeztektonika

- elméletét, de csak az 1950-es, 1960-as években nyert tényleges bizonyítást.
- 176 váratlan párhuzamokra, hasonlóságokra rámutatva: AH Geography 2009, 79. o.; AH Geography 1807, 40. o.
- 176 „a teljes egész visszatükröződése”: AH Cosmos 1845–52, 2. k., 86. o.; AH Kosmos 1845–50, 2. k., 89. o.
- 176 „a legközelebbi dombok formája alapján”: AH Geography 2009, 69. o.; AH Geography 1807, 13. o.
- 176 „képzelőerőnkéről és szellemünkről”: AH Geography 2009, 79. o.; AH Geography 1807, 41. o.
- 176 AH Schellingről: AH Geography 1807, v. o.; Humboldt eltérő előszavakat írt a francia és a német kiadáshoz.
- 176 Schelling: *Naturphilosophie*: Richards 2002, 114–203. o.
- 176 „elménkkal megragadnunk”: Henrik Steffens, 1798, uo., 151. o.
- 177 „Én magam is azonos vagyok a természettel”: Schelling, in: Richards 2002, 134. o.
- 177 „Az empirizmus fejedelme”: K. J. H. Windischmann Schellingnek, 1806. március 24., Werner 2000, 8. o.
- 177 „összeegyeztethetetlenül ellentétes végletek”: AH Geography 1807, v. o.
- 177 az *organizmus* és a kölcsönkapcsolatok fogalmai: Richards 2002, 138. o.
- 177 a tudomány valódi forradalma: AH F. W. J. Schellingnek, 1805. február 1., Werner 2000, 6. o.
- 177 „a tények lélektelen felhalmozásával”: AH Christian Carl Josias Bunsennek, 1835. március 22., AH Bunsen Letters 2006, 29. o.
- 178 „a te műveid érdeme”: AH Goethének, 1810. január 3., Goethe Humboldt Letters 1909, 304. o.; lásd még AH Caroline von Wolzogennek, 1806. május 14., Goethe AH WH Letters 1876, 407. o.
- 178 „Milyen szívesen hallanám”: Goethe 2002, 222. o.
- 178 Goethe „egyszerűen felfalta”: Goethe Johann Friedrich von Cottának, 1813. április 8., Goethe Natural Science 1989, 524. o.
- 178 Goethe újra meg újra elolvasta: Goethe, 1807. március 17., 18., 19., 20. és 28., Goethe Diary 1998–2007, 3. k., 1. rész, 298–99. és 301. o.; Goethe AH-nak, 1807. április 3., Goethe Correspondence 1968–76, 3. k., 41. o.

- 178 Goethe és a *Naturgemälde* (lábjegyzet): Goethe AH-nak, 1807. április 3., Goethe Correspondence 1968–76, 3. k., 41. o.; Goethe, 1807. május 5. és június 3., Goethe Diary 1998–2007, 3. k., 1. rész, 308. és 322. o.
- 178 Goethe botanikai előadása AH műve alapján: Goethe, 1807. április 1., Goethe Diary 1998–2007, 3. k., 1. rész, 302. o.; Charlotte von Schiller, 1807. április 1., Goethe Encounters 1965–2000, 6. k., 241. o.; Goethe: *Geognostische Vorlesungen*, 1807. április 1., Goethe Natural Science 1989, 540. o.
- 178 „az esztétikum fuvallatával”: Goethe összefoglalója Humboldt *Ideen zu einer Physiognomik der Gewächse* című munkájáról, 1806. január 31., *Jenaer Allgemeine Zeitung*, Goethe Morphologie 1987, 379. o.
- 178 a *Gondolatok a növényföldrajzról* németországi megjelenése: Johann Friedrich von Cotta Goethének, 1807. január 12., Goethe Letters 1980–2000, 5. k., 215. o.
- 180 egyetemek Poroszországban: Geier 2010, 266. o.
- 181 „mint akit maga alá temettek a boldogtalan szülőháza romjai”: AH Christian Gottlieb Heynének, 1807. november 13., uo., 254. o.
- 181 „Miért is nem maradtam”: AH Johann Friedrich von Cottának, 1807. február 14., AH Cotta Letters 2009, 78. o.
- 181 *A természet szemlélése* (Ansichten der Natur) könyvsiker: Fiedler és Leitner 2000, 38–69. o.
- 181 *A természet szemlélése* AH legfőbb öröme: Bruhns 1873, 1. k., 357. o.
- 181 „a Föld izzó méhéről” és a következő idézetek: AH Views 2014, 30., 38., 108., 121. és 126. o.; AH Aspects 1849, 1. k., 3., 20., 189., 216. és 224. o.; AH Ansichten 1808, 4., 5., 33–34., 140., 298. és 316. o. (az idézetek különböző kiadásokból valók)
- 181 „foszforeszkáló, vörösés fénnel árasztották el”: AH Aspects 1849, 1. k., 231. o.; AH Views 2014, 129. o.; AH Ansichten 1808, 329–30. o.
- 181 a mondatok dallama: AH Johann Friedrich von Cottának, 1807. február 21., AH Cotta Letters 2009, 80. o.
- 182 végjegyzetek *A természet szemlélésében* (lábjegyzet): AH Aspects 1849, 2. k., 112. o.-tól; AH Views 2014, 201. o.-tól; AH Ansichten 1849, 2. k., 135. o. (Ez nem szerepel *A természet szemlélése* 1808-as német kiadásában, de hozzá hasonlót lásd a 185. o.-on.)

- 182 „legbenső érzéseinkkel”: AH Aspects 1849, 1. k., 208. o.; AH Views 2014, 117. o.; AH Ansichten 1808, 284. o.
- 182 élettől lüktető világról: AH Aspects 1849, 2. k., 7–8. o.; AH Views 2014, 157–58. o.; AH Ansichten 1808, 163. o.-tól.
- 182 „a természet erőinek szövedékére”: AH Ansichten 1808, vii. o.; AH Aspects 1849, 1. k., viii. o.; AH Views 2014, 25. o.
- 182 „egy és ugyanazon természeti képbe”: AH Aspects 1849, 1. k., 207. o.; AH Views 2014, 117. o.; AH Ansichten 1808, 282. o.
- 182 AH Berlinben nyomorult hajótöröttnek érezte magát: Beck 1959–61, 2. k., 16. o.
- 182 „kövessék vígan”: AH Views 2014, 25–26. o.; AH Aspects 1849, 1. k., ix. o.; AH Ansichten 1808, viii. o.
- 183 „az élet viharainak hullámverésétől”: AH Aspects 1849, 1. k., ix. o.; AH Views 2014, 25. o.; AH Ansichten 1808, viii. o.
- 183 „nekivágtam veled”: Goethe AH-nak, 1821. május 16., Goethe Correspondence 1968–76, 3. k., 505. o.
- 183 „hogyan az ember úgy érzi”: François-René de Chateaubriand, in: Clark és Lubrich 2012b, 29. o.
- 183 Thoreau és *A természet szemlélése*: Sattelmeyer 1988, 207. o.; Thoreau Spencer Fullerton Bairdnek, 1853. december 19., Thoreau Correspondence 1958, 310. o.; Thoreau több munkájában, például a *The Maine Woods*ban és az *Excursions*ben is hivatkozik rá.
- 183 „a pókhálóval beszőtt égboltot”: Emerson 1959–72, 3. k., 213. o.; Emersonról, az *Ansichten der Natur*ról és AH-ról lásd még Emerson 1849, Emerson 1960–1992, 11. k., 91. és 157. o.; Harding 1967, 143. o.; Walls 2009, 251. o.-tól.
- 183 Darwin és *A természet szemlélése*: Darwin Catherine Darwinnak, 1832. július 5., Darwin Correspondence, 1. k., 247. o.
- 183 Verne és AH: Schifko 2010; Clark és Lubrich 2012, 24–25., 170–75., 191., 204–205. és 214–23. o.
- 183 „Mit tehetek én”: Jules Verne: *Grant kapitány gyermekei* (1865–67).
- 183 AH és Nemo kapitány: Jules Verne: *Húszezer mérföld a tenger alatt*, 1869–70, Clark és Lubrich 2012, 174. és 191–92. o.
- 183 „a virágzó krumplicöldek”: AH C. G. J. Jacobinak, 1841. november 21., Biermann és Schwarz 2001b, oldalszám nélkül.

- 184 „Nem helyeslem”: WH CH-nak, WH CH Letters 1910–16, 4. k., 188. o.
- 184 AH levelet írt III. Frigyes Vilmos királynak: AH: Aus Meinem Leben (1769–1850), in: Biermann 1987, 113. o.

11. Párizs

- 185 az az érzés kínozza, hogy nem elég gyors: AH Goethének, 1810. január 3., Goethe Humboldt Letters 1909, 305. o.; lásd még AH Franz Xaver von Zachnak, 1806. május 14., Bruhns 1873, 1. k., 360. o.
- 185 búskomorságra és egyéb okokra hivatkozott: AH Johann Friedrich von Cottának, 1807. június 6., 1808. november 13., 1812. december 11., AH Cotta Letters 2009, 81., 94. és 115. o.
- 185 „Ehhez bármelyik európai botanikusnak”: AH Bonpland-nak, 1810. szeptember 7., AH Bonpland Letters 2004, 57. o.; lásd még Fiedler és Leitner 2000, 251. o.
- 185 *Látképek a Kordillerákról és Amerika őslakosainak történeti emlékei*: hét részletben jelent meg 1810 és 1813 között.
- 186 „a természet és a művészet”: AH Goethének, 1810. január 3., Goethe Humboldt Letters 1909, 304. o.; lásd még Goethe, 1810. január 18., Goethe Diary 1998–2007, 4. k., 1. rész, 111. o.
- 186 egy porosz futárral elküldött Goethének egy példányt: Goethe, 1810. január 18., Goethe Diary 1998–2007, 4. k., 1. rész, 111. o.
- 186 Goethe és a *Látképek*: Goethe, 1810. január 18., 19., 20. és 21.; Goethe Diary 1998–2007, 4. k., 1. rész, 111–12. o.
- 186 AH kísérletei: például David Warden AH-nak, 1809. május 9., AH Letters USA 2004, 111. o.; AH Alexander von Rennenkampffnak, 1812. január 7., Biermann 1987, 196. o.
- 186 „a világ egyik legnagyobb kincsének”: Jefferson AH-nak, 1817. június 13., Terra 1959, 795. o.
- 186 AH könyveket küld Jeffersonnak: Jefferson AH-nak, 1809. március 6., 1811. április 14., 1813. december 6.; AH Jeffersonnak, 1809. június 12., 1810. szeptember 23., 1811. december 20.; William Gray Jeffersonnak, 1811. május 18., TJ RS Papers, 1. k., 24. és

266. o., 3. k., 108., 553. és 623. o., 4. k., 353–54. o., 7. k., 29. o.; AH Jeffersonnak, 1808. május 30., Terra 1959, 789. o.
- 186 AH és Joseph Banks: AH Banksnek, 1800. november 15.; Bonpland Banksnek, 1810. február 20.; Banks James Edward Smithnek, 1815. február 2. (egy buritipálma-példányt kér AH számára); Banks Charles Bladgennek, 1815. február 28., Banks 2007, 5. k., 63. o.-tól; 6. k., 27–28., 164–65. és 171. o.; AH Banksnek, 1805. február 23., BL Add Ms 8099 391–92. o.; AH Banksnek, 1809. július 10., BL Add Ms 8100 43–44. o.
- 186 „Egyidejűleg élt három házban”: Adelbert von Chamisso Eduard Hitzignek, 1810. február 16., Beck 1959, 37. o.; AH Marc-Auguste Pictet-nek, 1808. március, Bruhns 1873, 2. k., 6. o.; Caspar Voght, 1808. március 16., Voght 1959–65, 3. k., 95. o.
- 187 AH és Kunth (lábjegyzet): AH Johann Georg von Cottának, 1850. április 14., AH Cotta Letters 2009, 430. o.; lásd még Biermann 1990, 183. o.
- 187 „manzárdórának”: Carl Vogt, 1845. január, Beck 1959, 206. o.
- 187 Arago tudományos expedíciója: Francis Arago önéletrajza, Arago 1857, 12. o.-tól.
- 187 „szerfölkött csipős nyelve is”: Arago AH-ról, Biermann és Schwarz 2001b, oldalszám nélkül.
- 187 „duzzogva, mint egy kisgyerek”: Adolphe Quetelet, 1822, Bruhns 1873, 2. k., 58. o.
- 187 „szíami ikrek”: AH Aragónak, 1841. december 31., AH Arago Letters 1907, 224. o.
- 187 „maga az életöröm”: AH Aragónak, 1848. július 31., uo., 290. o.
- 188 „Te is tudod”: WH CH-nak, 1817. november 1., WH CH Letters 1910–16, 6. k., 30. o.
- 188 „Alexander mindent megmenthetett volna”: WH CH-nak, 1809. január 14., uo., 3. k., 70. o.
- 188 WH teljesítette hazája iránti kötelességét: Geier 2010, 272. o.
- 188 Alexander nem volt többé német: WH CH-nak, 1817. december 3., WH CH Letters 1910–16, 6. k., 64. o.; lásd még WH CH-nak, 1813. december 6. és 1817. november 8., uo., 4. k., 188. o. és 6. k., 43–44. o.

- 188 AH-nak esze ágában sincs Berlinben eltemetkezni: WH CH-nak, 1810. július 10., u.o., 3. k., 433. o.
- 189 „Szóval Önt érdekli a botanika?\": Napóleon AH-nak, említi Goethe Friedrich von Müllernek, Müller Diary, 1825. május 28., Goethe AH WH Letters 1876, 353. o.
- 189 „mert cseppet sem hajlandó engedni a véleményéből\": Humboldt-megemlékezések, 1859. június 2., *Journal of American Geological and Statistical Society*, 1859, 1. k., 235. o.
- 189 AH minden megjelent könyvéből küldött egy példányt Napóleon-nak: Podach 1959, 198. és 201–202. o.
- 189 „Napóleon gyűlöl engem\": AH az után, hogy a császár fogadta őt, 1804, Beck 1959–61, 2. k., 2. o.
- 189 tudósok mint politikusok Franciaországban: Serres 1995, 431. o.
- 189 az *Egyiptom leírása* és AH: Krätz 1999a, 113. o.
- 189 Napóleon olvasta AH műveit: Beck 1959–61, 2. k., 16. o.
- 190 titkosrendőrségi megfigyelés, az inas lekenyerezése, házkutatás: Daudet 1912, 295–365. o.; Krätz 1999a, 113. o.
- 190 titkos jelentés: George Monge jelentése, 1808. március 4., Podach 1959, 200. o.
- 190 Napóleon, AH és Chaptal: Podach 1959, 200. o.-tól.
- 190 reggeli a Café Procope-ban: Carl Vogt, 1845. január, Beck 1959, 207. o.
- 190 „Vigyen Monsieur Humboldthoz!\": Bruhns 1873, 2. k., 89. o.
- 190 „a párizsiak bálványa\": George Ticknor, 1817. április, AH Letters USA 2004, 516. o.
- 190 AH ott volt mindenütt: Konrad Engelbert Oelsner Friedrich August von Stägemann-nak, 1819. augusztus 28., Päßler 2009, 12. o.
- 190 „Otthonosan mozgott minden témában\": John Thornton Kirkland, 1821. május 28., Beck 1959, 69. o.
- 190 „Megittasult a tudományok iránti rajongástól\": Caspar Voght, 1808. március 16., Voght 1959–65, 3. k., 95. o.
- 190 AH művészekkel és gondolkodókkal is megismerkedett: Krätz 1999a, 116–17. o.; Clark és Lubrich 2012, 10–14. o.
- 191 „jégpáncél rejtőzik\": Fräulein von R., 1812. október–november, Beck 1959, 42. o.

- 191 AH lány, kedves hangon: Roderick Murchison, 1859. május, uo., 3. o.
- 191 lidércfény: Karoline Bauer: *My Life on Stage*, 1876, Clark és Lubrich 2012, 199. o.
- 191 „Karc sú, elegáns és fürge, mint egy francia”: uo.
- 191 megnyitotta volna a zsilipet a szóáradat előtt: Carl Vogt, 1845. január, Beck 1959, 208. o.
- 191 „belefáradt a füle a végeérhetetlen szózuhatagba”: WH CH-nak, 1815. november 30., WH CH Letters 1910–16, 5. k., 135. o.
- 191 „túlhúzott, megállíthatatlan zenegép”: Heinrich Laube, Laube 1875, 334. o.
- 191 „voltaképpen hangosan gondolkodott”: Wilhelm Foerster, Berlin 1855, Beck 1959, 268. o.
- 191 nem merték őelőtte távozni a társaságból: Adolphe Quetelet, 1822, Bruhns 1873, 2. k., 58. o.
- 191 mintha meteor süvített volna át: Karl August Varnhagen von Ense, 1810, Varnhagen 1987, 2. k., 139. o.
- 191 az asszír ékírásról: Karl Gutzkow, Beck 1969, 250–51. o.
- 191 gondolatai minden előítéletől mentesek: Johann Friedrich Benzenberg, 1815, uo., 259. o.
- 191 a párizsiak és a háború: Horne 2004, 195. o.
- 192 Párizs: Marrinan 2009, 284. o.
- 192 „Ez volt a vég kezdete”: Talleyrand, in: Horne 2004, 202. o.
- 193 a szövetséges csapatok Párizsban: Horne 2004, 202. o.; John Scott, 1814, Scott 1816, 71. o.
- 193 „derékban olyan szorosra fűzve, mint a darazsak”: Benjamin Robert Haydon, 1814. május, Haydon 1950, 212. o.
- 193 „csak átkozódtak a foguk között”: uo.
- 193 AH második hazája: AH Jean Marie Gerandonak, 1804. december 2., Geier 2010, 248. o.; AH François Guizot-nak, 1840. október, Päßler 2009, 25. o.
- 193 AH írt Madisonnak: AH James Madisonnak, 1813. augusztus 26., Terra 1959, 798. o.
- 194 AH sokkal inkább látszik franciának, mintsem németnek: WH CH-nak, 1814. szeptember 9., WH CH Letters, 4. k., 384. o.

- 194 „melankóliarohamok”: AH CH-nak, 1813. augusztus 24., Bruhns 1873, 2. k., 52. o.
- 194 nemzete „becsületét”: AH Johann Friedrich Benzenbergnek, 1815. november 22., Podach 1959, 206. o.
- 195 AH felhasználja kapcsolatait a Jardin des Plantes megmentésére: Podach 1959, 201–202. o.; Winfield Scott James Monroe-nak, 1815. november 18. Monroe továbbította a levelet Jeffersonnak, James Monroe to Jefferson, 1816. január 22., TJ RS Papers, 9. k., 392. o.
- 195 elszállítják a képeket a Louvre-ból: John Scott, 1815, Scott 1816, 328. o.-tól.
- 195 Bladgen Párizsban: Charles Bladgen Diary, 1815. február 5., Ewing 2007, 275. o.
- 195 Davy Párizsban: Ayrton 1831, 9–32. o.
- 195 Davy a Royal Institutionben: Holmes 1998, 71. o.
- 195 „bővítsem a metaforakészletemet”: Coleridge 1802, Holmes 2008, 288. o.
- 196 „a felfedezés termékenyítő forrásai”: Humphry Davy 1807, uo., 276. o.
- 196 „Igen sötétén látom a világot”: AH Goethének, 1810. január 1., Goethe Humboldt Letters 1909, 305. o.

12. Természet és forradalmak

- 197 Bolívar: *Mi Delirio en el Chimborazo*, 1822: Clark és Lubrich 2012, 67–68. o.
- 198 AH, Bolívar és a forradalmak: AH Bolívarnak, 1822. július 29., Minguet 1986, 749–50. o.; AH Bolívarnak, 1804, Beck 1959, 30–31. o.; AH Daniel F. O’Learynek, 1853, Beck 1969, 266. o.; Vicente Rocafuerte AH-nak, 1824. december 17., Rippy és Brann 1947, 702. o. Bolívar és a felvilágosodás: Lynch 2006, 28–32. o.
- 198 tudományos lapban: a *Semanario*ban. AH: „Geografía de las plantas, o cuadro físico de los Andes equinocciales y de los países vecinos”, Caldas 1942, 2. k., 21–162. o.
- 198 „a tollával ébresztette fel Dél-Amerikát”: Bolívar AH-nak, 1821. november 10., Minguet 1986, 749. o.

- 198 „Viharos tengerről”: Bolívar: Üzenet az ocañai kongresszusnak, 1828. február 29., Bolívar 2003, 87. o.
- 198 „felszántják a tengert”: Bolívar Juan José Flores ezredesnek, 1830. november 9., uo., 146. o.
- 199 „a világmindenség középpontja”: Bolívar: Beszéd az angosturai kongresszuson, 1819. február 15., uo., 53. o.
- 199 „a természet igaz szerelmese”: O’Leary 1879–88, 2. k., 146. o., az ország szeretetéről lásd még 71. o.; és Arana 2013, 292. o.
- 199 „Lelkem elbódul”: Bolívar José Joaquín Olmedónak, 1825. június 27., Bolívar 2003, 21. o.
- 199 az Alpok látványa feledtette el vele Párizst: O’Leary 1915, 86. o.; Arana 2013, 61. o.
- 200 „már eleven tűz égett bensőmben”: Bolívar: Kiáltvány a világ nemzeteihez, 1813. szeptember 20., Bolívar 2003, 121. o.; Bolívar 1810-ben rövid diplomáciai küldetésre visszatért Európába, és Londonban próbált nemzetközi támogatást szerezni a forradalomnak.
- 200 Mexikó és a forradalmak: Langley 1996, 166. o.-tól.
- 201 A papok azt kiáltották a rémült „bűnösöknek”: Arana 2013, 109. o.; lásd még Lynch 2006, 59. o.-tól
- 201 „Ha a természet úgy döntött”: José Domingo Díaz, 1812. március 26., Arana 2013, 108. o.
- 201 Caracas lakossága: *Royal Military Chronicle*, 4. k., 1812. június, 181. o.
- 202 Bolívar végül kénytelen volt elhagyni a hazáját: Arana 2013, 126. o.
- 202 „meg tudja válaszolni ezeket a kérdéseket”: Jefferson AH-nak, 1811. április 14., TJ RS Papers, 3. k., 554. o.
- 202 Jefferson a dél-amerikai forradalmakról: Jefferson Pierre Samuel du Pont de Nemours-nak, 1811. április 15.; Jefferson Tadeusz Kosciuszónak, 1811. április 16.; Jefferson Lafayette-nek, 1813. november 30., TJ RS Papers, 3. k., 560. és 566. o., 7. k., 14–15. o.; Jefferson Lafayette-nek, 1817. május 14., DLC.
- 202 „termelés és kereskedelem terén is”: Jefferson Luis de Onís-nak, 1814. április 28., TJ RS Papers, 7. k., 327. o.
- 202 Bolívar megérkezik Cartagenába: Arana 2013, 128. o.-tól.
- 202 Bolívar AH térképeit használta: Slatta és De Grummond 2003, 22. o. A térképeket, amelyeket Humboldt a Río Magdalena vidé-

- kéről készített, sokan lemásolták, köztük a botanikus José Mutis, a térképész Carlos Francisco de Cabrer és José Ignacio Pombo. AH, 1804. március, AH Diary 2003, 2. k., 42. o.-tól
- 203 „Ahol a Spanyol Birodalom uralkodik”: Bolívar: Beszéd Tenerife népéhez, 1812. december 24., Arana 2013, 132. o.
- 203 A spanyol uralom üszkösödés: Bolívar Camilo Torresnek, 1813. március 4., uo., 138. o.
- 203 a gyarmatok megosztottsága: Lynch 2006, 67. o.
- 203 A spanyolok sáskák: Bolívar: A cartagenai kiáltvány, 1812. december 15., Bolívar 2003, 10. o.
- 203 „Indulás! Istenemre, vagy lelő engem”: Bolívar Francisco Santandernek, 1813. május, Arana 2013, 139. o.
- 203 „Nekem tízezer puska kell”: Bolívar Francisco Santandernek, 1819. december 22., Lecuna 1951, 1. k., 215. o.
- 203 felvázolta az alkotmányt; a szeretőjére várva: Arana 2013, 184. és 222. o.
- 203 „A tánc a mozgás költészete”: Bolívar: Unokafivérem, Fernando Bolívar nevelésében alkalmazandó módszerek, 1822 körül, Bolívar 2003, 206. o.
- 203 kíméletlen és kegyetlen lett, ha felbőszítették: O’Leary 1969, 30. o.
- 204 Bolívar nyomdagépe: Arana 2013, 243. o.
- 204 Bolívar villámsebességgel gondolkodott; egyszerre több levelet diktált: O’Leary 1969, 30. o.
- 204 „a legjobban mérlegelni, tünődni és töprengeni”: Arana 2013, 244. o.
- 205 bevonulás Méridába: uo., 140. o.
- 205 *Halálos háború*: Bolívar: *Decree of War to the Death*, 1813. június 15., Bolívar 2003, 114. o.; Langley 1996, 187. o.-tól, Lynch 2006, 73. o.
- 205 „Szabadítótok megérkezett”: Bolívar: *Proclamation of General of Army of Liberation*, 1813. augusztus 8., Lynch 2006, 76. o.
- 205 a Pokol Légiói: Arana 2013, 151. o.
- 205 Boves vagy nyolcvanezer köztársaságpártit ölt meg: uo., 165. o.; lásd még Lynch 2006, 82. o.-tól; Langley 1996, 188. o.-tól.
- 205 „Egykor több ezer lakost számláló városokban”: Arana 2013, 165. o.
- 206 „hogy izzó gyűlöletet szítsanak az egyes rétegek között”: AH Jeffersonnak, 1811. december 20., TJ RS Papers, 4. k., 354. o.

- 206 a legnagyobb [spanyol] hajóhad: Arana 2013, 170–71. o.; Langley 1996, 191. o.
- 206 „A világ legszebb része”: Bolívar Lord Wellesley-nek, 1815. május 27., Bolívar 2003, 154. o.
- 206 „spanyol felségterületen”: James Madison: Proclamation Number 21, 1815. szeptember 1., „Warning Against Unauthorized Military Expedition Against the Dominions of Spain”.
- 206 „madarak, vadállatok és halak között”: John Adams James Lloyd-nak, 1815. március 27., Adams 1856, 10. k., 14. o.
- 206 „a papság befolyása alatt álló társadalom”: Jefferson AH-nak, 1813. december 6., TJ RS Papers, 7. k., 29. o.
- 207 „lánkra verte szellemüket”: Jefferson Tadeusz Kościuszkónak, 1811. április 16.; lásd még Jefferson Pierre Samuel du Pont de Nemours-nak, 1811. április 15., TJ RS Papers, 3. k., 560. és 566. o.; Jefferson Lafayette-nek, 1813. november 30., uo., 7. k., 14. o.
- 207 „mert ő a legbefolyásosabb ember egész Európában”: Winfield Scott James Monroe-nak, 1815. november 18. Monroe Jefferson-nak továbbította a levelet. James Monroe Jeffersonnak, 1816. január 22., uo., 9. k., 392. o.
- 207 „szégyenteljesen kevésbé ismert”: Jefferson AH-nak, 1817. június 13.; lásd még 1809. június 6., Terra 1959, 789. és 794. o.
- 207 *Politikai tanulmány Új-Spanyolország Alkirályságáról*: először francia nyelven jelent meg (1808), ezt szinte azonnal követte a német (1809) és az angol kiadás (1811).
- 207 AH elküldte Jeffersonnak a megjelent köteteket: Jefferson AH-nak, 1809. március 6., 1811. április 14., 1813. december 6.; AH Jeffersonnak, 1809. június 12., 1810. szeptember 23., 1811. december 20.; William Gray Jeffersonnak, 1811. május 18., TJ RS Papers, 1. k., 24. és 266. o., 3. k., 108., 553. és 623. o., 4. k., 353–54. o., 7. k., 29. o.
- 207 „Nem sok minden van”: Jefferson AH-nak, 1813. december 6., uo., 7. k., 30. o.; lásd még Jefferson AH-nak, 1817. június 13., Terra 1959, 794. o.
- 207 „ami megvalósítható”: Jefferson Lafayette-nek, 1817. május 14., DLC.

- 207 „egységesen igen félelmetes szomszédok lennének”: Jefferson James Monroe-nak, 1816. február 4., TJ RS Papers, 9. k., 444. o.
- 207 Bolívar olvasta AH könyveit: Bolívar, levél Jamaicából, 1815. szeptember 6., Bolívar 2003, 12. o.; Bolívar könyvtáráról lásd Bolívar 1929, 7. k., 156. o.
- 208 „Az olvasó figyelme könnyen ellankadhat”: John Black, A fordító előszava, AH New Spain 1811, 1. k., v. o.
- 209 „független érzelmeinek”: AH Jeffersonnak, 1810. szeptember 23., TJ RS Papers, 3. k., 108. o.
- 209 A spanyolok gyűlöletet szítanak: AH New Spain 1811, 1. k., 196. o.
- 209 „bűnös elvakultság”: *uo.*, 178. o.
- 209 megfosztotta a gyarmatokat ásványkincseiktől: *uo.*, 3. k., 456. o.
- 209 könyörtelen és gyanakvó: *uo.*, 455. o.
- 209 „a hatalommal való visszaélést”: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 3. o.
- 209 „lerázzák magukról a gyűlöletes hatalmi rendszer bilincseit”: AH New Spain 1811, 3. k., 390. o.
- 209 „az európai barbárság”: AH, 1801. március 30., AH Diary 2003, 1. k., 55. o.
- 209 AH enciklopédikus tudással rendelkezik: Bolívar, levél Jamaicából, 1815. szeptember 6., Bolívar 2003, 12. o.
- 210 „sem lakathatják jól”: *uo.*, 20. o.
- 210 teljes tartományok válhatnak pusztá sivatagokká: Bolívar Lord Wellesley-nek, 1815. május 27., Bolívar 2003, 154. o.
- 210 AH a dús terméstről: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 79. o.
- 210 „az ily gazdagsággal megáldott”: Bolívar, levél Jamaicából, 1815. szeptember 6., Bolívar 2003, 20. o.
- 210 AH és a feudális kormányzat galádsága: AH New Spain 1811, 3. k., 101. o.
- 210 „egyfajta feudális tulajdonlásnak”: Bolívar, levél Jamaicából, 1815. szeptember 6., Bolívar 2003, 20. o.
- 210 „mert a láncaik már elpattantak”: *uo.*, 13. o.
- 210 Pétion: Bolívar és a rabszolgaság: Langley 1996, 194–97. o.
- 210 „A rabszolgaság a sötétség leánya”: Bolívar: Beszéd az angosturai kongresszuson, 1819. február 15., Bolívar 2003, 34. o.

- 211 Bolívar kihirdette a rabszolgák felszabadítását: Bolívar: *Decree for the Emancipation of the Slaves*, 1816. június 2., Bolívar 2003, 177. o.
- 211 „Az eget sötét viharfelhők borítják, és tüzesővel fenyegetnek”: Bolívar: Beszéd az angosturái kongresszuson, 1819. február 15., Bolívar 2003, 51. o.
- 211 Bolívar, a rabszolgái és az alkotmány: Langley 1996, 195. o.; Lynch 2006, 151–53. o.
- 211 AH Bolívar rabszolgáság-ellenességéről: AH Bolívarnak, 1825. november 28., Minguet 1986, 751. o. AH hivatkozik Bolívarra in: AH Personal Narrative 1814–29, 6. k., 839. o.; AH Cuba 2011, 147. o.
- 211 José Antonio Páez: Langley 1996, 196–200. o.; Arana 2013, 194. o.-tól.
- 212 Vasvalag és Bolívar szívóssága: Arana 2013, 208–10. o.
- 212 Bolívar külseje: uo., 3. és 227. o.
- 212 kongresszus Angosturában: Lynch 2006, 119. o.-tól.
- 212 az egység rasszok, a társadalmi osztályok és az egyes gyarmatok között: Bolívar: Beszéd az angosturái kongresszuson, 1819. február 15., Bolívar 2003, 38–39. és 53 o.
- 213 „nagyszerűségéről és életerejéről”: uo., 53. o.
- 213 „ajándékozta meg ennyi kincssel”: uo.
- 213 „játékszere a forradalom forgószelének”: uo., 31. o.
- 213 Bolívar átkel a kontinensen: Arana 2013, 230–32. o.; Lynch 2006, 127–29. o.
- 213 brit veteránok a napóleoni háborúkból: Arana 2013, 220. o.; Lynch 2006, 122–24. o.
- 213 a hadsereg átkel az Andokon: Arana 2013, 230–32. o.; Lynch 2006, 127–28. o.
- 214 a boyacái ütközet: Arana 2013, 233–35. o.; Lynch 2006, 129–30. o.
- 214 „mint az istennyila”: Arana 2013, 235. o.
- 214 Bolívar bevonul Quitóba: Arana 2013, 284–88. o.; Lynch 2006, 170–71. o.
- 214 „ily bőséggel az ajándékait”: O’Leary 1879–88, 2. k., 146. o.
- 214 Bolívar verse: Clark és Lubrich 2012, 67–68. o.; az első ismert példányon az 1822. október 13-i dátum szerepel; az első kiadás 1833-ból való; Lynch 2006, 320. o., 14. lábjegyzet.

- 215 „Kezemmel ragadom meg az örökkévalót”: Bolívar: *Mi Delirio en el Chimborazo*, Clark és Lubrich 2012, 68. o.
- 215 „Kolumbia mennydörgő hangja hozzám kiált”: uo.
- 215 az Újvilág nagyszerűsége: Bolívar: Beszéd az angosturai kongresszuson, 1819. február 15., Bolívar 2003, 53. o.
- 215 „Jöjjön el a Chimborazóhoz”: Bolívar Simón Rodrígueznek, 1824. január 19., Arana 2013, 293. o.
- 215 „a természet trónusa”: uo.
- 215 Bolívar hírneve és népszerűsége csúcspontján: Arana 2013, 288. o.
- 216 irdatlan kolosszus: Bolívar Bernardo O’Higgins ezredesnek, 1822. január 8., Lecuna 1951, 1. k., 289. o.
- 216 „szakították ki”: Bolívar AH-nak, 1821. november 10., Minguet 1986, 749. o.
- 216 „az Újvilág valódi felfedezője”: Bolívar Madame Bonpland-nak, 1823. október 23., Rippey és Brann 1947, 701. o.
- 216 „Egy hatalmas vulkán fekszik a lábaink előtt...”: Bolívar José Antonio Páeznek, 1826. augusztus 8., Pratt 1992, 141. o.
- 216 „becses növény”: Bolívar Pedro Olañetanak, 1824. május 21.
- 216 „szakadék peremén tántorognak”: Bolívar: Pillantás Spanyol-Amerikára, 1829, Bolívar 2003, 101. o.
- 216 „belefűlnak majd az anarchia óceánjába”: Bolívar: Bogotái kiáltvány, 1830. január 20., uo., 144. o.
- 216 „egy kitörni készülő vulkán tetején”: Bolívar P. Gualnak, 1821. május 24., Arana 2013, 268. o.
- 216 „vulkanikus területen”: Bolívar Juan José Flores ezredesnek, 1830. november 9., Bolívar 2003, 147. o.
- 216 AH álmodozónak tartotta Bolívert: AH Daniel F. O’Learynek, 1853, Beck 1969, 266. o.
- 217 „Te, aki elhozta szépséges szülőföldednek”: AH Bolívarnak, 1822. július 29., Minguet 1986, 750. o.
- 217 „megismétlem eskümet”: uo.
- 217 „Amerika elkorcsosulását” emlegették: Jefferson 1982; Cohen 1995, 72–79. o.; Thomson 2008, 54–72. o.; A francia gondolkodók: Buffon grófja, Raynal abbé és Cornélius de Pauw.
- 217 „minden hitványul és zsugorodik”: Buffon, in: Martin 1952, 157. o.

- 217 a vademberek is gyengék, csekély értelműek és ügyetlenek: Buffon, in: Thomson 2012, 12. o.
- 217–18 Amerikában minden nagyobb (és a méretek, súlyok felsorolása): 1982, 50–52. és 53. o.
- 218 „át tudna sétálni”: TJ beszélgetése Daniel Websterrel, 1824. december, Webster 1903, 1. k., 371. o.
- 218 jávorszarvas: Thomson 2012, 10–11. o.
- 218 „a legsúlyosabb állatainkról”: Jefferson Thomas Walkernek, 1783. szeptember 25., TJ Papers, 6. k., 340. o.; lásd még Wulf 2011, 67–70. o.
- 218 masztodoncsontokat és -agyarakat küldött Párizsba: TJ Bernard Germain de Lacépède-nek, 1808. július 14., DLC.
- 218 „Álljunk fel mindannyian” (lábjegyzet): TJ Robert Walshnak, 1818. december 14., a Benjamin Franklinról szóló anekdotával, DLC.
- 219 „Buffon teljes tévedésben van”: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 70–71. o.; AH Cosmos 1845–52, 2. k., 64. o.; AH Kosmos 1845–50, 2. k., 66. o.
- 219 megannyi bronz Jupiter: AH WH-nak, 1801. szeptember 21., AH WH Letters 1880, 30. o., lásd még AH, 1800, Notes on Caribs, AH Diary 2000, 341. o.
- 219 ősi nyelvek és kéziratok: AH WH-nak, 1802. november 25., AH WH Letters 1880, 50–53. o.
- 219 „mert legyezgeti az európaiak hiúságát”: AH New Spain 1811, 3. k., 48. o.; Bolívar saját példányáról lásd Bolívar 1929, 7. k., 156. o.
- 219–20 „Monsieur Humboldt megfigyelései szerint”: *Morning Chronicle*, 1818. szeptember 4. és 1817. november 14.
- 220 Több jót tett Amerikáért: Bolívar Gaspar Rodríguez de Franciának, 1823. október 22., Rippey és Brann 1947, 701. o.
- 220 „Fontos útmutatást kaphattok a cselekvésre”: Bolívar: Üzenet Columbia Köztársaság Alkotmányozó Kongresszusának, 1830. január 20., Bolívar 2003, 103. o.

13. London

- 221 „Csak bámulták őket szórakozottan”: AH Heinrich Berghausnak, 1828. november 24., AH Berghaus Letters 1863, 1. k., 208. o.

- 221 AH újabb expedíciókat tervez: AH az Académie des Sciencesnek, 1803. június 21. és AH Karstennek, 1805. február 1., Bruhns 1873, 1. k., 327. és 350. o.; AH Johann Friedrich von Cottának, 1805. január 24., AH Cotta Letters 2009, 63. o.
- 222 „Erdő-mezővel gyorsan eltelek”: Goethe: *Faust I*, A városkapu előtt, 41. o.
- 222 aki „az európaiak kegyetlenségét”: AH New Spain 1811, 1. k., 98. o.
- 223 „egyenlőtlen harc”: *uo.*, 104. és 123. o.
- 223 AH Londonban, 1814: WH CH-nak, 1814. június 5., 1814. június 14., 1814. június 18., WH CH Letters 1910–16, 4. k., 345., 351. o.-tól és 354–55. o.; AH Helen Maria Williamsnek, 1814. június 22., Koninklijk Huisarchief, Hága (másolat: Alexander-von-Humboldt-Forschungsstelle, Berlin).
- 223 AH Londonban, 1817: WH CH-nak, 1817. október 22., WH CH Letters 1910–16, 6. k., 22. o.
- 223 WH nem kedvelte Londont: WH CH-nak, 1814. június 14. és 1817. október 18., *uo.*, 4. k., 350. o., 6. k., 20. o.
- 224 „ha ennyire kevés napfényhez jutnak?”: Richard Rush, 1817. december 31., Rush 1833, 55. o.
- 224 WH viszolygott fivére lángoló barátságaitól: WH CH-nak, 1817. november 1., WH CH Letters 1910–16, 6. k., 30. o.
- 224 WH és AH sosem voltak kettesben: WH CH-nak, 1817. december 3., *uo.*, 64. o.
- 224 szünni nem akaró szóáradat: WH CH-nak, 1815. november 30., *uo.*, 5. k., 135. o.
- 224 WH hagyta beszélni AH-t: WH CH-nak, 1817. november 12., *uo.*, 6. k., 46. o.
- 225 az Elgin-márványok látogatói: Hughes-Hallet 2001, 136. o.
- 225 „de azért ilyen rablást még a világ nem látott!”: WH CH-nak, 1814. június 11., WH CH Letters 1910–16, 4. k., 348. o.
- 225 Londonban virágzott a kereskedelem: Richard Rush, 1818. január 7., Rush 1833, 81. o.; Carl Philip Moritz, 1782. június, Moritz 1965, 33. o.
- 225 „Az áruk mennyisége és sokfélesége bámulatos”: Richard Rush, 1818. január 7., Rush 1833, 77. o.

- 226 AH Banksnél, Királyi Obszervatórium, Herschel: AH Robert Brownnak, 1817. november, BL; AH Karl Sigismund Kunthnak, 1817. november 11., Universitätsbibliothek Gießen; AH Madame Aragónak, 1817. november, Bibliothèque de l'Institut de France, MS 2115, 213–14. o. (másolat: Alexander-von-Humboldt Forschungsstelle, Berlin).
- 226 a világ egyik csodájának tartottak: Holmes 2008, 190. o.
- 226 „kicsíráznak, virágznak”: William Herschel: *Catalogue of a Second Thousand Nebulae* (1789), Holmes 2008, 192. o.
- 226 „a Mindenség hatalmas kertjéről”: AH Cosmos 1845–52, 2. k., 74. o.; AH Kosmos 1845–50, 2. k., 87. o.
- 226 AH és a Királyi Társaság: AH 1815. április 6-án a Royal Society külső tagja lett; lásd még RS *Journal Book*, xli. k., 1811–1815, 520. o.; élete végére AH már tizennyolc brit tudományos társaság tagja volt.
- 226 „a természettudományok fejlődéséhez”: Jardine 1999, 83. o.
- 227 „A tudósok mind testvérek”: AH Madame Aragónak, 1817. november, Bibliothèque de l'Institut de France, MS 2115, 213–14. o. (másolat: Alexander-von-Humboldt-Forschungsstelle, Berlin).
- 227 „a valaha írt legszebb és legnagyobb munkaként”: AH Karl Sigismund Kunthnak, 1817. november 11., Universitätsbibliothek Gießen (másolat: Alexander-von-Humboldt-Forschungsstelle, Berlin).
- 227 AH a Royal Society Dining Clubban: 1817., november 6., a jelenlévők névsora: Royal Society Dining Club, 20. k. (oldalszám nélkül).
- 227 „A Királyi Társaságnál ebédeltem”: AH Achilles Valenciennes-nak, 1827. május 4., Théodoridès 1966, 46. o.
- 227 az ebédeken részt vevő tudósok száma mindig erősen megugrott: 1817. november 6., a jelenlévők névsora: Royal Society Dining Club, 20. k. (oldalszám nélkül).
- 227 amikor barátja már aludt: AH Madame Aragónak, 1817. november, Bibliothèque de l'Institut de France, MS 2115, 213–14. o. (másolat: Alexander-von-Humboldt-Forschungsstelle, Berlin).
- 228 „Rémes”: Bruhns 1873, 2. k., 198. o.
- 228 befolyásos emberek: AH Karl Sigismund Kunthnak, 1817. november 11., Universitätsbibliothek Gießen (másolat: Alexander-von-Humboldt-Forschungsstelle, Berlin).

- 228 „alantas politikai féltékenykedés”: *Edinburgh Review*, 103. k., 1856. január, 57. o.
- 229 csaknem kívülről tudott: Darwin D. T. Gardnernek, 1874. augusztus, *The New York Times*, 1874. szeptember 15.
- 229 a táj festői leírásával: AH Helen Maria Williamsnek, 1810, AH Diary 2003, 1. k., 11. o.
- 229 „az ember ott van vele a veszedelemben”: *Edinburgh Review*, 25. k., 1815. június, 87. o.
- 229 „Szabad folyást enged”: *Quarterly Review*, 15. k., 1816. július, 442. o.; lásd még 14. k., 1816. január, 368. o.-tól.
- 229 „az érzelmek melegségével”: *Quarterly Review*, 18. k., 1817. október, 136. o.
- 229 „Elbujdosom Dél-Amerika roppant erdőségeibe”: Shelley 1998, 146. o. A *Frankenstein* át van itatva több olyan gondolattal is, melylyel Humboldt a könyveiben foglalkozott; ilyen például az állati elektromosság (galvanizmus) és a Blumenbach-féle „alakító erő”.
- 230 „Humboldt, az első utazó s remélem”: Lord Byron: *Don Juan*. Negyedik ének, 112. versszak (Ábrányi Emil ford.).
- 230 Southey felkereste AH-t: Robert Southey Edith Southey-nek, 1817. május 17., Southey 1965, 2. k., 149. o.
- 230 „egy festő szemével és egy költő érzelmeivel”: Robert Southey Walter Savage Landornak, 1821. december 19., uo., 230. o.
- 230 „az utazók között”: Robert Southey Walter Savage Landornak, 1821. december 19., uo., 230. o.
- 230 Wordsworth forrásként használta Humboldt úti beszámolóját: William Wordsworth Robert Southey-nek, 1815. március, Wordsworth 1967–93, 2. k., 216. o.; Wordsworthról és a geológiáról lásd Wyatt 1995.
- 230 „Mosolyogva válaszoltak”: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 473. o.
- 230 „Az Indián csak elfojt egy mosolyt”: William Wordsworth: *The River Duddon* (1820).
- 231 Coleridge olvasta AH műveit: Wiegand 2002, 107. o.; Coleridge feljegyzései között találunk hivatkozásokat a *Gondolatok a növényföldrajzról* című munkára és a *Személyes úti beszámolóra*, lásd Coleridge 1958–2002, 4. k., 4857., 4863., 4864. és 5247. sz. bejegyzések;

- Notebook of S. T. Coleridge No. 21½, BL Add 47519 f57; Egerton MS 2800, 190. o.-tól.
- 231 „a nagy utazó fivérével”: Coleridge, Table Talk, 1833. augusztus 28., Coleridge 1990, 2. k., 259. o.; AH 1805. szeptember 18-án hagyta el Rómát, Coleridge pedig decemberben érkezett; Holmes 1998, 52–53. o.
- 231 „sétáló költők”: Bate 1991, 49. o.
- 231 „ezt az igazán nagy embert”: Samuel Taylor Coleridge’s Lectures, Coleridge 2000, 2. k., 536. o.; Coleridge-ről, Schellingről és Kant-ról lásd Harman, 312. o.-tól; Kipperman 1998, 409. o.-tól; Robinson 1869, 1. k., 305., 381. és 388. o.
- 232 „újra szárnyakat kell adni a fizikának”: Richards 2002, 125. o.
- 232 Coleridge és a *Faust*: Coleridge nem fejezte be a *Faust* fordítását John Murray számára, de 1821-ben – névtelenül – kiadott egyet. Coleridge és John Murray levelezése, 1814. augusztus 23., 29. és 31., Burwick és McKusick 2007, xvi. o.; Robinson 1869, 1. k., 395. o.
- 232 „Hogy átsző mindent az Egész! / Egyik a másban hat s tenyész!”: Goethe: *Faust I*, Éjszaka, 22. o.; Coleridge-ről és a kölcsönkapcsolatokról lásd Levere 1990, 297. o.
- 232 „a megosztottság és elszigeteltség korában”: Coleridge: „Essay on the Principle of Method”, 1818, Kipperman 1998, 424. o.; lásd még Levere 1981, 62. o.
- 232 amit „a megértés egyesítő erőinek”: Coleridge: „Science and System of Logic”, Coleridge 1822-es előadásainak átiratai, Wiegand 2002, 106. o.; Coleridge 1958–2002, 4. k., 4857., 4863., 4864. és 5247. sz. jegyzetek; S. T. Coleridge jegyzetfüzete No. 21½, BL Add 47519 f57; Egerton MS 2800, 190. o.-tól.
- 232 „mechanisztikus filozófia”: Coleridge Wordsworthnek, Cunningham és Jardine 1900, 4. o.
- 232 „kutakodó cseléd”: William Wordsworth: *A Poet’s Epitaph* (1798).
- 232 „csavarokkal és csigákkal”: Goethe: *Faust I*, Éjszaka, 28. o.
- 233 „a természet szellemének elvesztésére”: Coleridge: Lectures 1818–19, Coleridge 1949, 493. o.
- 233 „mikroszkópos megközelítéssel”: William Wordsworth, „The Prelude”, Book XII.

- 233 *parányistáknak*: Coleridge, 1801, Levere 1981, 61.
 233 „Hát az kell, hogy”: William Wordsworth: „The Excursion” (1814).
 233 „titkos zóna”: *Edinburgh Review*, 36. k., 1821. október, 264. o.
 233 összefügg, egymásra hat és egymást tükrözi: *uo.*, 265. o.
 233 ezért Londonba költözik: WH CH-nak, 1818. október 6., WH CH Letters 1910–16, 6. k., 334. o.

14. Körbe-körbe

- 234 AH Londonba látogat: 1814. június, 1817. november és 1818. szeptember; lásd még WH CH-nak, 1818. szeptember 22. és 25., WH CH Letters 1910–16, 6. k., 320. és 323. o.; „Fashionable Arrivals”, *Morning Post*, 1818. szeptember 25.; Théodoridès 1966, 43–44. o.
 234 György régensherceg támogatása: AH Karl August von Hardenbergnek, 1818. október 18., Beck 1959–61, 2. k., 47. o.
 234 „gördített a vállalkozásom útjába”: *uo.*
 235 AH Aachenbe megy: WH CH-nak, 1818. október 9., WH CH Letters 1910–16, 6. k., 336. o.
 235 „hogy Dél-Amerika dolgairól adjon tájékoztatást”: *Morning Chronicle*, 1818. szeptember 28.
 235 francia titkosrendőrség: Daudet 1912, 329. o.
 235 Egy spanyol delegátust: *The Times*, 1818. október 20.
 235 a szövetségeseknek nem áll érdekükben beleártani magukat a spanyolok gyarmati törekvéseibe: *uo.*, lásd még Biermann és Schwarz 2001a, oldalszám nélkül.
 235 „az ő saját ügyének”: *The Times*, 1818. október 20.
 235 „vállalkozásom kivitelezésének”: AH Karl August von Hardenbergnek, 1818. október 18., Beck 1959–61, 2. k., 47. o.
 235 a király megadta neki a szükséges összeget: III. Frigyes Vilmos AH-nak, 1818. október 19., *uo.*, 48. o.; *The Times*, 1818. október 31.
 235 komolyan nekilátott az előkészületeknek: AH Karl August von Hardenbergnek, 1819. július 30.; AH WH-nak, 1820. január 22., Daudet 1912, 346. és 355. o.; Gustav Parthey, 1821. február, Beck 1959–61, 2. k., 51. o.

- 236 AH anyagi helyzete: Eichhorn 1959, 186. és 205. o.-tól.
- 237 az egyes hegységek növényvilágának összehasonlítása: AH Marc-Auguste Pictet-nek, 1819. július 11., Beck 1959–61, 2. k., 50. o.
- 237 „az egész létezésem túlságosan is kiszámítható”: Bonpland Olive Gallacheau-nak, 1814. július 6., Bell 2010, 239. o.
- 237 Bonpland Párizsban és Londonban: uo., 22. és 239. o.; Schulz 1960, 595. o.
- 237 Zea arra kérte Bonpland-t: Francisco Antonio Zea Bonpland-nak, 1815. március 4., Bell 2010, 22. o.
- 237 „az európai mezőgazdasági termelés új módszereit”: Schneppen 2002, 12. o.
- 238 „A kitűnő Franklin”: José Rafael Revenga Francisco Antonio Zeának, „Instrucciones a que de orden del excelentísimo señor presidente habrá de arreglar su conducta el E. S. Francisco Zea en la misión que se le ha conferido por el gobierno de Colombia para ante los del continente de Europa y de los Estados unidos de America”, Bogotá, 1819. december 24., Archivo General de la Nación, Kolumbia, Ministerio de Relaciones Exteriores, Delegaciones – Transferencia 2, 242, 315r–320v. A hivatkozásért köszönet Ernesto Bassinak.
- 238 „Mindenki türelmetlenül várja önt”: Manuel Palacio Bonpland-nak, 1815. augusztus 31., Bell 2010, 22. o.
- 238 Bolívar, Bonpland és Argentína: Bolívar Bonpland-nak, 1815. február 25., Schulz 1960, 589. és 595. o.; Schneppen 2002, 12. o.; Bell 2010, 25. o.
- 238 Bonpland herbárium: William Baldwin, 1818. március, Bell 2010, 33. o.
- 239 az ő „kalandor cimborájáról”: AH Bonpland-nak, 1821. november 25., AH Bonpland Letters 2004, 79. o.
- 239 Bonpland bebörtönzése: Schneppen 2002, 12. o.
- 239 „egy ártatlan ember, akit szeretek, nem lesz jogtiprás áldozata”: Bolívar José Gaspar Rodríguez de Franciának, 1823. október 22., uo., 17. o.
- 239 AH próbálkozásai Bonpland kiszabadítására: uo., 18–21. o.; AH Bolívarnak, 1826. március 21., O’Leary 1879–88, 12. k., 237. o.

- 240 „centrifugális nyavalyának”: AH Jean Baptiste Joseph Delambrenak, 1803. július 29., Bruhns 1873, 1. k., 333. o.
- 240 „a gondolat szabadságát”: AH WH-nak, 1822. október 17., Biermann 1987, 198. o.
- 240 „nagy tiszteletnek örvend”: uo.
- 240 AH Latin-Amerikába szándékozott költözni: AH Bolívnak, 1826. március 21., O’Leary 1879–88, 12. k., 237. o.; WH CH-nak, 1824. szeptember 2., WH CH Letters 1910–16, 7. k., 218. o.
- 240 „Alexander mindig óriásit tervez”: WH CH-nak, 1824. szeptember 2., uo.
- 240 brit tudósok Párizsban: Davy AH-val ebédelt 1817. április 19-én, AH Letters USA 2004, 146. o.; Charles Babbage és John Herschel 1819-ben, Babbage 1994, 145. o.,
- 240 „örömet szerzett minden látogató”: Charles Babbage, 1819, Babbage 1994, 147. o.
- 240 ilyen gyorsan és ennyire éleselméjűen beszélni: William Buckland John Nichollnak, 1820, Buckland 1894, 37. o.
- 240 Lyell látogatása: Charles Lyell id. Charles Lyellnek, 1823. június 21. és 28., Lyell 1881, 1. k., 122–24. o.
- 241 „óriási ajándék volt számomra”: Charles Lyell id. Charles Lyellnek, 1823. augusztus 28., uo., 146. o.
- 241 AH kitűnő angolsága: Charles Lyell id. Charles Lyellnek, 1823. július 3., uo., 126. o.
- 241 *Hoombowl*: Charles Lyell id. Charles Lyellnek, 1823. június 28., uo., 124. o.
- 241–42 időjárási övezetek fogalmának újfajta megközelítése: Körber 1959, 301. o.
- 242 összehasonlító éghajlattamnak: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 312. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 340. o.
- 242 Az új ábrázolási módszert Lyell az éghajlati változásokkal összefüggő geológiai átalakulások kutatására használta fel: Charles Lyell Poulett Scrope-nak, 1830. június 14., Lyell 1881, 1. k., 270. o.; lásd még Lyell 1830, 1. k., 122. o.
- 243 keresztül-kasul végigolvasta Humboldt műveit: Charles Lyell Gideon Mantellnek, 1830. február 15., Lyell 1881, 1. k., 262. o.

- 243 szelek erősen befolyásolják a hó eloszlását: Körber 1959, 299. o.-tól.
- 243 Lyell megállapításai: Lyell 1830, 1. k., 122. o.; lásd még Wilson 1972, 284. o.-tól.
- 243 mikorra teszi elmélete megszületésének nagy pillanatát: Charles Lyell Poulett Scrope-nak, 1830. június 14., Lyell 1881, 1. k., 269. o.
- 243 „geológiai alkalmazása”: uo., 270. o.
- 243 „Száras kenyéren él, hogy azok húst falhassanak”: CH WH-nak, 1809. április 14., WH CH Letters 1910–16, 3. k., 131. o.; lásd még Carl Vogt, 1845. január, Beck 1959, 201. o.
- 244 AH a rokka szüntelenül forgó és mindent maga köré szervező tengelye: AH Simón Bolívar-nak, 1822. július 29., Minguet 1986, 749. o.; Jean-Baptiste Boussingault, Podach 1959, 208–209. o.
- 244 AH és Jefferson: AH Jeffersonnak, 1811. december 20., TJ Papers RS, 4. k., 352. o.; José Corrêa da Serra; AH 1825-ben az itáliai Carlo de Viduát is bemutatta Jeffersonnak, AH Jeffersonnak, 1825. február 22., Terra 1959, 795. o. és AH Letters USA 2004, 122–23. o.
- 244 „Humboldt alapozta meg”: Justus von Liebig AH-ról, Terra 1955, 265. o.
- 244 „kiváló barátom, báró Alexander von Humboldt egy kérése volt”: Gallatin 1836, 1. o.
- 245 „Eltökéltén törekszenek az abszolút monarchia visszaállítására”: Charles Lyell id. Charles Lyellnek, 1823. augusztus 28., Lyell 1881, 1. k., 142.
- 245 AH a sajtó- és vallásszabadságról: AH George Bancroft-nak mondta mindezeket; 1820, Terra 1955, 266. o.; AH Charles Lyellnek, 1823, idézi Charles Lyell id. Charles Lyellnek, 1823. július 8., Lyell 1881, 1. k., 128. o.
- 245 „soha nem volt még ennyire alkalmatlan”: AH Auguste-Pyrame Decandolle-nak, 1818, Bruhns 1873, 2. k., 38. o.; a tudományok helyzetéről lásd Päßler 2009, 30. o. és Terra 1955, 251. o.
- 246 „engedelmes eszközeivé”: AH Charles Lyellnek, 1823, idézi Charles Lyell id. Charles Lyellnek, 1823. július 8., Lyell 1881, 1. k., 127. o.
- 246 „Sűrűn hullanak, mint ősszel a falevél”: uo.
- 246 AH külseje és megjelenése 1822-ben: Jean Baptiste Boussingault, 1822, Podach 1959, 208–209. o.

- 247 „Ön mostanra már kétségkívül végzett”: III. Frigyes Vilmos király AH-nak 1826 őszén, Bruhns 1873, 2. k., 95. o.
- 247 „olyan szegény lettem, mint a templom egere”: AH WH-nak, 1822. december 17., AH WH Letters 1880, 112. o.; AH anyagi helyzetéről lásd Eichorn 1959, 206. o.
- 247 „Az egyetlen dolog, amihez Mr. Humboldt nem ért”: Helen Maria Williams Henry Crabb Robinsonnak, 1818. március 25., Leask 2001, 225. o.
- 247 Nem volt könnyű feladnia a szabadságát: AH Carl Friedrich Gaußnak, 1827. február 16., AH Gauß Letters 1977, 30. o.
- 247 „középutat találni az ellentétes nézetek között”: AH Georg von Cottának, 1833. március 28., AH Cotta Letters 2009, 178. o.
- 248 „egész seregnyi előkelőséget”: AH Aragónak, 1827. április 30., AH Arago Letters 1907, 23. o.
- 248 AH Londonban: 1827. május 3., RS Journal Book, XLV. k., 73. o.-tól és 1827. május 3., a résztvevők névsora: RS Dining Club, 21. k., oldalszám nélkül; AH Aragónak, 1827. április 30., AH Arago Letters 1907, 22–24. o.
- 248 Mary Somerville (lábjegyzet): Patterson 1969, 311. o.; Patterson 1974, 272. o.
- 248 AH és Canning: AH Aragónak, 1827. április 30., AH Arago Letters 1907, 28. o.; Canning április 10-én miniszterelnök lett; a díszebédet 1827. április 23-án rendezték.
- 249 „azokhoz a gyötrelmekhez képest”: AH Achille Valenciennes-nak, 1827. május 4., Théodoridès 1966, 46. o.
- 249 Temze alatti alagút: Buchanan 2002, 22. o.-tól; Pudney 1974, 16. o.-tól; Brunel 1870, 24. o.-tól.
- 249 „Nap mint nap egyre jobban és jobban aggódom”: Marc Brunel naplója, 1827. január 4., március 21. és március 29., Brunel 1870, 25–26. o.
- 250 „Fölöttünk csak agyagtartalmú üledék van”: Marc Brunel naplója, 1827. március 29., *uo.*, 26. o.
- 250 AH az alagútnál: AH Aragónak, 1827. április 30., AH Arago Letters 1907, 24. o.-tól; Pudney 1974, 16–17. o.; AH William Buckland-nak, 1827. április 26., American Philosophical Society (másolat:

- Alexander-von-Humboldt-Forschungsstelle, Berlin); Pückler-Muskau herceg, 1827. augusztus 20., Pückler-Muskau 1833, 177. o.
- 251 „úgy festettünk, mint az eszkimók”: AH Aragónak, 1827. április 30., AH Arago Letters 1907, 25. o.
- 251 „a poroszok kiváltsága”: uo.
- 251 az alagút két nappal később beszakadt: Marc Brunel naplója, 1827. április 29. és május 18., Brunel 1870, 27. o.; Buchanan 2002, 25. o.
- 251 „Téged semmi sem érdekel”: Robert Darwin Charles Darwinnak, Darwin 1958, 28. o.

15. *Visszatérés Berlinbe*

- 255 „az udvar unalmas és nyughatatlan életének”: AH Varnhagennek, 1833. december 13., AH Varnhagen Letters 1860, 15. o.
- 255 kamarási cím: AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013, 18–19. o.
- 255 „Az udvari élet még a legnagyobb szellemeket is megfosztja”: AH, 1795, Bruhns 1873, 1. k., 212. o.; AH-ról és a porosz udvarról lásd Bruhns, 2. k., 104–105. o.
- 255 „ingalengésének”: AH Johann Georg von Cottának, 1833. június 22., AH Cotta Letters 2009, 181. o.
- 256 „a legváltozatosabb uniformisok végeérhetetlen parádéjáról”: A. B. Granville, 1827. október, Granville 1829, 1. k., 332. o.
- 256 „eltávolítja szorgalmas és alázatos munkájuktól a szegényeket”: Briggs 2000, 195. o.
- 256 matematikai és vegytani tanszéket próbált alapítani: Bruhns 1873, 2. k., 126. o.; AH Samuel Heinrich Spikernek, 1829. április 12., AH Spiker Letters 2007, 63. o.; AH III. Frigyes Vilmosnak, 1828. október 9., Hamel et al. 2003, 49–57. o.
- 256 „talpnyaló udvaroncna”: Lea Mendelssohn Bartholdy Henriette von Pereira-Arnsteinnek, 1827. szeptember 12., AH Mendelssohn Letters 2011, 20. o.
- 257 „egy tétlen pillanatban”: Karl Gutzkow AH-ról, 1828 után, Beck 1969, 252. o.

- 257 „Irigylésre méltó tehetsége van ahhoz”: Carl Ritter Samuel Thomas von Sömmerringnek, 1827–28. tél, Bruhns 1873, 2. k., 107. o.
- 257 AH találkozott Canninggel: AH Aragónak, 1827. április 30., AH Arago Letters 1907, 28. o.; lásd még F. Cathcart Bagotnak, 1827. április 24., Canning 1909, 2. k., 392–94. o.
- 258 „Közeles fenyegetést jelent”: George Canning, 1827. június 3., Memorandum by Mr Stapelton, Canning 1887, 2. k., 321. o.
- 259 „vulkán, amit feltétlenül ki kell oltani”: Klemens von Metternich, Davies 1997, 762. o.
- 259 „politikailag kancsal figurának”: Biermann 2004, 8. o.
- 259 „múmiaszarkofágnak”: uo.
- 259 „1789 szelleme”: AH Bonpland-nak, 1843, AH Bonpland Letters 2004, 110. o.
- 259 pánamerikai kongresszus: Lynch 2006, 213–15. o.; Arana 2013, 353–55. o.
- 260 „Beléptünk a baklövésék korszakába”: Pedro Briceño Méndez Bolívarnak, 1826. július 26., Arana 2013, 374. o.
- 260 „törvénytelenek, alkotmányellenesek”: Joaquín Acosta, 1827. március 24., Acosta de Samper 1901, 211. o.
- 260 „a rabszolgaság terjeszkedik”: Rossiter Raymond, 1859. május 14.; lásd még AH Benjamin Sillimannek, 1851. augusztus 5., AH George Tickornak, 1858. május 9., AH Letters USA 2004, 291., 445. és 572. o.; George Bancroft Elizabeth Davis Bliss Bancroftnak, 1847. december 31., Beck 1959, 235. o.
- 260 „A politikától való elidegenedetség”: AH Thomas Murphynek, 1825. december 20., Bruhns 1873, 2. k., 49. o.
- 261 „A tudás gondolkodni tanít”: AH Friedrich Ludwig Georg von Raumernek, 1851, Bruhns 1873, 2. k., 125. o.; hasonlóan ír AH a *Cosmos*-ban: „a tudás hatalom...”; AH Cosmos 1845–52, 1. k., 37. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 36. o.
- 261 AH előadás-sorozata a Berlini Egyetemen: AH Johann Friedrich von Cottának, 1828. március 1., AH Cotta Letters 2009, 159–60. o.; CH Alexander von Rennenkampffnak, 1827. december, Karl von Holtei Goethének, 1827. december 17., Carl Friedrich Zelter Goethének, 1828. január 28., AH Cosmos Lectures 2004,

- 21–23. o.; lásd még 12. o.; Ludwig Börne 1828. február 22., Clark és Lubrich 2012, 80. o.; WH August von Hedemann-nak, 1828. január 10., WH CH Letters 1910–16, 7. k., 326. o.
- 193 WH AH előadás-sorozatáról: WH August von Hedemann-nak, 1828. január 10., WH CH Letters 1910–16, 7. k., 325. o.
- 261 lovas rendőrök próbáltak úrrá lenni a zürzavaron: Ludwig Börne, 1828. február 22., Clark és Lubrich 2012, 80. o.
- 261 „A tülekedés rémítő volt”: Fanny Mendelssohn Bartholdy Karl Klingemann-mak, 1827. december 23., AH Mendelssohn Letters 2011, 20. o.
- 261 „okos szót is hallgathattak”: uo.
- 261 „Az urak gúnyolódhatnak, amennyit csak akarnak”: uo.
- 261 „kétszer olyan szélesre, mint a Szíriusz”: Carl Friedrich Zelter Goethének, 1828. február 7.; Felix Mendelssohn Bartholdy Karl Klingemann-nak, 1828. február 5., AH Mendelssohn Letters 2011, 20–21. o.
- 262 AH bársonyos hangja: Roderick Murchison, 1859. május, Beck 1959, 3. o.
- 262 „az egész roppant *Naturgemälde*”: CH Rennenkampffnak, 1828. január 28., AH Cosmos Lectures 2004, 23. o.
- 262 AH előadásvázlatai: lásd például Stabi Berlin NL AH, Gr. Kasten 12, Nr. 16 és Gr. Kasten 13, Nr. 29.
- 262 Humboldt „új gondolkodói és előadói módszeréről”: *Spencersche Zeitung*, 1827. december 8., Bruhns 1873, 2. k., 116. o.
- 263 „ellenállhatatlan erővel ejti rabul”: *Vossische Zeitung*, 1827. december 7., uo., 119. o.
- 263 „Soha életemben nem hallottam még senkit”: Christian Carl Josias Bunsen Fanny Bunsennek, uo., 120. o.
- 264 rendkívüli áttetszőség: Gabriele von Bülow Heinrich von Bülow-nak, 1828. február 1., AH Cosmos Lectures 2004, 24. o.
- 264 „ily csodálatos mélységeket”: CH Adelheid Hedemann-nak, 1827. december 7., WH CH Letters 1910–16, 7. kötet, 325. o.
- 264 „új korszakot nyitottak meg”: *Spencersche Zeitung*, 1827. december 8., AH Cosmos Lectures 2004, 16. o.
- 264 Cotta az előadás-sorozatról: AH Heinrich Berghausnak, 1827. december 20., AH Berghaus Letters 1863, 1. k., 117–18. o.

- 264 társasági események, mint koncertlátogatások és kirándulások: Engelmann 1969, 16–18. o.; AH, megnyitóbeszéd a Német Orvosok és Természettudósok Szövetségének Konferenciája előtt, 1828. szeptember 18., Bruhns 1873, 2. k., 135. o.
- 264 „A vélemények sokféleségének ismerete nélkül”: AH, megnyitóbeszéd a Német Orvosok és Természettudósok Szövetségének Konferenciája előtt, 1828. szeptember 18., Bruhns 1873, 2. k., 134. o.
- 264 „A vándor természettudósok valóságos vulkánkitörése volt”: AH Aragónak, 1828. június 29., AH Arago Letters 1907, 40. o.
- 265 a tiszta, friss oxigén: Carl Friedrich Gauß Christian Ludwig Gerlingnek, 1828. december 18.; lásd még AH Carl Friedrich Gaußnak, 1828. augusztus 14., AH Gauß Letters 1977, 34. és 40. o.
- 265 Goethe irigyelte berlini barátait: Goethe Varnhagennek, 1827. november 8., Goethe Correspondence 1968–76, 4. k., 257. o.; Carl Friedrich Zelter Goethének, 1828. február 7., AH Mendelssohn Letters 2011, 21. o.; Karl von Holtei Goethének, 1827. december 17., AH Cosmos Lectures 2004, 21. o.
- 265 „mindig és mindenhová elkísérte”: Goethe AH-nak, 1821. május 16., Goethe Correspondence 1968–76, 3. k., 505. o.
- 265 Goethe mindig új erőt merített AH leveleiből: Goethe AH-nak, 1824. január 24., Bratranek 1876, 317. o.; AH Goethének, 1806. február 6., Goethe Correspondence 1968–76, 2. k., 559. o.; Goethe, 1807. március 16., 1809. december 30., 1810. január 18., 1816. június 20., Goethe Diary 1998–2007, 3. k., 1. rész, 298. o.; 4. kötet, 1. rész, 100. és 111. o.; 5. k., 1. rész, 381. o.; AH Goethének, 1821. április 16., Goethe AH WH Letters 1876, 315. o.; Goethe, 1823. március 16., 1823. május 3., 1825. augusztus 20., Goethe’s Day 1982–96, 7. k., 235., 250. és 526. o.
- 265 a németek túlságosan is messze vannak egymástól: Goethe Johann Peter Eckermann-nak, 1827. május 3., Goethe Eckermann 1999, 608. o.
- 265 „az én magányos utamon”: uo., 609. o.
- 266 AH *plutonista* lett: Pieper 2006, 76–81. o.; Hölder 1994, 63–73. o.
- 266 óriási, földmélyi kemence: AH Aspects 1849, 2. k., 222. o.; AH Views 2014, 247. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 263. o.; lásd

- még AH: „Über den Bau und die Wirkungsart der Vulcane in den verschiedenen Erdstrichen”, 1823. január 24., és Pieper 2006, 77. o.-tól.
- 266 Példái éppoly szemléletesek, mint amilyen rémítőek: AH Aspects 1849, 2. k., 222–23. o.; AH Views 2014, 248. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 263–64. o.
- 266 „felszín alatti erő”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 285. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 311. o.; lásd még AH Geography 2009, 67. o.; AH Geography 1807, 9. o.
- 266 „mint vademberek”: Goethe Carl Friedrich Zelternek, 1829. november 7., Goethe Correspondence 1968–76, 4. k., 350. o.
- 266 Egyszerűen képtelenség elhinni: Goethe, 1828. március 6., Goethe’s Day 1982–96, 8. k., 38. o.
- 267 „szilárd és büszke”: Goethe Carl Friedrich Zelternek, 1831. október 5., Goethe Correspondence 1968–76, 4. k., 454. o.
- 267 „Agyának egész rendszerét”: uo.
- 267 „egyre inkább történelmi figurának tűnök magam előtt”: Goethe WH-nak, 1831. december 1., Goethe Correspondence 1968–76, 4. k., 462. o.
- 267 „Tudom már, hol lakik a boldogságom!”: AH WH-nak, 1829. november 5., AH Letters Russia 2009, 207. o.
- 267 „együtt dolgozhattak tudományosan is”: AH: Aus Meinem Leben (1769–1850), in: Biermann 1987, 116. o.
- 267 „a világ nyelveinek csodálatos és titokzatos”: WH Karl Gustav von Brinkmann-nak, Geier 2010, 282. o.
- 268 „a gondolatok megformálásának szerve a nyelv”: WH 1903–36, 7. k., 1. rész, 53. o.; lásd még 4. k., 27. o.
- 268 „egy szerves egész képeként”: uo., 7. k., 1. rész, 45. o.
- 269 átjutni Oroszországból Indiába vagy Tibetbe: AH Alexander von Rennenkampffnak, 1812. január 7., AH Letters Russia 2009, 62. o.
- 269 Cancrin miniszter úr afelől érdeklődött: Cancrin AH-nak, 1827. augusztus 27., uo., 67. o.-tól; Beck 1983, 21. o.-tól.
- 269 „leghőbb vágya”: AH Cancrinnak, 1827. november 19., AH Letters Russia 2009, 76. o.

- 269 „a legédesebb álmképei”: AH Cancrinnak, 1827. november 19., uo.
- 269 AH a szívósságát bizonygatja: AH Cancrinnak, 1829. január 10., uo., 88. o.
- 269 I. Miklós cár meghívta Humboldtot: Cancrin AH-nak, 1827. december 17., uo., 78–79. o.

16. Oroszország

- 270 AH elindul Berlinből: Beck 1983, 35. o.
- 270 szibériai növények, állatok és tájak: AH WH-nak, 1829. június 21., AH Letters Russia 2009, 138. o.; Rose 1837–42, 1. k., 386. o.-tól.
- 270 többé-kevésbé olyan, mint a megszokott: AH WH-nak, 1829. június 21., AH Letters Russia 2009, 138. o.
- 271 „korántsem annyira élvezetes”: uo.
- 271 „a szűz természetben való élethez”: AH Cancrinnak, 1829. január 10., uo., 86. o.
- 271 postakocsik: Beck 1983, 76. o.
- 271 AH a kocsiban aludt: AH WH-nak, 1829. június 8. és június 21., AH Letters Russia 2009, 132. és 138. o.
- 272 Adolphe Polier gróf: AH WH-nak, 1829. június 8., AH Letters Russia 2009, 132. o.; Beck 1983, 55. o.
- 272 AH úti felszerelése: Cancrin AH-nak, 1829. január 30.; AH Ehrenbergnek, 1829. március, AH Letters Russia 2009, 91. és 100. o.; Beck 1983, 27. o.
- 272 „kedves volt és együttérző”: CH August von Hedemann-nak, 1829. március 17., WH CH Letters 1910–16, 7. k., 342. o.; CH haláláról lásd Gall 2011, 379–80. o.
- 272 AH-nak el kellett kerülnie a háborús körzeteket: AH Mihail Szemjonovics Voroncovnak, 1829. május 19.; AH Cancrinnak, 1829. január 10., AH Letters Russia 2009, 86. és 119. o.
- 273 „a tudomány fejlődésének előmozdítását”: Cancrin AH-nak, 1829. január 30., uo., 93. o.
- 273 Oroszország Európa legnagyobb ércexportőre: Suckow 1999, 162. o.

- 273–74 AH és a gyémántok: AH Cancrinnak, 1829. szeptember 15. és november 5.; AH WH-nak, 1829. november 21., AH Letters Russia 2009, 185., 204–205. és 220. o. A gyémántok jelenlétére az itakolumit nevű homokkő utal. AH később – helyesen – előre jelezte a dél-karolinai és kaliforniai arany-, platina- és gyémánttelepeket.
- 274 AH nagyítóüveggel vizslatta végig a homokot: AH Fragments Asia 1832, 5. o.
- 274 „A bolond porosz herceg, az a Humplot”: permi kozákok, 1829. június, Beck 1959, 103. o.
- 274 Polier és a gyémántok: Polier Cancrinnak, jelentés a gyémántokról, Rose 1837–42, 1. k., 356. o.-tól; Beck 1983, 81. o.-tól; AH WH-nak, 1829. november 21., AH Letters Russia 2009, 220. o.
- 274 Egy hónapon belül már harminchét gyémántot találtak: Beck 1959–61, 2. k., 117. o.
- 274 már-már valamiféle bűbájosságra gyanakodtak: Beck 1983, 82. o.
- 274 „igazi Eldorádó”: AH Cancrinnak, 1829. szeptember 15., AH Letters Russia 2009, 185. o.
- 275 „eljuttatni a nyomorultak jajszavát”: AH: Cuba 2011, 142–43. o.
- 275 „a szegényebb keleti tartományokban”: AH Cancrinnak, 1829. január 10.; Cancrin válasza: lásd Cancrin AH-nak, 1829. július 10., AH Letters Russia 2009, 86. és 93. o.
- 275 „az alsóbb néposztályok életkörülményeivel”: AH Cancrinnak, 1829. július 17., uo., 148. o.
- 276 Jekatyerinburg: Beck 1983, 71. o.-tól.
- 276 „mint egy nyomorékot”: AH WH-nak, 1829. június 21., lásd még 1829. június 8. és július 14., uo., 132., 138. és 146. o.
- 276 elérték Tobolszko: Rose 1837–42, 1. k., 487. o.
- 277 „az így felismert hasonlóságokon és különbözőségeken”: AH Central Asia 1844, 1. k., 2. o.
- 277 „egy kissé megtoldja”: AH Cancrinnak, 1829. július 23., AH Letters Russia 2009, 153. o.
- 277 „mielőtt eljön érte a halál”: uo., 154. o.
- 277 Mire Cancrin kézhez kapja a levelét: Cancrin AH-nak, 1829. augusztus 18., uo., 175. o.

- 277 „a fáradtság minden látható jele nélkül”: Gregor von Helmersen, 1828. szeptember, Beck 1959, 108. o.
- 277 a szibériai sztyeppék: Rose 1837–42, 1. k., 494–96. o.
- 278 nehéz bőrmaszkokat viseltek: AH Cancrinnak, 1829. július 23., AH Letters Russia 2009, 154. o.; Rose 1837–42, 494–98. o.; Beck 1983, 96. o.-tól.
- 278 „mint egy tengeri utazás a szárazföldön” és az utazás sebessége: AH WH-nak, 1829. augusztus 4., AH Letters Russia 2009, 161. és 163. o. és Suckow 1999, 163. o.
- 278 lépfene: Rose 1837–42, 1. k., 499. o.; AH WH-nak, 1829. augusztus 4., AH Letters Russia 2009, 161. o.
- 279 „Az én koromban már semmit sem szabad elodázni”: AH Cancrinnak, 1829. augusztus 27., uo., 177. o.
- 279 Mindenfelé látható volt a szörnyű betegség pusztítása: Rose 1837–42, 1. k., 500. o.
- 279 „megtisztítani” a levegőt: uo.
- 279 tomboló vihar az Ob folyónál: uo., 502. o.; AH WH-nak, 1829. augusztus 4., AH Letters Russia 2009, 162. o.
- 280 kilenc nap alatt 1600 kilométert tettek meg: Rose 1837–42, 1. k., 502. o.
- 280 Berlin és Caracas távolsága: AH WH-nak, 1829. augusztus 4., AH Letters Russia 2009, 162. o.
- 280 megpillantották az Altaj hegységet: Rose 1837–42, 1. k., 523. o.
- 280 a poggyászt Uszty-Kamenogorszkban hagyták: uo., 580. o.
- 280 AH a barlangokban: uo., 589. o.
- 281 „ugyanolyan, mint ami a Vörös-tenger fenekét borítja”: Jermoloff Ehrenberggről, Beck 1983, 122. o.
- 281 „valódi örömeit”: AH Cancrinnak, 1829. augusztus 27., AH Letters Russia 2009, 178. o.
- 281 az Altaj növényzete: Rose 1837–42, 1. k., 575. és 590. o.
- 281 „hatalmas kupolákként”: uo., 577. o.; a Beluháról lásd 559. és 595. o.
- 281 Bármennyire csábította is a Beluha: uo., 594. o.
- 281 Ha egy-egy hévízforrásra bukkant, a régióra jellemző gyenge földrengések hatására következtetett: uo., 597. o.
- 281 „Az egészségem kifogástalan”: AH WH-nak, 1829. szeptember 10., AH Letters Russia 2009, 181. o.

- 282 AH leírása Baty városkáról: Rose 1837–42, 1. k., 600–606. o.; AH Aragónak, 1829. augusztus 20., AH Letters Russia 2009, 170. o.
- 282 nyolcvan rongyokba öltözött... katona: AH Aragónak, 1829. augusztus 20., AH Letters Russia 2009, 170. o.
- 282 „a mennyei királyságban”: AH WH-nak, 1829. augusztus 13., uo., 172. o.
- 282 utazás vissza az Altajból: Beck 1983, 120. o.-tól; AH WH-nak, 1829. szeptember 10. és 25., 181. és 188. o.
- 283 Vlagyimir Iljics Uljanov – Lenin – anyai nagyatyja: uo., 128. o.
- 283 „Harminc évvel ezelőtt”: AH Cancrinnak, 1829. szeptember 15., AH Letters Russia 2009, 184. o.
- 283 engedélyezetlen kitérő a Kaszpi-tengerhez: AH Cancrinnak, 1829. szeptember 26., uo., 191. o.; lásd még AH Aspects 1849, 2. k., 300. o.; AH Views 2014, 283. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 363. o.
- 283 Cancrin ellátta a legfrissebb hírekkel AH-t: Cancrin AH-nak, 1829. július 31., 1829. augusztus 18., AH Letters Russia 2009, 158. és 175. o.
- 284 a kitérő oka: AH WH-nak, 1829. szeptember 25., uo., 188. o.
- 284 „Nagyszerű hír, hogy Konstantinápoly kapuin kívül beköszöntött a béke”: AH Cancrinnak, 1829. október 21., uo., 200. o.
- 284 Asztrahán és a Kaszpi-mélyföld: Rose 1837–42, 2. k., 306. o.-tól; Beck 1983, 147. o.-tól.
- 284 szentpétervári kollégáinak kifejtette: AH: beszéd a szentpétervári Cári Tudományos Akadémián, 1829. november 28., AH Letters Russia 2009, 283–84. o.
- 284 AH és a Kaszpi-mélyföld: AH: Fragments Asia 1832, 50. o.
- 284 „az életem egyik legfényesebb pillanata volt”: AH WH-nak, 1829. október 14., AH Letters Russia 2009, 196. o.
- 285 AH oroszországi tapasztalatai: a kancatejről lásd AH WH-nak, 1829. szeptember 25., AH Letters Russia 2009, 188. o.; a kalmük kórusról lásd Rose 1837–42, 2. k., 344. o.; az antilopokról, kígyókról és fákírokról lásd AH WH-nak, 1829. szeptember 10. és október 21., AH Letters Russia 2009, 181. és 199. o.; Rose 1837–42, 2. k., 312. o.; a hőmérőről és a *Gondolatok a növényföldrajzról* egy példányáról lásd Beck 1983, 113. és 133. o.; a szibériai ételekről lásd AH Friedrich von Schölernek, 1829. október 13., AH Letters Russia 2009, 193. o.

- 285 „a fűrészáru hiányáról”: AH Cancrinnak, 1829. június 21., AH Letters Russia 2009, 136. o.
- 285 a vidék kiszáradása: AH Fragments Asia 1832, 27. o.
- 285 „amelyek minden jelenséget és minden természeti erőt összehűznek”: AH Central Asia 1844, 1. k., 27. o.
- 286 erdők pusztulása: uo., 26. o.; lásd még 1. k., 337. o. és 2. k., 214. o.; AH Fragments Asia 1832, 27. o.
- 286 „nagy mennyiségben kibocsátott gőzről és gázokról”: uo., 2. k., 214. o.
- 286 megkérdőjelezhető (lábjegyzet): AH Central Asia 1844, 1. k., 337. o.
- 286 a megtett távolság és a lovak száma: Bruhns 1873, 1. k., 380. o.; Suckow 1999, 163. o.
- 286 Egészségesebbnek érezte magát, mint valaha: AH Cancrinnak, 1829. november 5., AH Letters Russia 2009, 204. o.
- 286 fogadások Moszkvában és Szentpéterváron: Alexander Herzen, 1829. november, Bruhns 1873, 1. k., 384–86. o.; AH WH-nak, 1829. november 21., AH Letters Russia 2009, 219–20. o.
- 286 „napjaink Prométheuszát”: Szergej Glinka, Bruhns 1873, 1. k., 385. o.
- 287 „Ajkáról úgy ömlenek a lebilincselő szavak”: Puskin 1829-ben, idézi Georg Schmid, 1830, AH Letters Russia 2009, 251. o.
- 287 „Csaknem összeroskadok”: AH WH-nak, 1829. november 21., uo., 219. o.
- 287 AH megpróbálta rávenni a cárt, hogy adjon kegyelmet egyes száműzötteknek: AH I. Miklós cárnak, 1829. december 7., uo., 233. o.
- 288 „a mágnesű titokzatos mozgásáról”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 167. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 185. o.
- 288 „felfedheti előttünk”: AH a Royal Societynek, 1836. június 9., *Abstracts of the Papers Printed in the Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 3. k., 1830–37, 420. o. (Humboldt 1836 áprilisában írta a levelet).
- 288 mágnességmérések; 1827: Biermann és Schwarz 1999a, 187. o.
- 288 „nagy szövetségként”: AH a Royal Societynek, 1836. június 9., *Abstracts of the Papers Printed in the Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 3. k., 1830–37, 423. o.; lásd még O’Hara 1983, 49–50. o.

- 288 kétmillió mérési eredmény gyűlt össze: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 178. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 197. o.
- 288 „a természet gazdaságtanának”: AH: beszéd a szentpétervári Cári Tudományos Akadémián, 1829. november 28., AH Letters Russia 2009, 277. o.; a globális klímakutatásra való felhívásáról lásd 281. o.
- 289 AH visszaadta a megmaradt pénzt: AH Cancrinnak, 1829. november 17., uo., 215. o.; Beck 1983, 159. o.
- 289 „kerekeken guruló természettudományi tárlatnak”: AH Theodor von Schönnek, 1829. december 9.; a vázáról és a cobolybundáról lásd AH WH-nak, 1829. december 9., AH Letters Russia 2009, 237. o.
- 289 festői látványt nyújthatott: AH Cancrinnak, 1829. december 24., uo., 257. o.
- 289 számos, egymásnak ellentmondó elméletük: uo.
- 289 „Szinte gőzölgött, mint egy forró vízzel teli fazék”: Carl Friedrich Zelter Goethének, 1830. február 2., Bratranek 1876, 384. o.

17. Természet és evolúció

- 290 „igen nyomorult”: Darwin, 1831. december 30., Darwin Beagle Diary 2001, 18. o.
- 290 Darwin tengeribetegsége: Darwin, 1831. december 29., uo., 17–18. o.; Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1., Darwin Correspondence, 1. k., 201. o.
- 290 a hajófarban lévő parányi kabin: Thomson 1995, 124. o.-tól; a *HMS Beagle* vázlata: B. J. Sullivan, CUL DAR. 107. o.
- 291 Darwin könyvei a *Beagle*-en: Darwin Correspondence, 1. k., IV. függelék, 558–66. o.
- 291 Lyell könyve: Darwin 1958, 77. o.
- 291 „Hozza csak nyugodtan a Humboldtját” (lábjegyzet): Robert FitzRoy Darwinnak, 1831. szeptember 23., Darwin Correspondence, 1. k., 167. o.
- 291 „A híres Személyes úti beszámoló iránt érzett csodálatom”: Darwin D. T. Gardnernek, 1874. augusztus, *The New York Times*, 1874. szeptember 15.
- 292 elhaladtak Madeira mellett: Darwin, 1832. január 4., Darwin Beagle Diary 2001, 19. o.; Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1., Darwin Correspondence, 1. k., 201. o.

- 292 „semmi sem vigasztalhatja jobban egy beteg ember szívét”: Darwin, 1831. december 31., Darwin Beagle Diary 2001, 18. o.
- 292 „Ó, nyomorúság, nyomorúság”: Darwin, 1832. január 6., *uo.*, 19. o.; lásd még Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1., Darwin Correspondence, 1. k., 201. o.
- 292 „Most már értem”: Darwin, 1832. január 6., Darwin Beagle Diary 2001, 20. o.; lásd még Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1., Darwin Correspondence, 1. k. 201–202. o.
- 292 „úgy váltunk el, mint régi jó barátok”: Darwin, 1832. január 7., Darwin Beagle Diary 2001, 20. o.
- 292 „a legképtelenebb légvárnak”: Darwin, 1831. december 17., *uo.*, 14. o.
- 293 „bizonyos kényelemben eléledgélhet”: Darwin 1958, 46. o.
- 293 Darwin az egyetemen: *uo.*, 56. o.-tól.
- 293 Darwin és a rovarok: *uo.*, 50. és 62. o.
- 293 „lángoló lelkesültséget támasztott bennem”: Darwin arról ír, hogy „*utolsó cambridge-i évemben...*” olvasta a *Személyes úti beszámolót*; Darwin 1958, 67–68. o.
- 293 Darwin felolvassa AH műveit: *uo.*, 64. o.-tól és 68. o.; Browne 2003a, 123. és 131. o.; Thomson 2009, 94. és 102. o.; Darwin Foxnak, 1830. november 5., Darwin Correspondence 1. k., 110. o.
- 293 „Egy tervről gondolkodom, folyton arról beszélek, róla álmodom”: Darwin William Darwin Foxnak, 1831. április 7., Darwin Correspondence, 1. k., 120. o.
- 293 „hogy már nyugton ülni sem tudok”: Darwin Caroline Darwinnak, 1831. április 28.; lásd még Darwin William Darwin Foxnak, 1831. május 11. és 1831. július 9., Darwin Correspondence, 1. k., 122., 123. és 124. o.; Darwin 1958, 68–70. o.
- 293 „bámulni a pálmafákat”: Darwin Caroline Darwinnak, 1831. április 28., Darwin Correspondence, 1. k., 122. o.
- 293 újra meg újra elolvasta Humboldt könyvét: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1831. július 11., Darwin Correspondence, 1. k., 125–26. o.
- 294 „Az idegeikre megyek azzal”: Darwin William Darwin Foxnak, 1831. május 11., *uo.*, 123. o.
- 294 „szítsa fel a Kanári-szigetek iránti lelkesedését”: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1831. július 11., *uo.*, 125. o.

- 294 „trópusi derengésbe írtam magam”: Darwin Caroline Darwinnak, 1831. április 28., uo., 122. o.; a spanyol kifejezésekről lásd: Darwin William Darwin Foxnak, 1831. július 9., uo., 124. o.
- 294 Henslow lemondta az utazást: Darwin William Darwin Foxnak, 1831. augusztus 1., uo., 127. o.; lásd még Browne 2003a, 135. o.; Thomson 2009, 131. o.
- 295 Robert FitzRoy a természettudományokban jártas úriembert keres: John Stevens Henslow Darwinnak, 1831. augusztus 24., Darwin Correspondence, 1. k., 128–29. o.
- 295 „Örült terv”: Darwin Robert Darwinnak, 1831. augusztus 31., uo., 133. o.; lásd még Darwin John Stevens Henslow-nak, 1831. augusztus 30.; Robert Darwin Josiah Wedgwoodnak, 1831. augusztus 30–31.; Josiah Wedgwood II. Robert Darwinnak, 1831. augusztus 31., uo., 131–34. o.; Darwin 1958, 71–72. o.; Darwin 1831. augusztus 31. – szeptember 1., Darwin Beagle Diary 2001, 3. o.; Browne 2003a, 152. o.-tól.
- 295 Darwin apja vagyona nagy részét üzleti befektetésekkel szerezte: Browne 2003a, 7. o.
- 295 „Ha azt látnám, hogy Charles”: Josiah Wedgwood II. Robert Darwinnak, 1831. augusztus 31.; Darwin atyja beleegyezik fia expedíciójába: Robert Darwin Josiah Wedgwood II.-nek, 1831. szeptember 1., Darwin Correspondence, 1. k., 134–35. o.
- 296 egyre könnyebb ruhákat lehetett hordani: Darwin, 1832. január 10., Darwin Beagle Diary 2001, 21. o.; lásd még Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1., Darwin Correspondence, 1. k., 202. o.
- 296 a *Beagle* legénysége: Darwin Correspondence, 1. k., III. függelék, 549. o.
- 296 FitzRoy kapitány: Browne 2003a, 144–49. o.; Thomson 2009, 139. o.-tól.
- 296 „a tébollyal határos”: Darwin 1958, 73. o.-tól; Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1., Darwin Correspondence, 1. k., 203. o.; lásd még Thomson 1995, 155. o.
- 297 pukkadásig teli mindenféle rakománnyal: Darwin, 1831. október 23., Darwin Beagle Diary 2001, 8. o.; a *Beagle* rakományáról lásd

- még Browne 2003a, 169. o.; Darwin Susan Darwinnak, 1831. szeptember 6., Darwin Correspondence, 1. k., 144. o.; Thomson 1995, 115., 123. és 128. o.
- 297 Az első szárazulat, ahol horgonyt vetettek, Santiago volt: Darwin, 1832. január 16. és a következő bejegyzések, Darwin Beagle Diary 2001, 23. o.-tól.
- 297 „a gyönyörűség és megdöbbenés valódi hurrikánja”: Darwin William Darwin Foxnak, 1832. május, Darwin Correspondence, 1. k., 232. o.
- 297 „a gazdag zsákmány súlyos terhével rakottan”: Darwin, 1832. január 17., Darwin Beagle Diary 2001, 24. o.
- 297 örvendezett, mint gyermek az új játékának: Robert FitzRoy Francis Beaufort-nak, 1832. március 5., Darwin Correspondence, 1. k., 205. o., 1. jegyzet.
- 298 „Olyan volt, mint amikor a vak ember egyszer csak újra lát”: Darwin, 1832. január 16., Darwin Beagle Diary 2001, 23. o.
- 298 „Ha valóban képet akarsz kapni a trópusi országokról”: Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1.; lásd még Darwin William Darwin Foxnak, 1832. május, *uo.*, 204. és 233. o.
- 298 „döbbenetes, hogy mennyire helytállóak Humboldt megállapításai”: Darwin, 1832. május 26.; lásd még 1832. február 6., április 9. és június 2., Darwin Beagle Diary 2001, 34., 55., 67. és 70. o.
- 298 Darwin Lyellről: Darwin 1958, 77. o.
- 298 Darwin „olvas” Santiago szikláinak közetrétegeiből: Thomson 2009, 148. o.; Browne 2003a, 185. o.; lásd még Darwin 1958, 77., 81. és 101. o.
- 298 „Kétségkívül eredetit fogok alkotni”: Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 10., Darwin Correspondence, 1. k., 206. o.; lásd még Darwin 1958, 81. o.
- 299 mintha csak az *Ezeregyéjszaka*: Darwin Frederick Watsonnak, 1832. augusztus 18. – Darwin Correspondence, 1. k., 260. o.
- 299 „annál inkább csodálom őt”: Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1., *uo.*, 204. o.
- 299 „de most már bálványozom”: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1832. május 18. – június 16., *uo.*, 237. o.

- 299 „ritka tökélyvel egyesül a költészet és a tudomány”: Darwin, 1832. február 28., Darwin Beagle Diary 2001, 42. o.
- 299 „Egy új világban járkálok”: Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1., Darwin Correspondence, 1. k., 202. o.-tól.
- 299 „Most éppen a pókok kápráztatnak el”: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1832. május – 18. június 16., uo., 238. o.
- 299 „a virágok pedig minden kertészt kihoznának a sodrából”: 1832. március 1., Darwin Beagle Diary 2001, 43. o.
- 299 „Jelenleg nemigen vagyok képes másra”: Darwin, 1832. február 28., uo., 42. o.
- 299 „Nagy csavargó lett belőlem”: Darwin William Darwin Foxnak, 1833. október 25., Darwin Correspondence, 1. k., 344. o.
- 299 napirend a *Beagle*-en: Browne 2003a, 191. o.-tól.
- 300 „minden itt van a keze ügyében”: Darwin Robert Darwinnak, 1832. február 8. – március 1., Darwin Correspondence, 1. k., 202. o.
- 300 étkezés a legénységi étkezőben, a különféle fogások: Browne 2003a, 193. és 222. o.
- 300 Filosz vagy Légyfogdosó: Thomson 2009, 142–43. o.
- 300 egyre többen segítettek neki a gyűjtésben: Browne 2003a, 225. o.
- 300 „átkozott, ocsmány módon telezsúfolta”: Thomson 1995, 156. o.
- 300 kikészített madárbőrökkel és lepréselt növényekkel teli ládákat küldött Henslow-nak Cambridge-be: Browne 2003a, 230. o.
- 300 Darwin kéri, hogy küldjék utána AH műveit: Darwin Catherine Darwinnak, 1832. július 5.; lásd még Erasmus Darwin Darwinnak, 1832. augusztus 18., Darwin Correspondence, 1. k., 247. és 258. o.
- 301 a déli éggömb csillagképeit: Darwin, 1832. március 24., 25. és 26., Darwin Beagle Diary 2001, 48. o.
- 301 „új érzésekről”: AH Personal Narrative 1814–29, 6. k., 69. o.
- 301 „mennyre üdítő azután”: Darwin, 1835. február 12., Darwin Beagle Diary 2001, 288. o.
- 301 „Egyetlen pillanat elegendő”: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 321. o.
- 301 „Egy ilyen földrengés”: Darwin, 1835. február 20., Darwin Beagle Diary 2001, 292. o.
- 301 fenntartja és terjeszti az életet: AH Personal Narrative 1814–29, 6. k., 8. o.

- 301 Darwin a kelpről: Darwin, 1834. június 1., Darwin 1997, 228–29. o.
- 302 „Bizonyára azért, mert olyan sokat”: Caroline Darwin Darwin-nak, 1833. október 28., Darwin Correspondence, 1. k., 345. o.
- 301 „azokat az eleven, Humboldtot idéző leírásait”: Herman Kindt Darwin-nak, 1864. szeptember 16., *uo.*, 12. k., 328. o.
- 303 a Galápagos-szigetek állatvilága: Darwin, 1835. szeptember 17., Darwin Beagle Diary 2001, 353. o.
- 303 „Soha nem volt még hajó”: Darwin William Darwin Foxnak, 1836. február 15., Darwin Correspondence, 1. k., 491. o.
- 303 „veszedelmes késztetést éreztem”: Darwin Catherine Darwin-nak, 1836. február 14.; Anglia kedves, zöld tájairól álmodozik: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1836. július 9. és Darwin Caroline Darwin-nak, 1836. július 18., *uo.*, 490., 501. és 503. o.
- 303 sóvárgást érzett az angliai parkok vadgesztenyefái után: Darwin Susan Darwin-nak, 1836. április 4., 503. o.
- 303 „a cikcakkban vitorlázásból”: *uo.*
- 304 „minden egyes hullámot gyűlölök”: Darwin William Darwin Foxnak, 1836. február 15., *uo.*, 491. o.
- 304 „Minden értékelésem”: Darwin, 1836. szeptember 25-e után, Darwin Beagle Diary 2001, 443. o.
- 304 a *Beagle* megérkezik Falmouthba: Darwin, 1836. október 2., *uo.*, 447. o.
- 304 a fű a szokásosnál is zöldebb: Darwin Robert FitzRoy-nak, 1836. október 6., Darwin Correspondence, 1. k., 506. o.
- 304 „annyira soványnak látszott”: Caroline Darwin Sarah Elizabeth Wedgwood-nak, 1836. október 5., *uo.*, 504. o.
- 304 Darwin Londonba siet: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1836. október 6., *uo.*, 507. o.
- 305 Darwin és a Geológiai Társaság: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1838. július 9., *uo.*, 499. o.
- 305 „A *Beagle*-en tett utazás”: Darwin 1958, 76. o.
- 305 „hogy szerényen utaljon” (lábjegyzet): Darwin Leonard Jenyns-nek, 1837. április 10., Darwin Correspondence, 2. k., 16. o.
- 305 útinaplójának kiadás alá rendezése: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1837. március 28. és május 18.; Darwin Leonard Jenyns-nek, 1837. április 10., *uo.*, 4., 16. és 18. o.; Browne 2003a, 417. o.

- 306 *Egy természettudós utazásai*: Darwin műve FitzRoy kapitány négykötetes útibeszámolója, a *Narrative of the Surveying Voyages of His Majesty's Ships Adventure and Beagle* harmadik köteteként jelent meg, és annyira népszerűnek bizonyult, hogy 1839 augusztusában *Journal of Researches* címmel külön is kiadták. *A Beagle útja* címen vált közismertté.
- 306 „Mert nem tudok róla többet”: Darwin John Washingtonnak, 1839. november 1., Darwin Correspondence, 2. k., 241. o.
- 306 „amelyek mindvégig az eszemben jártak utunk során”: Darwin AH-nak, 1839. november 1., uo., 240. o.
- 306 „kitűnő és csodálatra méltó”: AH Darwinnak, 1839. szeptember 18., uo., 425–26. o.
- 306 „az egyik legfontosabb mű”: AH, 1839. szeptember 6., *Journal Geographical Society*, 1839, 9. k., 505. o.
- 306 Darwin úszott a boldogságban: Darwin AH-nak, 1839. november 1., uo., 239. o.
- 306–307 „Ennél nagyobb öröm nem sok ért”: Darwin John Washingtonnak, 1839. október 14., Darwin Correspondence, 2. k., 230. o.
- 307 „Megbocsáthatatlan önteltség”: Darwin Joseph Hookernek, 1844. február 3–17., uo., 3. k., 9. o.
- 307 „Képtelen vagyok abbahagyni a munkát, akár még fél napra is”: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1838. január 21., uo., 2. k., 69. o.
- 307 amikor valami felizgatta: Darwin John Stevens Henslow-nak, 1837. október 14.; a szívdobogásrohamokról lásd még 1837. szeptember 20., uo., 47. és 51–52. o.; Thomson 2009, 205. o.
- 307 *átalakulhatnak*: Darwin 1837 késő tavaszán kezdett komolyan gondolkodni a fajok átalakulásának lehetőségéről. 1837 júliusában új jegyzetfüzetet nyitott, kifejezetten az e tárgyú gondolatok számára. Notebook B, Thomson 2009, 182. o.-tól; lásd még Darwin, Notebook B, *Transmutation of species 1837–38*, CUL MS. DAR. 121.
- 308 Darwin és a Galápagos-szigetek: Thomson 2009, 180. o.-tól.
- 308 Lamarck és az élőlények átalakulása: Lamarck: *Système des animaux sans vertèbres* (1801) és *Philosophie zoologique* (1809).
- 308 nyilvános vita az Akadémia falai között: Georges Cuvier és Étienne Geoffroy Saint-Hilaire, lásd Päßler 2009, 139. o.-tól; AH odasú-

- gott megjegyzéseiről lásd Louis Agassiz AH-ról, 1830. október–december, Beck 1959, 123. o.
- 309 „a fajok fokozatos átalakulásának”: AH Aspects 1849, 2. k., 112. o.; AH Views 2014, 201. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 135. o. (ez nem szerepel az 1808-as német kiadásban, de hasonló megfogalmazás igen: 185. o.); AH már a *Gondolatok a növényföldrajzról* című művében felvetette, hogy a növények véletlenszerűen megjelenő változatai „állandó formákká” válhatnak, AH Geography 2009, 68. o.
- 309 „éppígy alá van vetve mindenfajta változásnak”: AH Aspects 1849, 2. k., 20. o.; AH Views 2014, 163. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 25. o.; lásd még AH Ansichten 1808, 185. o.
- 309 „a teremtés törvényeinek alappillére”: Darwin Joseph Dalton Hookernek, 1845. február 10., Darwin Correspondence, 3. k., 140. o.
- 309 hasonló környezetben gyakran egymással szoros rokonságban álló növények tenyésznek: AH Personal Narrative 1814–29, 3. k., 491–95. o.; Darwin aláhúzta ezt a részt a saját példányában.
- 309 a hasonló éghajlat nem mindig hoz létre hasonló növényeket vagy állatokat: AH Aspects 1849, 2. k., 112. o.; AH Views 2014, 201. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 136. o.
- 309 „Humboldt nagy művében” (lábjegyzet): Darwin, Notebook B, Transmutation of species 1837–38, 92. o., 156, CUL MS. DAR. 121.
- 309 madarak, tigrisek és óriáskajmánok: AH Personal Narrative 1814–29, Darwin saját példánya, 5. k., 180., 183. és 221. o.-tól CUL, DAR.LIB:T. 301.
- 310 „akárcsak Patagóniában”: uo., 4. k., 336. és 384. o., 5. k., 24., 79. és 110. o.
- 310 „Ezt a részletet nézd meg”: uo., az 1. k. előzéklapjain; Darwin, Notebook A, Geology 1837–1839, 15. o., CUL DAR 127.; Darwin, Santiago Notebook, EH 1.18, 123. o., English Heritage, Darwin Online.
- 310 „a fajelméletről semmi”: AH Personal Narrative 1814–29, Darwin saját példánya, a 6. k. előzéklapjain, CUL, DAR.LIB:T. 301.
- 310 Darwin és a fajok vándorlása: uo., az 1. k. előzéklapjai; lásd még Werner 2009, 77. o.-tól.
- 310 „Hogyan került oda a makk”: AH Personal Narrative 1814–29,

- Darwin saját példánya, 1. k., a hátsó előzéklapokon, CUL, DAR.LIB:T. 301.
- 310 „Így terjed...”: uo., 5. k., 543. o.
- 311 nem vállalkozhat „az élőlények eredetének kinyomozására”: uo., 180. o.; lásd még 3. k., 496. o. (Darwin mindket helyen aláhúzta).
- 311 „a kis házikedvenc formáját”: AH Views 2014, 162–63. o.; AH Aspects 1849, 2. k., 19. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 24. o.
- 311 „sima számárság”: Darwin Joseph Hookernek, 1844. november 10–11., Darwin Correspondence, 3. k., 79. o.
- 311 Darwin olvasta Malthus könyvét: Darwin 1958, 120. o.; Thomson 2009, 214. o.
- 311 AH a teknőstojásokról: AH Personal Narrative 1814–29, Darwin saját példánya, 4. k., 489. o., CUL, DAR.LIB:T. 301.
- 311 „kiindulásra alkalmas elméletnek”: Darwin 1958, 120. o.
- 312 „korlátozzák egymás létszámát”: AH Aspects 1849, 2. k., 114. o.; AH Views 2014, 202. o.; AH Ansichten 1849, 138. o.
- 312 „ősidők óta küzdenek egymással”: AH Aspects 1849, 2. k., 114. o.; AH Views 2014, 202. o.; AH Ansichten 1849, 138. o.; lásd még AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 437. o.
- 312 tartottak egymástól: AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 421–22. o.
- 312 e két hatalmas ellenség: uo., 426. o.
- 312 „rémült visítózással kísérik a hajszát”: AH Personal Narrative 1814–29, Darwin saját példánya, 4. k., 437. o.; lásd még 5. k., 590. o., CUL, DAR.LIB:T. 301.
- 312 „Micsoda állandó mészárlás”: uo., 5. k., 590. o.
- 312 „bonyolult viszonyok hálózata”: Darwin, 1838, Harman 2009, 226. o.
- 312 egy roppant életfává: Darwin, Notebook B, 36. o.-tól CUL MS. DAR.121.
- 312–13 a sűrűn benőtt vízpartról szóló leírás átvétele: AH Personal Narrative 1814–29, Darwin saját példánya, 4. k., 505–506. o., CUL, DAR.LIB:T. 301.
- 313 „Az erdő vadjai”: (lábjegyzet): uo.
- 313 Érdekes dolog megállni: Darwin: *A fajok eredete* (Kampis György ford.).

18. *A Kozmosz*

- 314 Az az örült gondolat: AH Varnhagennek, 1834. október 27., AH Varnhagen Letters 1860, 15. o.
- 314 „a természetről szóló könyvnek”: AH Varnhagennek, 1834. október 24., uo., 19. o.
- 314 „életem fő műve”: AH Friedrich Wilhelm Besselnek, 1833. július 14., AH Bessel Letters 1994, 82. o.
- 314 „olyan, mint a mellembe döfött kard”: AH Johann Georg von Cottának, 1838. február 28., AH Cotta Letters 2009, 204. o.
- 314 „az eget és a földet is”: AH Varnhagennek, 1834. október 24., AH Varnhagen Letters 1860, 18. o.; ógörög [szó]: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 56. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 61–62. o.
- 315 segítők egész hadseregét toborozta össze: pl.: Hooker AH-nak, 1847. december 4. és Robert Brown AH-nak, 1834. augusztus 12., AH, Gr. Kasten 12, „Geographie der Pflanzen”; polinéziai növények felsorolása Jules Dumont d’Urville-től: AH, Gr. Kasten 13, no. 27, Stabi Berlin NL AH; AH Friedrich Wilhelm Besselnek 1828. december 20. és 1833. július 14., AH Bessel Letters 1994, 50–54. és 84. o.; AH P. G. Lejeune Dirichlet-nek, 1851 májusa után, AH Dirichlet Letters 1982, 93. o.; AH August Böckhnek, 1849. május 14., AH Böckh Letters 2011, 189. o.; Werner 2004, 159. o.
- 316 a kínaiak csakugyan nem kedvelik-e a tejtermékeket: Kark Gützlaff AH-nak (dátum nélkül), AH, kl. Kasten 3b, no. 112; a nepáli pálmafajokról, Robert Brown AH-nak, 1834. augusztus 12., AH, Gr. Kasten 12, no. 103, Stabi Berlin NL AH.
- 316 „addig tanulmányozzák egy-egy témát”: AH Karl Zellnek, 1836. május 21., Schwarz 2000, oldalszám nélkül.
- 316 „Ezúttal nem menekül”: Herman Abich Humboldtól, 1853, Beck 1959, 346. o.; az Algériából hazatért regényíróról lásd Laube 1875, 334. o.
- 316 „az anyag egyre növekszik a kezem között”: AH Johann Georg von Cottának, 1838. február 28.; lásd még 1843. szeptember 18., AH Cotta Letters 2009, 204. és 249. o.
- 316 „megvalósíthatatlan vállalkozás”: AH Gaußnak, 1847. március 23., AH Gauß Letters 1977, 98. o.

- 316 dobozok: AH, Gr. Kasten 11, Stabi Berlin NL AH.
- 317 a pénzügyek terén kapkodó volt, de precíz és következetes kutató: AH Johann Georg von Cottának, 1852. április 16., AH Cotta Letters 2009, 482. o.; AH Alexander Mendelssohnnek, 1853. december 24., AH Mendelssohn Letters 2011, 253.
- 317 „Nagyon fontos”: AH, Gr. Kasten 12, no. 96, Stabi Berlin NL AH.
- 317 „Feltétlenül használni kell”: AH, Gr. Kasten 8, no. 6–11a, Stabi Berlin NL AH.
- 317 kiszáradt mohacsomó: AH, Gr. Kasten 12, no. 124, Stabi Berlin NL AH.
- 317 Himalája növényeinek listája: AH, Gr. Kasten 12, no. 112, Stabi Berlin NL AH.
- 317 *Luftmeer*: AH, Gr. Kasten 12, no. 32–47, Stabi Berlin NL AH.
- 317 ókori témájú feljegyzések: AH, Gr. Kasten 8, no.124–168, Stabi Berlin NL AH.
- 317 hőmérséklet-táblázatok: AH, kl. Kasten 3b, no. 121, Stabi Berlin NL AH.
- 317 héber versidézetek: AH, kl. Kasten 3b, no. 125, Stabi Berlin NL AH.
- 317 szerteágazó szálak: Friedrich Adolf Trendelenburg, Frankfurt, 1832. május, Beck 1959, 128. o.
- 317 „már az anyja méhében gleccserré fagyott”: AH Heinrich Christian Schumachernek, 1846. november 10., AH Schumacher Letters 1979, 85. o.
- 317 holmi kis képtár: AH WH-nak, 1829. július 14., AH Letters Russia 2009, 146. o.
- 318 királyi udvartartás: Adolf Bernhard Marx Humboldtról, Beck 1969, 253. o.
- 318 felé irányult minden figyelem: uo.
- 318 néma áhítattal hallgatták szavait: Sir Charles Hallé, 1840 körül, Hallé 1896, 100. o.
- 318 egyetlen szót sem vethetett közbe senki: Ludwig Börne, 1830. október 12., Clark és Lubrich 2012, 82. o.
- 318 „egy bizonyos porosz tudósról”: Honoré de Balzac: *Aventures administratives d'une Idée heureuse*, 1834, Clark és Lubrich 2012, 89. o.
- 319 „Ebben a duettben”: Sir Charles Hallé, 1840-es évek, Hallé 1896, 100. o.

- 319 AH a Berliini Egyetemen: Robert Avé-Lallemant, 1833; Ernst Kosak AH-ról, 1834. december, Beck 1959, 134. és 141. o.; Emil du Bois-Reymond, 1883. augusztus 3., AH du Bois-Reymond Letters 1997, 201. o.; Franz Lieber, 1869. szeptember 14., AH Letters USA 2004, 581. o.
- 319 „Alexander ma azért lóg az előadásról”: Biermann és Schwarz 1999a, 188. o.
- 319 „szűk, tudatlan és rosszindulatú”: AH Varnhagennek, 1837. április 24., AH Varnhagen Letters 1860, 27. o.
- 319–20 Wilhelm utolsó évei és halála: Geier 2010, 298. o.–tól.
- 320 „Sosem hittem volna, hogy ezek az öreg szemek”: AH Varnhagennek, 1835. április 5., AH Varnhagen Letters 1860, 21. o.
- 320 „félíg önmagamat is”: AH Jean Antoine Letronne-nak, 1835. április 18., Bruhns 1873, 2. k., 183. o.
- 320 „Sajnáljon engem”: AH Gide-nek, 1835. április 10., uo.
- 320 „Körülottem minden barátságatlan”: AH Bunsennek, 1836. május 24., AH Bunsen Letters 2006, 35–36. o.
- 320 AH Párizsba utazik: AH Johann Georg von Cottának, 1844. december 25., AH Cotta Letters 2009, 269. o.; AH Bunsennek, 1847. október 3., AH Bunsen Letters 2006, 103. o. és AH Caroline von Wolzogennek, 1835. június 12., Biermann 1987, 206. o.
- 320 „sűrített napsütést”: AH Heinrich Christian Schumachernek, 1836. március 2., AH Schumacher Letters 1979, 52. o.
- 320 AH párizsi látogató körútjai: Carl Vogt, 1845. január, Beck 1959, 206. o.
- 320 „karneváli nekropoliszba”: AH Heinrich Christian Schumachernek, 1836. március 2., AH Schumacher Letters 1979, 52. o.
- 321 „mozgó forrásmunkáit”: AH Johann Georg von Cottának, 1833. június 22., AH Cotta Letters 2009, 180. o.
- 321 „tegnap Pfaueninsel”: Engelmann 1969, 11. o.
- 321 úgy érezte magát, mint egy bolygó: AH Johann Georg von Cottának, 1835. január 11., AH Cotta Letters 2009, 186. o.
- 321 AH élete a berlini udvarnál: AH P. G. Lejeune Dirichlet-nek, 1844. február 28., AH Dirichlet Letters 1982, 67. o.
- 321 „legkedvesebb Alexandroszomnak”: IV. Frigyes Vilmos AH-nak, 1840. december 1., AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013, 181. o.

- 321 személyes *lexikonjának* használta AH-t: Friedrich Daniel Bassermann AH-ról, 1848. november 14., Beck 1969, 265. o.
- 321 AH válaszolt a király kérdéseire: AH IV. Frigyes Vilmosnak, 1839. november 9., 1840. szeptember 29., 1840. október 5., 1840. december, 1841. március 23., 1842. június 15., 1844. május, 1849, valamint a 4., 5. és 12. sz. jegyzetek, AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013, 145., 147., 174., 175., 182., 202., 231., 277., 405., 532., 533. és 536. o.
- 322 „amennyire csak tudok”: AH Gaußnak, 1842. július 3., AH Gauß Letters 1977, 85. o.
- 322 visszafelé, mint a sarkutazó William Perry: AH Varnhagennek, 1844. szeptember 6.; lásd még Varnhagen Diary, 1843. március 18. és 1844. április 1., AH Varnhagen Letters 1860, 97., 106–107. és 130. o.
- 322 AH éjjelente dolgozott: AH Johann Georg von Cottának, 1844. március 9., AH Cotta Letters 2009, 256. o.
- 322 „mintha a lakásom valami italmérés lenne”: AH Johann Georg von Cottának, 1849. február 5., uo., 349. o.
- 322 „fél három előtt nemigen jutok ágyba”: AH Johann Georg von Cottának, 1838. február 28., uo., 204. o.
- 322 AH nem küldi el a kiadónak a *Kozmosz* kéziratát: AH Johann Georg von Cottának, 1841. március 15., uo., 238. o.
- 322 „olyan emberekkel kezdeni”: AH Johann Georg von Cottának, 1838. február 28., uo., 204. o.
- 322 „minden műve közül a legaprólékosabb”: uo.
- 322 AH elment a csillagvizsgálóba: AH Johann Georg von Cottának, 1843. szeptember 18., uo., 248. o. Az obszervatórium Karl Friedrich Schinkel tervei alapján épült 1835-ben.
- 323 AH nem sokáig maradt Angliában: AH John Herschelnek, 1842, Théodoridès 1966, 50. o.
- 323 a találkozót Murchison szervezte meg: Darwin 1958, 107. o.
- 323 „lemaradt az év legjobb hajtásáról”: Roderick Murchison Francis Egertonnak, 1842. január 25., Murchison 1875, 1. k., 360. o.
- 323 Darwin izgatottan várta a találkozást: Emma Darwin Jessie de Sismondinak, 1842. február 8., Litchfield 1915, 2. k., 67. o.

- 323 „északon is, a jéggel borított talajban”: AH Geography 2009, 69. o.; AH Geography 1807, 15. o.; lásd még 9. és 91. o.
- 323 „kozopolita öltözéknek”: a Schlagintweit fivérek visszaemlékezése, 1849. május, Beck 1959, 262. o.
- 323 ha megérkezett valahová: Heinrich Laube beszámolója alapján, Laube 1875, 330–33. o.
- 324 „néhány rettenetes és túlzó dicséretet”: Emma Darwin Jessie de Sismondinak, 1842. február 8., Litchfield 1915, 2. k., 67. o.
- 324 minden ok és értelem nélkül: Darwin Joseph Hookernek, 1845. február 10., Darwin Correspondence, 3. k., 140. o.
- 324 „Valószínűleg eltűzöttak voltak a várakozásaim”: Darwin 1958, 107. o.
- 324 „egészen különböző”: Darwin Joseph Hookernek, 1844. november 10–11., Darwin Correspondence, 3. k., 79. o.
- 324 „Vajon a két flóra”: Darwin: Note, 1842. január 29., CUL DAR 100.167.
- 324 mint valami óramű: Darwin Robert FitzRoynak, 1846. október 1., Darwin Correspondence, 3. k., 345. o.
- 325 Darwin gyakran volt beteg: Thomson 2009, 219–20. o.
- 325 a házasságkötés mellett és ellen szóló érvek: Darwin: Notes on Marriage, második bejegyzés, 1838. július, Darwin Correspondence, 2. k., 444–45. o.
- 325 A faj... inkább változékony, mintsem állandó: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 23. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 23. o.
- 325 „hiányzó láncszemek” és köztes állapotok: AH Cosmos 1845–52, 3. k., jegyzetek, 14. o. iii, lásd még 1. k., 34. o.; AH Kosmos 1845–50, 3. k., 14. és 28. o., 1. k., 33. o.
- 325 ciklikus változások: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 22. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 22. o.; átmenetekről és szüntelen megújulásról: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 22. és 34. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 22. és 33. o.
- 325 „egy Darwin előtti darwinista volt”: Emil du Bois-Reymond beszéde a Berlini Egyetemen, 1883. augusztus 3., AH du Bois-Reymond Letters 1997, 195. o.; lásd még Wilhelm Bölsche Ernst Haeckelnek, 1913. július 4., Haeckel Bölsche Letters 2002, 253. o.

- 325 „csaknem minden részletben egyetért az elmélettel” (lábjegyzet): Alfred Russel Wallace Henry Walter Batesnek, 1845. december 28., Wallace Letters Online.
- 326 „arról az észak-európai folyóról”: Darwin Joseph Hookernek, 1845. február 10., Darwin Correspondence, 3. k., 140. o.
- 326 abban a szállodában foglalt szobát: Hooker 1918, 1. k., 179. o.
- 326 „Legnagyobb megrökönyödésemre”: Joseph Hooker Maria Sarah Hookernek, 1845. február 2., *uo.*, 180. o.
- 326 valamiféle lenyűgöző óriás, afféle Jupiter: AH Friedrich Althausnak, 1848. szeptember 4., AH Althaus Memoirs 1861, 8. o.; arról, ahogy AH időskorára megváltozott, lásd még: A Visit to Humboldt, a *Commercial Advertiser* tudósítójától, 1849. december 30., AH Letters USA 2004, 539–40. o.
- 326 „elvonatkoztató-, általánosítóképessége”: Joseph Hooker W. H. Harvey-nek, 1845. február 27., Hooker 1918, 1. k., 185. o.
- 326 az esze még mindig „egészen káprázatos”: Joseph Hooker Darwinnak, 1845. február vége, Darwin Correspondence, 3. k., 148. o.
- 327 „Szerintem vagy húsz percen át”:
- 327 ő is régen felhagyott már a várakozással: Joseph Hooker Darwinnak, 1845. február vége, *uo.*, 149. o.
- 327 a *Kozmosz* Németországban: Fiedler Leitner 2000, 390. o.; Biermann és Schwarz 1999b, 205. o.; Johann Georg von Cotta AH-nak, 1845. június 14., AH Cotta Letters 2009, 283. o.
- 327 „a nem német Kozmosz-gyerekek”: AH IV. Frigyes Vilmosnak, 1847. szeptember 16., AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013, 366. o.; a fordításokról lásd Fiedler és Leitner 2000, 382. o.-tól.
- 328 „reszkető lángra gyűjtják a tengert”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 182. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 200. o.
- 328 „soha nem semmisítheti meg a képzelet hatalmát”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 21. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 21. o.
- 328 „az eleven erők soha véget nem érő működésének”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 21. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 21. o.
- 328 „egyetlen eleven egész”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 5. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 5. o.

- 328 „mint egy finom, bonyolult szövődék szálai”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 34. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 33. o.
- 328 „a teremtés teljes skálájának”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 34. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 32. o.
- 328 „folyamatos kölcsönhatásokat”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 279. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 304. o.
- 329 „egyetlen lélegzet lehelt életet”: AH Caroline von Wolzogennek, 1806. május 14. Goethe AH WH Letters 1876, 407. o.
- 329 AH soha életében nem volt istenhívő: WH CH-nak, 1817. május 23., WH CH Letters 1910–16, 5. k., 315. o.; a misszionáriusok bírálatáról lásd AH Diary 1982, 329. o.-tól; a porosz egyház kritikájáról lásd Werner 2000, 34. o.
- 329 „a szerves élet csodálatra méltó szövődékéről”: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 21. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 21. o.
- 329 „lepaktált a Sátánnal” (lábjegyzet): Werner 2000, 34. o.
- 329 „Ha az irodalom köztársasága”: *North British Review*, 1845, AH Cotta Letters 2009, 290. o.
- 329 korszakot nyitott a könyvkiadás történetében: Johann Georg von Cotta AH-nak, 1847. december 3.; lásd még 1846. február 5., uo., 292. és 329. o.
- 329 Metternich a *Kozmoszról*: Klemens von Metternich AH-nak, 1845. június 21., AH Varnhagen Letters 1860, 138. o.
- 329 „káprázatos írónak”: Berlioz 1878, 126. o.
- 329 „olvasta el újra meg újra, töprengett rajta hosszasan, és értette meg”: Berlioz 1854, 1. o.
- 330 Albert herceg szerzett egy példányt: Albert herceg AH-nak, 1847. február 7., AH Varnhagen Letters 1860, 181. o.; Darwin Hookernek, 1845. július 11. és 12., Darwin Correspondence, 3. k., 217. o.
- 330 súlyosan ártani fog a tekintélyének: AH Bunsennek, 1845. július 18., AH Bunsen Letters 2006, 76–77. o.
- 330 „Szegény lemészárolt *Kozmoszom*”: uo.
- 330 „Csakugyan tudnád nélkülözni”: Darwin Hookernek, 1845. szeptember 3., Darwin Correspondence, 3. k., 249. o.
- 330 csapnivaló angol szöveg: Darwin Hookernek, 1845. szeptember 18.; Darwin Hookernek, 1845. október 8., uo., 255. és 257. o.

- 330 „a tartalom és az erőteljesség”: Darwin Charles Lyellnek, 1845. október 8., uo., 259. o.
- 330 csodálta a művet: Darwin Hookernek, 1845. október 28., uo., 261. o.
- 330 Darwin rohanvást megvásárolta: Darwin Hookernek, 1846. október 2., uo., 346. o.
- 330 „rettenetes haragra gerjedd”: Hooker Darwinnak, 1854. március 25., uo., 5. k., 184. o.; lásd még AH Johann Georg von Cottának, 1848. március 20., AH Cotta Letters 2009, 292. o.
- 330 legyen egészen őszinte: AH Johann Georg von Cottának, 1847. november 28., AH Cotta Letters 2009, 327. o.
- 330 Az emberek valóságos közelharcot vívnak a kötetekért: Johann Georg von Cotta AH-nak, 1847. december 3., uo., 329. o.
- 331 „a természet költői leírása”: AH Cosmos 1845–52, 2. k., 3. o.; AH Kosmos 1845–50, 2. k., 3. o.
- 331 „gyakorol az érzésekre”: AH Cosmos 1845–52, 2. k., 3. o.; AH Kosmos 1845–50, 2. k., 3. o.
- 331 „új érzékszervekkel”: AH Caroline von Wolzogennek, 1806. május 14., Goethe AH WH Letters 1876, 407. o.
- 331 A szem ... a *Weltanschauung* szerve: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 73. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 86. o.
- 331 „gyönyörűséggel töltik el az érzékeket”: AH Varnhagennek, 1841. április 28., AH Varnhagen Letters 1860, 70. o.
- 331 „Valóságos őrületet okozott Angliában”: AH Johann Georg von Cottának, 1849. március 16., AH Cotta Letters 2009, 359. o.
- 331 40 000 angol nyelvű példány: AH Johann Georg von Cottának, 1849. április 7., uo., 368. o.
- 331 AH-nak nem származott jövedelme a más nyelven megjelent példányokból (lábjegyzet): AH Johann Georg von Cottának, 1849. április 13., uo., 371. o.
- 332 „Ez a bámulatra méltó Humboldt”: Ralph Waldo Emerson, *Journal*, 1845, Emerson 1960–92, 9. k., 270. o.; lásd még Ralph Waldo Emerson John F. Heathnek, 1842. augusztus 4., Emerson 1939, 3. k., 77. o.; Walls 2009, 251–56. o.
- 332 az *Eureka* és a *Cosmos*: Walls 2009, 256–60. o.; Sachs 2006, 109–11. o.; Clark és Lubrich 2012, 19–20. o.

- 332 az anyagi és a szellemi világot: Edgar Allan Poe: *Eureka*, Poe 1848, 8. o.
- 332 „a legmagasztosabb és legfenségesebb”: uo., 130. o.
- 332 Whitman *Cosmos* című verse: Whitman 1860, 414–15. o.; Whitmanról és a *Cosmos*ról, lásd AH Letters USA 2004, 61. o.; Walls 2009, 279–83. o.; Clark és Lubrich 2012, 20. o.
- 332 *Ének magamról*: a *kozmosz* szó az egyetlen, amelyik állandó maradt a hírhedten sokféle változatban. Az eredeti szöveg az első kiadásban *Walt Whitman, an American, one of the roughs, a kosmos*; az utolsóban *Walt Whitman, a kosmos, of Manhattan the son*.

19. Természet, költészet és tudomány

- 333 „mert tudatosan akartam élni”: Thoreau *Walden* 1910, 118. o.
- 333 Thoreau házikója: uo., 52. o.-tól és 84. o.
- 333 „a Föld szeme” és lecsukódik: uo., 247. és 375. o.
- 333 „hosszú szempillák körös-körül”: uo., 247. o.
- 333 növények a kunyhó körül: uo., 149–50. o.
- 334 minél hangosabban ropogjon az avar léptei nyomán, s közben harsányan énekelt: Channing 1873, 250. o.
- 334 nevet is adott az egyes helyeknek: uo., 17. o.
- 335 „A költő által összegyűjtött tények”: Thoreau, 1852. június 16., *Thoreau Journal* 1981–2002, 5. k., 112. o.
- 335 Thoreau mint kisfiú: John Weiss, *Christian Examiner*, 1865, Harding 1989, 33. o.
- 335 nagy orrú tudóskának csúfolták: Alfred Munroe: „Concord Authors Considered”, *Richard County Gazette*, 1877. augusztus 15., Harding 1989, 49. o.
- 335 mint a mókus: Horace R. Homer, uo., 77. o.
- 335 tanulmányai a Harvardon: Richardson 1986, 12–13. o.
- 335 Emerson könyvtára: Sims 2014, 90. o.
- 336 Thoreau vérmérgeztünetei: Thoreau Isaiah Williamsnek, 1842 március 14., *Thoreau Correspondence* 1958, 66. o.
- 336 „elfonnyadt levél”: Thoreau, 1843. január 16., *Thoreau Journal* 1981–2002, 1. k., 447. o.

- 336 „Építs magadnak egy kunyhót”: Ellery Channing Thoreau-nak, 1845. március 5., Thoreau Correspondence 1958, 161. o.
- 336 „A halál része a természet körforgásának”: Thoreau Emersonnak, 1842. március 11., uo., 65. o.
- 336 „Nem érheti igazán fekete bánat azt”: Thoreau, 1845. július 14., Thoreau Journal 1981–2002, 2. k., 159. o.
- 336 Concord Thoreau idejében: Richardson 1986, 15–16. o.; Sims 2014, 33. és 47–50. o.
- 337 hogy az ember ne hallana fejszecsattogást: Richardson 1986, 16. o.
- 338 Concordot 1844-ben érte el a vasút: uo., 138. o.
- 338 „Egyszerűbben. Még egyszerűbben”: Thoreau Walden 1910, 119. o.
- 338 Filozófusnak lenni azt jelenti, hogy az ember egyszerűségben él: Thoreau, 1846 tavasza, Thoreau Journal 1981–2002, 2. k., 145. o.
- 338 Thoreau külseje: Channing 1873, 25. o.; Celia P. R. Fraser, Harding 1989, 208. o.
- 338 „igen sikeresen utánozza a tarajos sült”: Caroline Sturgis Tappan Thoreau-ról, American National Biography; lásd még Channing 1873, 311. o.
- 338 összeférhetetlen volt és kötekedő: Channing 1873, 312. o.
- 338 „udvarias modorú, bár faragatlan”: Nathaniel Hawthorne, 1842. szeptember, Harding 1989, 154. o.
- 338 „elviselhetetlenül unalmas alak”: Nathaniel Hawthorne Richard Monckton Milnesnek, 1854. november 18., Hawthorne 1987, 17. k., 279. o.
- 338 kétségkívül különc volt: lásd Priscilla Rice Edes, Harding 1989, 181. o.
- 338 „mint a hűvös víz egy kánikulai napon a szomjazó embereknek”: Amos Bronson Alcott Journal, 1851. november 5., Borst 1992, 199. o.
- 339 két teknős „párbajáról” a folyóban: Edward Emerson, 1917, Harding 1989, 136. o.
- 339 „mintha különleges gyermekeként fogadta volna örökbe őt”: Nathaniel Hawthorne, 1842. szeptember, Harding 1989, 155. o.; Thoreau-ról és az állatokról lásd Mary Hosmer Brown: *Memories of Concord*, 1926, Harding 1989, 150–51. o. és Thoreau Walden 1910, 170. és 173. o.

- 340 „egy kis csillagpor”: Thoreau *Walden* 1910, 287. o.
- 340 Thoreau a Walden-tónál: *uo.*, 147. és 303. o.
- 340 „a zivatarok és hóviharak önjelölt felügyelője”: *uo.*, 21. o.
- 340 „mint valami képet az üveg mögött”: *uo.*, 327. o.; furulyázott: 232. o.
- 340 „Vadonbeli nimfa volt”: *Alcott Journal*, 1847. március, Harbert *Petrulionis* 2012, 6–7. o.
- 340 Gyakran beballagott a városba: John Shephard Keyes, *Harding* 1989, 174. o.; Channing 1873, 18. o.
- 340 két vastag jegyzetfüzetet töltött meg: Shanley 1957, 27. o.
- 341 „mélységesen amerikai”: *Alcott Journal*, 1847. március, Harbert *Petrulionis* 2012, 7. o.; az *A Week...* kedvezőtlen fogadtatásáról: Theodore Parker Emersonnak, 1849. június 11. és *Athenaeum*, 1849. október 27., Borst 1992, 151. és 159. o.
- 341 „több mint hétszáz kötetet én magam írtam”: *Thoreau Correspondence* 1958, 1853. október, 305. o.
- 341 „Amíg a barátom a barátom volt”: Thoreau, 1849. szeptember 11-e után, *Thoreau Journal* 1981–2002, 3. k., 26. o.; lásd még Walls 1995, 116–17. o.
- 341 Thoreau beleszeretett Emerson feleségébe, Lydianbe: Walls 1995, 116. o.
- 341 hiányzott belőle a becsvágy: Myerson 1979, 43. o.
- 341 „csak egy dologtalan és teljességgel jelentéktelen ember”: Emerson, 1849, *Thoreau Journal* 1981–2002, 3. k., 485. o.
- 341 „hébe-hóba kirándulni jár”: Maria Thoreau, 1849. szeptember 7., Borst 1992, 138. o.
- 341 „Mit mondanak ezek a fenyők meg a madarak?: *Thoreau Journal* 1846. április 18-a után, *Thoreau Journal* 1981–2002, 2. k., 242. o.
- 341 pontosabban mérte meg a távolságokat: Myerson 1979, 41. o.
- 342 megszámolta a tó jegében foglyul esett levegőbuborékokat: *Thoreau Walden* 1910, 328. o.-tól.
- 342 „felkeresett volna valami tudóst”: *uo.*, 268. és 352. o.
- 342 Thoreau és a transzcendentalisták: Walls 1995, 61. o.-tól.
- 342 „annak a látása könnyen elhomályosul”: Emerson 1971–2013, 1. k., 1971, 39. o.

- 342 „a szellem csak rendkívül híg anyag”: *uo.*, 3. k., 1983, 31. o.
- 342 „amelyek nem a tapasztalaton alapulnak”: Emerson, 1842, Richardson 1986, 73. o.
- 342 „ösztönösen megérezni az igazságot”: J. A. Saxon: „Prophecy – Transcendentalism – Progress”, *The Dial*, 2. k., 1841, 90. o.
- 343 egész életére kiható elhatározásra jutott: Dean 2007, 82. o.–tól; Walls 1995, 116–17. o.; Thoreau Harrison Gray Otis Blake-nek, 1849. november 20., Thoreau Correspondence 1958, 250. o.; Thoreau, 1851. október 8., Thoreau Journal 1981–2002, 4. k., 133. o.
- 343 *Terepjegyzetek*: Thoreau, 1853. március 21., Thoreau Journal 1981–2002, 6. k., 20. o.
- 343 „botanikus gyűjtőláda”: Thoreau, 1852. június 23., *uo.*, 5. k., 126. o.; lásd még Channing 1873, 247. o.
- 344 a kutatók máig használják: Richard Primack, a Bostoni Egyetem biológiai professzora és harvardi kollégái Thoreau naplóját is felhasználták az időjárásváltozás-kutatásban. Az ő aprólékos feljegyzései alapján fedezték fel, hogy a Walden-tónál számos tavaszi virág ma tíz nappal korábban virágozik, mint akkoriban, lásd Andrea Wulf: „A Man for all Seasons”, *The New York Times*, 2013. április 19.
- 344 „Figyelmen kívül hagyom a szokatlant”: Thoreau, 1851. augusztus 28., Thoreau Journal 1981–2002, 4. k., 17. o.
- 344 „Érettnek érzem magam valamire”: Thoreau, 1850. november 16., *uo.*, 3. k., 144–45. o.
- 344 Thoreau elolvasta AH műveit: Sattelmeyer 1988, 206–207. és 216. o.; Walls 1995, 120–21. o.; Walls 2009, 262–68. o.; Thoreau-ról és AH műveiről, 1851. január 6., a Concordi Közkönyvtár állandó bizottságának üléséről készült jegyzőkönyv, Ralph Waldo Emerson kézírásával: „a Bizottság az elmúlt évben beszerezte a könyvtár számára Humboldt *Aspects of Nature* című könyvét”; Box 1, Folder 4, Concord Social Library Records (Vault A60, Unit B1), William Munroe Special Collections, Concord Free Public Library.
- 344 „bizonyosfajta gyógyírt”: Thoreau: „Natural History of Massachusetts”, Thoreau Excursion and Poems 1906, 105. o.
- 344 „Mindig kezében tollal olvasott”: Channing 1873, 40. o.

- 344 AH Thoreau naplóiban és publikációiban: Thoreau: *Fact Book*, Harvard College Library, Harry Elkins Widener Collection. Thoreau kéziratának másolata (szerk.: Kenneth Walter Cameron, Hartford, Transcendental Books, 1966, 3. k., 1987, 193. és 589. o.); Thoreau: *Literary Notebook*: Library of Congress. Szerk.: Kenneth Walter Cameron, Hartford, Transcendental Books, 1964, 362. o.; Sattelmeyer 1988, 206–207. és 216. o.; AH neve említést nyer Thoreau megjelent műveiben is, például *Cape Cod, A Yankee in Canada, The Maine Woods*.
- 344 „Humboldt szerint”: Thoreau, 1850. április 1., 1850. május 12., 1853. október 27., Thoreau Journal 1981–2002, 3. k., 52. és 67–68. o., 7. k., 119. o.
- 344 „Hol a cianométerem?”: Thoreau, 1853. május 1., uo., 6. k., 90. o.
- 344 az Orinoco és Concord: Thoreau, 1850. április 1., uo., 3. k., 52. o.
- 344–45 a peterborough-i dombok és az Andok: Thoreau, 1851. november 13., uo., 4. k., 182. o.
- 345 az Atlanti-óceán sem volt más, mint egy hatalmas Walden-tó: Myerson 1979, 52. o.
- 345 „A concordi sziklákon állva”: Thoreau: „A Walk to Wachusett”, Thoreau Excursion and Poems 1906, 133. o.
- 345 „Az én forrásomból fognak inni”: Thoreau Walden 1910, 393–94. o.
- 345 Miért ne utazzon odahaza?: Thoreau, 1851. augusztus 6., Thoreau Journal 1981–2002, 3. k., 356. o.
- 345 „hanem hogy mennyire él”: Thoreau, 1853. május 6., uo., 8. k., 98. o.
- 345 „a saját folyóidon és óceánjaidon”: Thoreau Walden 1910, 423. o.
- 345 „Azt mondd nekem”: Thoreau, 1851. december 25., Thoreau Journal 1981–2002, 4. k., 222. o.
- 345 „Miféle tudomány az”: uo.
- 345 „de anélkül, hogy ezzel a képzelet megelevenítő leheletétől megfosztanánk”: AH Cosmos 1845–52, 2. k., 72. o.; AH Kosmos 1845–50, 2. k., 74. o.
- 345 A tudás nem fagyaszthatja meg az érzéseket: AH Cosmos 1845–52, 1. k., 21. o.; AH Kosmos 1845–50, 1. k., 21. o.
- 345–46 „mélyen gyökerező kapcsolatban”: AH Cosmos 1845–52, 2. k., 87. o.; AH Kosmos 1845–50, 2. k., 90. o.

- 346 „A tudomány határán minden költő rettegni kezd”: Thoreau, 1852. július 18.; lásd még 1851. július 23., Thoreau Journal 1981–2002, 3. k., 331. o. és 5. k., 233. o.
- 346 „hű számadás”: Henry David Thoreau: *The Writings of Henry David Thoreau: A Week on the Concord and Merrimack Rivers*, Boston, Houghton Mifflin, 1906, 1. k., 347. o.
- 346 felhagyott azzal, hogy egyik naplóját a költészetnek, egy másikat pedig a tényeknek szentelje: Sattelmeyer 1988, 63. o.; Walls 2009, 264. o.
- 346 „minél érdekesebb és szebb egy tény”: Thoreau, 1852. február 18., Thoreau Journal 1981–2002, 4. k., 356. o.
- 346 Thoreau hét vázlatot írt a *Walden*hez (lábjegyzet): Sattelmeyer 1992, 429. o.-tól; Shanley 1957, 24–33. o.
- 346 a *Walden* kéziratának változásai: Sattelmeyer 1992, 429. o.-tól; Shanley 1957, 30. o.-tól.
- 347 „Teljességgel felkészültnék érzem magam az irodalmi munkára”: Thoreau, 1851. szeptember 7., Thoreau Journal 1981–2002, 4. k., 50. o.
- 347 „Az év egy kör”: Thoreau, 1852. április 18., uo., 468. o.
- 347 pontos jegyzeteket készített: Thoreau Journal 1981–2002, 2. k., 494. o.; lásd még a naplóiból kigyűjtött évszaktáblázatokat: Howarth 1974, 308. o.-tól.
- 347 „az évszakok könyve”: Thoreau, 1851. november 6., Thoreau Journal 1981–2002, 3. k., 253. és 255. o.
- 347 „Gyönyörűséget lelek az évszakokkal kötött barátságban”: Thoreau *Walden* 1910, 173. o.
- 347 A Humboldtól kapott új szemüvegen át látta a természetet: Thoreau, 1856. december 4., Thoreau Journal 1906, 9. k., 157. o.; lásd még Walls 1995, 130. o.; Walls 2009, 264. o.
- 347 Módszereihez és megfigyeléseihez: Thoreau Spencer Fullerton Baird-nek, 1853. december 19., Thoreau Correspondence 1958, 310. o.
- 347 „eleven költészetről”: Thoreau, 1854. február 5., Thoreau Journal 1981–2002, 7. k., 268. o.
- 347 a folyóban kuruttyoló békákról: Thoreau, 1852. május 14., uo., 5. k., 56. o.

- 347 a szeretet és az elragadtatottság: Thoreau, 1850. november 16. és 1852. július 13., uo., 3. k., 143. o. és 5. k., 219. o.
- 348 a szavait virágokhoz hasonlította: Thoreau, 1852. január 27., uo., 4. k., 296. o.
- 348 „amikor vittem neki egy bogyót”: Emerson William Emersonnak, 1853. szeptember 28., Emerson 1939, 4. k., 389. o.
- 348 „Oly sokféle megfigyeléssel foglalkozom”: Thoreau, 1853. március 23., Thoreau Journal 1981–2002, 6. k., 30. o.
- 348 „elaprózottá és tudományossá”: Thoreau, 1851. augusztus 19., uo., 3. k., 377. o.
- 348 „Sokféle tudományotokkal”: Thoreau, 1851. július 16., uo., 306. o.-tól.
- 348 Versírás helyett: Thoreau 1850 után gyakorlatilag nem írt több verset; Howarth 1974, 23. o.
- 348 „A természet lesz az én költészettel teli anyanyelvem”: Thoreau, 1853. május 10., Thoreau Journal 1981–2002, 6. k., 105. o.
- 348 „a természet valódi vére”: Thoreau, 1851. július 23., uo., 3. k., 330–31. o.
- 348 „egyetlen képpé összeolvadva”: Thoreau, 1852. október 20., uo., 5. k., 378. o.
- 349 „Rend. Kozmosz.”: Thoreau a *kozmosz* szót görög betűkkel írta, Thoreau, 1856. január 6., Thoreau Journal 1906, 8. k., 88. o.
- 349 „van egy kicsiny világ”: Thoreau Walden 1910, 172. o.
- 349 „Miért érezném magányosnak magam?”: uo., 175. o.
- 349 „Vagy talán nem vagyok magam is részben avar és tevény?”: uo., 182. o.
- 349 A nap felmelegítette a fagyott talajt: Thoreau, 1848 tavasza, 1851. december 31., 1854. február 5. és március 2., Thoreau Journal 1981–2002, 2. k., 382. o.-tól, 4. k., 230. o., 7. k., 268. o., 8. k., 25. o.-tól.
- 349 Az eredeti... kéziratban: a *Walden* első változata, Shanley 1957, 204. o.; lásd Thoreau Walden 1910, 402–409. o.
- 349 „egy növényi levél előérzete”: Thoreau Walden 1910, 404–405. o.
- 349 „prototípus”: Thoreau Walden 1910, 404–405. o.; Thoreau és Goethe *Urformjáról* lásd Richardson 1986, 8. o.

- 349 „megmagyarázhatatlanul érdekes és szépséges”: a *Walden* első változata, Shanley 1957, 204. o.
- 349 a természet minden működésének alapelve: Thoreau *Walden* 1910, 407. o.
- 350 „él és növekszik”: Thoreau, 1851. december 31., *Thoreau Journal* 1981–2002, 4. k., 230. o.
- 350 „eleven költészet”: Thoreau, 1854. február 5., *uo.*, 7. k., 266 o.; lásd még Thoreau *Walden* 1910, 408. o.
- 350 „A Föld eleven”: Thoreau *Walden* 1910, 399. o.
- 350 „s a természet gőzerővel munkálkodik”: *uo.*, 408. o.
- 350 „olyan, mint amikor a Káoszból megszületik a Kozmosz”: *uo.*, 414. o.
- 350 a *Walden* Thoreau *mini-Kozmosza*: Walls 2011–12, 2. o.-tól.
- 350 „A költői lelkületű megfigyelő úgy ontja a tényeket”: Thoreau, 1852. június 19., *Thoreau Journal* 1981–2002, 5. k., 112. o.; az objektív és szubjektív megfigyelésről: Thoreau, 1854. május 6., *Thoreau Journal* 1981–2002, 8. k., 98. o.; Walls 2009, 266. o.
- 350 „Megfejem a Földet és az Eget”: Thoreau, 1853. november 3., *Thoreau Journal* 1981–2002, 7. k., 140. o.

20. A legnagyobb ember a vízözön óta

- 353 A berlini kávéházakban... fennhangon olvasták az emberek a forradalmak fellobbanásáról szóló tudósításokat: Varnhagen *Diary*, 1848. március 3., Varnhagen 1862, 4. k., 259. o.
- 354 „akinek csak meg kell szabadulnia néhány középkori hiedelemtől”: Varnhagen, 1841. április 5., Beck 1959, 177. o.
- 354 „azt teszi, amihez éppen kedve van”: Varnhagen, 1843. március 18., *AH Varnhagen Letters* 1860, 97. o.
- 354 „földhözragadt” dolgokra: Varnhagen, 1844. április 1., *uo.*, 106. o.; lásd még *AH Gaußnak*, 1844. június 14., *AH Gauß Letters* 1977, 87. o.; *AH Bunsennek*, 1846. december 16., *AH Bunsen Letters* 2006, 90. o.
- 354 a király nem a köz akaratából... uralkodik: IV. Frigyes Vilmos király beszéde a Tartományi Tanács előtt. 1847. április 11., *Momm-*

- sen 2000, 82. o.-tól; AH a király beszédéről: AH Bunsennek, 1847. április 26., AH Bunsen Letters 2006, 96. o.
- 354–55 forradalom Berlinben: Varnhagen Diary, 1848. március 18., uo., 276. o.-tól.
- 355 „Ó, Uram, ó, Uram”: Varnhagen Diary, 1848. március 19., uo., 313. o.
- 355 korábbi, lassabb, és ennélfogva békésebb változást tartott volna kívánatosnak: AH Friedrich Althausnak, 1848. szeptember 4., AH Althaus Memoirs 1861, 13. o.; AH Bunsennek, 1848. szeptember 22., AH Bunsen Letters 2006, 113. o.
- 355 forradalom Berlinben: Varnhagen Diary, 1848. március 19., Varnhagen 1862, 4. k., 315–31. o.
- 355 a király... a forradalmárok fekete, vörös és arany színeibe öltözve lovagolt: Varnhagen Diary, 1848. március 21., uo., 334. o.
- 356 AH az erkélyen a királlyal: Varnhagen Diary, 1848. március 21., uo., 336. o.; a temetési menetben vonuló AH-ról lásd Bruhns 1873, 2. k., 341. o. és AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013, 23. o.
- 356 „politikai véleménykülönbségeik”: AH Johann Georg von Cottának, 1847. szeptember 20., AH Cotta Letters 2009, 318. o.
- 356 ultraliberálisnak: Friedrich Schleiermacher, 1832. szeptember 5., Beck 1959, 129. o.; Bruhns 1873, 2. k., 102. o.; Poroszországi Vilmos herceg a nővérének, Charlotte-nak, 1831. február 10., Leitner 2008, 227. o.
- 356 „Nagyon is tisztában van azzal”: Charles Lyell id. Charles Lyellnek, 1823. július 8., Lyell 1881, 1. k., 128. o.
- 356 „reggelire rágós sertésszelettel”: AH Hedemann-nak, 1857. augusztus 17., Biermann és Schwarz 2001b, oldalszám nélkül.
- 356 „egy gerinctelen, sápadt figura”: AH Varnhagennek, 1842. június 24., Assing 1860, 66. o.
- 356 van mersze kiállni: Max Ring, 1841 vagy 1853, Beck 1959, 183. o.
- 356 „sosem változik”: Krätz 1999b, 33. o.; lásd még AH Friedrich Althausnak, 1849. december 23., AH Althaus Memoirs 1861, 29. o.
- 357 „nemcsak rebellis, de ráadásul”: AH Friedrich Althausnak, 1852. augusztus 5., AH Althaus Memoirs 1861, 96. o.; lásd még AH Varnhagennek, 1845. december 26., Beck 1959, 215. o.

- 357 AH már nem is tudta, hogy mi taszítja jobban: AH Varnhagennek, 1848. május 29., Beck 1959, 238. o.
- 357 „az egész szerves egységét csorbítanák”: AH II. Miksának, 1848. november 3., AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013, 403. o.
- 357 kusza és kilátástalan tárgyalásokat: AH Johann Georg von Cottának, 1848. szeptember 16., AH Cotta Letters 2009, 337. o.
- 358 „sár és mocskok”: IV. Frigyes Vilmos király Joseph von Radowitznak, 1848. december 23., Lautemann és Schlenke 1980, 221. o.-tól.
- 358 Ez csak egy nyakörv: IV. Frigyes Vilmos király hannoveri Ernő Ágost királynak, 1849. április, Jessen 1968, 310. o.-tól.
- 358 AH mélységesen csalódott: AH Johann Georg Cottának, 1849. április 7. és 1849. április 21., AH Cotta Letters 2009, 367. o.; Leitner 2008, 232. o.; AH Friedrich Althausnak, 1849. december 23., AH Althaus Memoirs 1861, 28. o.; AH Gaußnak, 1851. február 22., AH Gauß Letters 1977, 100. o.; AH Bunsennek, 1852. március 27., AH Bunsen Letters 2006, 146. o.
- 358 „a rabszolgaság pestisének”: AH Oscar Liebernek, 1849, AH Letters USA 2004, 265. o.
- 358 „a régi spanyol *conquistára*” emlékeztető: AH Johann Flügelnak, 1850. június 19.; AH-ról és a mexikói háborúról lásd John Lloyd Stephens, 1847. július 2. és AH Robert Walshnak, 1847. december 8., uo., 252., 268. és 529–30. o.
- 358 „az elrongyolódott remény”: AH Aragónak, 1849. november 9., in: AH Geography 2009, xi. o.
- 358 „időről időre elalszik”: AH Heinrich Berghausnak, 1848. augusztus, AH Spiker Letters 2007, 25. o.
- 359 számára már nem jelentenek sem újdonságot, sem izgalmakat: Friedrich Daniel Bassermann AH-ról, 1848. november 14., Beck 1969, 264. o.
- 359 „kozmosz jelenségekről”: AH Cosmos 1845–52, 3. k., i. o.; AH Kosmos 1845–50, 3. k., 3. o.
- 359 „tisztában legyen a legújabb eredményekkel”: AH Bunsennek, 1852. március 27., AH Bunsen Letters 2006, 146. o.
- 359 „akik már félig halottak”: AH du Bois-Reymondnak, 1852. március 21., AH du Bois-Reymond Letters 1997, 124. o.; lásd még

- AH Johann Georg von Cottának, 1853. február 3., AH Cotta Letters 2009, 497. o.
- 359 „mint követelőző, komisz kobold”: AH Johann Georg von Cottának, 1852. szeptember 4., AH Cotta Letters 2009, 484. o.
- 359 *Mikro-Kozmosz*: AH Johann Georg von Cottának, 1848. szeptember 16. és november 2.; Johann Georg von Cotta AH-nak, 1849. február 21., uo., 338., 345. és 355. o.
- 359 „Munkám harmadik, és egyben utolsó kötetére marad”: AH Cosmos 1845–52, 3. k., 8. o.; AH Kosmos 1845–50, 3. k., 9. o.; lásd még Fiedler és Leitner 2000, 391. o.
- 360 O’Leary látogatása AH-nál: Daniel O’Leary, 1853, Beck 1969, 265. o.; AH O’Learynek, 1853. április, MSS141, Biblioteca Luis Ángel Arango, Bogotá.
- 360 „hogy egy kis beszélgetésre meglátogassa”: Bayard Taylor, 1856, Taylor 1860, 455. o.
- 360 AH kedvelte... az amerikaiakat (lábjegyzet): uo., 445. o.; Rossiter W. Raymond: A Visit to Humboldt, 1859. január, AH Letters USA 2004, 572.
- 360 „szokásos jóindulatát”: Carl Vogt, 1845. január, Beck 1959, 201. o.; lásd még AH Dirichlet-nek, 1852. július 27., AH Dirichlet Letters 1982, 104. o.; Biermann és Schwarz 1999a, 189. és 196. o.
- 360 ezek az ifjak olyanok számára, mint a gyermekei: AH Dirichlet-nek, 1845. július 24., AH Dirichlet Letters 1982, 67. o.
- 360 „az egyik legszebb drágakő”: Carl Friedrich Gauß, Terra 1955, 336. o.
- 361 befolyása van a párizsi Académie des Sciences tagválasztásainak kimenetelére: Carl Vogt, 1845. január, Beck 1959, 202. o.-tól.
- 361 „és sok mindent el is tanult tőlük”: uo., 205. o.
- 361 Hookert pedig bőségesen ellátta tanácsokkal: AH Joseph Dalton Hookernek, 1847. szeptember 30., reprint: *London Journal for Botany*, 6. k., 1847, 604–607. o.; Hooker 1918, 1. k., 218. o.
- 361 „a háromlevelű lóherét”: AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013, 72. o.; lásd még AH Bunsennek, 1854. február 20., AH Bunsen Letters 2006, 175. o.; Finkelstein 2000, 187. o.-tól; AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013, 72–73. o.

- 361 „semmi sem tölt el hevesebb sajnálkozással”: AH Central Asia 1844, 1. k., 611. o.
- 361 Művészeket is unszolt: Johann Moritz Rugendast, Eduard Hildebrandtot és Ferdinand Bellermannt, Werner 2013, 101. o.-tól, 121. o. és 250. o.-tól.
- 361 Egy német festőnek hosszú listát adott növényekről: AH javaslatai Johann Moritz Rugendasnak, 1830, egy Karl Schinkelnek írt levélben, *uo.*, 102. o.
- 361 Valódi tájbrázolásokat kell papírra vetnie: *uo.*
- 361 kezdődhetett a „megfejtés” fáradságos munkája: Carl Vogt, 1845. január, Beck 1959, 201. o.
- 362 „képtelen, mikroszkopikus-hieroglifikus sorok”: AH Heinrich Christian Schumachernek, 1836. március 2., AH Schumacher Letters 1979, 52. o.
- 362 évi 2500–3000 levél: AH Edward Youngnak, 1855. június 3., AH Letters USA 2004, 347. o.; AH Johann Georg von Cottának, 1849. február 5. és 1855. május 2., AH Cotta Letters 2009, 349. és 558. o.
- 362 „nevetséges leválaradat”: AH du Bois-Reymondnak, 1850. január 18., AH du Bois-Reymond Letters 1997, 101. o.; Bayard Taylor, 1856, Taylor 1860, 471. o.; Varnhagen Diary, 1858. április 24., AH Varnhagen Letters 1860, 311. o.
- 362 Bonpland Dél-Amerikában: Schneppen 2002, 21. o.-tól; Bonpland AH-nak, 1857. június 7., AH Bonpland Letters 2004, 136. o.
- 363 AH elküldte újabban megjelent könyveit: AH Bonpland-nak, 1843; Bonpland AH-nak, 1853. december 25. és 1854. október 27., *uo.*, 110., 114–15. és 120. o.
- 363 „Mi élünk”: AH Bonpland-nak, 1853. október 4.; lásd még AH Bonpland-nak, 1843, *uo.*, 108–10. és 113. o.
- 363 „szíve titkait!”: Bonpland AH-nak, 1855. szeptember 2.; lásd még Bonpland AH-nak, 1854. október 2., *uo.*, 131. és 133. o.
- 363 AH arcképe a vilákiállításon, Sziámban és Hongkongban: Friedrich Droege William Henry Fox Talbotnak, 1853. május 6., BL Add MS 88942/2/27; Bruhns 1873, 2. k., 391. o.
- 363 „Kérdezd csak meg bármelyik iskolás fiúcskát”: New Englander, 1860. május, idézi Sachs 2006, 96. o.

- 364 megszokottan hangzik az egész országban: John B. Floyd, 1858, Terra 1955, 355. o.
- 364 kereszteljék át Humboldt-Andokra: Francis Lieber a családjának, 1829. november 1., Lieber 1882, 87. o.
- 364 a Humboldt név az Egyesült Államokban: Oppitz 1969, 277–429. o.; AH Heinrich Spikernek, 1855. június 27., AH Spiker Letters 2007, 236. o.; AH Varnhagennek, 1856. január 13., AH Varnhagen Letters 1860, 243. o.
- 364 „viszont telis-teli vagyok hallal”: Theodore S. Fay R. C. Waters-tonnak, 1869. augusztus 26., Beck 1959, 194. o.
- 364 „Valódi tengeri nagyhatalom vagyok”: AH Ludwig von Jacobs-nak, 1852. október 21., Werner 2004, 219. o.
- 364 „Egy darabig még használnám”: AH Christian Daniel Rauchnak, Terra 1955, 333. o.
- 364 Egy női rajongója arra kérte: AH Hermann, Adolph és Robert Schlagintweitnek, Berlin, 1849. május, Beck 1959, 265. o.
- 364 „a rút Berzelius bárónővel”: AH Dirichlet-nek, 1851. december 7., AH Dirichlet Letters 1982, 99. o.
- 364 „egy félig megkövesedett furcsaság”: AH Henriette Mendelssohn-nak, 1850, AH Mendelssohn Letters 2011, 193. o.
- 364 „összezsugorította a teret”: AH Friedrich Althausnak, 1848. szeptember 4., AH Althaus Memoirs 1861, 12. o.; lásd még John Lloyd Stephens, 1847. július 2., AH Letters USA 2004, 528. o.
- 364–65 AH és a Panama-csatorna: AH James Madisonnak, 1804. június 27., JM SS Papers, 7. k., 378. o.; AH Frederick Kelley-nek, 1856. január 27. és „Humboldt báró utolsó állásfoglalása a Panama-földnyelven építendő átjáró kérdésében”, 1850. szeptember 2., AH Letters USA 2004, 544–46. és 372–73. o.; AH Aspects 1849, 2. k., 320. o.-tól; AH Views 2014, 292. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 390. o.-tól.
- 365 „egy kis darabka Szubatlanti Távíróársaságot”: Francis Lieber Diary, 1857. április 7., Lieber 1882, 294. o.
- 365 Morse... írt neki arról, hogy kísérleteket folytat: Samuel Morse AH-nak, 1856. október 7., AH Letters USA 2004, 406–407. o.
- 365 Szomszédai mesélték: Engelmann 1969, 8. o.; Bayard Taylor, 1856, Taylor 1860, 470. o.

- 365 „a mi kis potsdami Chimborazónkon”: Heinrich Berghaus, 1850, Beck 1959, 296. o.
- 366 „Úgy fest, mint harminc évvel ezelőtt”: Charles Lyell a nővérének, Caroline-nak, 1856. augusztus 28., Lyell 1881, 2. k., 224–25. o.
- 366 az idős AH: Bayard Taylor, 1856, Taylor 1860, 458. o.; AH Friedrich Althausnak, 1852. augusztus 5., AH Althaus Memoirs 1861, 96. o.; AH Aragónak, 1850. február 11., AH Arago Letters 1907, 310. o.
- 366 A bőre cseppet sem petyhüdt: „A Visit to Humboldt by a correspondent of the *Commercial Advertiser*”, 1850. január 1., AH Letters USA 2004, 540. o.
- 366 Öregségére egészen lesoványodott: uo., 539. o.
- 366 „Még mindig egy harmincesztendő férfi szelleme és tüze lobog benne”: uo., 540. o.
- 367 AH anyagi helyzete: Eichhorn 1959, 186–207. o.; Biermann és Schwarz 2000, 9–12. o.; AH Johann Georg von Cottának, 1848. augusztus 10., AH Cotta Letters 2009, 334. o.
- 367 a saját könyvei túlságosan drágák voltak neki: AH IV. Frigyes Vilmosnak, 1841. március 22., AH Friedrich Wilhelm IV Letters 2013, 200. o.
- 367 AH dolgozószobája és megjelenése: Bayard Taylor, 1856, Taylor 1860, 456. o.-tól; „A Visit to Humboldt by journalist of *Commercial Advertiser*”, 1850. január 1. és Rossiter W. Raymond: A Visit to Humboldt, 1859. január, AH Letters USA 2004, 539. o.-tól és 572. o.-tól; Robert Avé-Lallement, 1856, Beck 1959, 377. o.; Varnhagen Diary, 1856. november 22., AH Varnhagen Letters 1860, 264. o.; lásd még Eduard Hildebrandt akvarelljeit Humboldt dolgozószobájáról és könyvtáráról, 1856.
- 367 A padlón szépséges leopárdbunda hevert: Rossiter W. Raymond: A Visit to Humboldt, 1859. január, AH Letters USA 2004, 572. o.
- 367 „Kávét kérek, Herr Seifert!”: Biermann 1990, 57. o.
- 368 „Előbb a sükettség jön”: Wilhelm Förster az AH-nál tett látogatásról, 1855, Beck 1969, 267. o.
- 368 Csakis azért ünneplik: AH George Tickornak, 1858. május 9., AH Letters USA 2004, 444. o.

- 368 mint némelyik egyházi méltóság: Varnhagen Diary, 1856. november 22., AH Varnhagen Letters 1860, 264. o.; Theodore S. Fay R. C. Waterstonnak, 1869. augusztus 26., Beck 1959, 194. o.
- 368 Az amerikai nemzet szégyenbélyeget visel: AH Johann Flügelnak, 1849. december 22.; lásd még 1850. június 16., 1854. június 20.; AH Benjamin Sillimannek, 1851. augusztus 5.; Cornelius Felton, 1853. július; AH Johann Flügelnak, 1849. december 22., 1850. június 16., 1854. június 20., AH Letters USA 2004, 262., 268., 291., 333. és 552. o.
- 368 AH és a *Politikai tanulmány Kuba szigetéről* amerikai kalózkodása: *Berlinische Nachrichten von Staats- und Gelehrten Sachen*, 1856. július 25.; lásd még Friedrich von Gerolt AH-nak, 1856. augusztus 25., AH Letters USA 2004, 388. o.; Walls 2009, 201–209. o.
- 368 „csak úgy ömlik belőle”: Bayard Taylor, 1856, Taylor 1860, 461. o.
- 368 „a levelezésem nem ismer irlalmat”: AH George Tickornak, 1858. május 9.; a levelek mennyiségéről lásd AH Agassiznak, 1856. szeptember 1., AH Letters USA 2004, 393. és 444. o.
- 368 AH egészsége: AH Johann Georg von Cottának, 1849. augusztus 25. és szeptember 25., AH Cotta Letters 2009, 398. és 416. o.; AH Bunsennek, 1856. december 12., AH Bunsen Letters 2006, 199. o.
- 369 gyengének érzi magát: AH Agassiznak, 1856. szeptember 1., AH Letters USA 2004, 393. o.
- 369 egy rosszul felerősített festmény rázuhant: Biermann és Schwarz 1997, 80. o.
- 369 „Hogy tétlenül heverek ágyamban” és AH szelütéséről: AH Varnhagennek, 1857. március 19., Varnhagen Diary, 1857. február 27., AH Varnhagen Letters 1860, 279. és 281. o.
- 369 „már rozsdásodik a gépezet”: Bayard Taylor, 1857. október, Taylor 1860, 467. o.
- 369 hogysen botot vett volna a kezébe: Eduard Buschmann Johann Georg von Cottának, 1857. december 29., AH Cotta Letters 2009, 601. o.
- 369 *Sajátos megfigyelési eredmények a tellurikus jelenségek területéről*: AH Kosmos 1858, 4. k.; AH két részletben írta meg a 4. kötetet; az első, 244 oldalas kötet 1854-ben került ki a nyomdából, a teljes

- kötet hivatalos megjelenésének éve 1857; Fiedler és Leitner 2000, 391. o.
- 369 a *Kozmosz* olvasottsága: 1850-re az első és a második kötet hivatalosan jóváhagyott fordításai hét, illetve nyolc kiadást értek meg, a további kötetek közül azonban egyiknek sem lett még második kiadása sem; Fiedler és Leitner 2000, 409–10. o.
- 369 AH és az 5. kötet: AH Kosmos 1862, 5. k.; Werner 2004, 182. o.-tól.
- 370 a Schlagintweit fivérek látogatása: Hermann és Robert Schlagintweit, Berlin, 1857. június, Beck 1959, 267–68. o.
- 370 AH tanulmánya a Himaljáról: az 1820-ban írt dolgozat: „Sur la inférieure des neiges perpétuelles dans les montagnes de l’Himalaya et les régions équatoriales.”
- 371 „könyörtelenül kínozza”: AH Julius Fröbelnek, 1858. január 11., AH Letters USA 2004, 435. o.
- 371 évente átlagosan 5000 levelet kapott: Varnhagen, 1858. február 18., AH Varnhagen Letters 1860, 307. o.
- 371 „túlságosan hivatalosak és üzletszerűek”: AH Friedrich Althausnak, 1856. július 30., AH Althaus Memoirs 1861, 137. o.; AH Edward Youngnak, 1855. június 3., AH Letters USA 2004, 347. o.
- 371 Washington születésnapja: Joseph Albert Wright a külügyminisztériumnak, 1859. május 7., Hamel et al. 2003, 249. o.; Bayard Taylor, 1859, Taylor 1860, 473. o.
- 371 „Erőim rendkívüli megfogyatkozása miatt”: Humboldt bejelentése, 1859. március 15., Irving 1864, 4. k., 256. o.
- 371 a kiadó megkapta a *Kozmosz* ötödik kötetének kéziratát: AH Johann Georg von Cottának, 1859. április 19., AH Cotta Letters 2009, 41. o.; Fiedler és Leitner 2000, 391. o.
- 371 AH egészségének rohamos hanyatlása: Bayard Taylor, 1859. május, Taylor 1860, 477–78. o.
- 371 „Milyen csodálatos a napfény!”: AH Hedemann-nak és Gabriele von Bülow-nak, 1859. május 6.; Anna von Sydow, 1859. május, Beck 1959, 424. és 426. o.; Bayard Taylor, 1859. május, Taylor 1860, 479. o.
- 371 AH halálának híre: Európa és az Egyesült Államok: lásd a későbbi végjegyzeteket; a világ többi része például: *Estrella de Panama*, 1859.

- június 15.; *El Comercio*, Lima, 1859. június 28.; *Graham Town Journal*, Dél-Afrika, 1859. július 23.
- 371 „A nagyszerű, jóságos és mélységesen tisztelt”: Joseph Albert Wright az Egyesült Államok külügyminisztériumának, 1859. május 7., Hamel et al. 2003, 248. o.
- 372 „Berlin mély bánatba süppedt”: *Morning Post*, 1859. május 9.
- 372 hamarosan küldi *A fajok eredete* első hat fejezetét: Darwin John Murray-nek, 1859. május 6., Darwin Correspondence, 7. k., 295. o.
- 372 *Alexander von Humboldt halott*: *The Times*, 1859. május 9.; lásd még *Morning Post*, 1859. május 9.; *Daily News*, 1859. május 9.; *Standard*, 1859. május 9.
- 372 Church, *Az Andok szíve* és AH: Kelly 1989, 48. o.-tól; Avery 1993, 12. o.-tól, 17., 26. és 33–36. o.; Sachs 2006, 99. o.-tól; Baron 2005, 11. o.-tól.
- 372 Church és AH hatása: Baron 2005, 11. o.-tól; Avery 1993, 17. és 26. o.
- 373 „az Újvilág festő Humboldtja”: *The New York Times*, 1863. március 17.; Church a Cotopaxit ábrázoló képével érdemelte ki ezt az elismerést.
- 373 „a tájat, amiben hatvan évvel ezelőtt annyi öröme telt”: Frederic Edwin Church Bayard Tylornak, 1859. május 9., Gould 1989, 95. o.
- 373 AH temetése: Bierman és Schwarz 1999a, 196. o.; Bierman és Schwarz 1999b, 471. o.; Bayard Taylor, 1859. május, Taylor 1860, 479. o.
- 374 AH halálának híre elért az Egyesült Államokba: *North American and United States Gazette*, *Daily Cleveland Herald*, *Boston Daily Advertiser*, *Milwaukee Daily Sentinel*, *The New York Times* – mind 1859. május 19.
- 374 „Mintha egy jó barátot veszítettünk volna el”: Church Bayard Tylornak, 1859. június 13., in: Avery 1993, 39. o.
- 374 „Humboldt elméjének gyümölcséből táplálkozott”: Louis Agassiz, *Boston Daily Advertiser*, 1859. május 26.
- 374 „a valaha született legfigyelemreméltóbb férfinak”: *Daily Cleveland Herald*, 1859. május 19.; lásd még *Boston Daily Advertiser*, 1859.

- május 19.; *Milwaukee Daily Sentinel*, 1859. május 19.; *North American and United States Gazette*, 1859. május 19.
- 374 „Humboldt korában”: *Boston Daily Advertiser*, 1859. május 19.
- 374 „a valaha élt legnagyobb tudós felfedező”: Darwin Joseph Hookernek, 1881. augusztus 6., Darwin 1911, 2. k., 403. o.
- 374 „Befejeztem, 1882. április 3.”: a *Personal Narrative 1814–29*, Darwin saját példánya, 3. k., hátsó borító, CUL.
- 374 Humboldt hintette szét a magvakat: du Bois-Reymond, 1883. augusztus 3., AH du Bois-Reymond Letters 1997, 201. o.
- 375 AH gondolatai a képzőművészetben és az irodalomban: Walt Whitman és AH, lásd Walls 2009, 279–83. o., Clark és Lubrich 2012, 20. o.; Verne és AH, lásd Schifko 2010; másokról lásd Clark és Lubrich 2012, 4–5., 246., 264–65. és 282–83. o.
- 375 „Humboldt volt a legnagyobb ember, aki a vízözön óta erre a világra született”: IV. Frigyes Vilmos, idézi Bayard Taylor 1860, xi. o.

21. Ember és természet

- 376 Marsh hazatér Burlingtonba: Marsh Caroline Estcourtnak, 1859. június 3., Marsh 1888, 1. k., 410. o.
- 376 Humboldt-emlékünnepek, 1859. június 2.: *Journal of the American Geographical and Statistical Society*, 1. k., no. 8., 1859. október, 225–46. o.; Marsh tagságáról lásd 1. k., no. 1, 1859. január, iii. o.
- 376 „a keresztény világ legelbutultabb baglya”: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1859. augusztus 26., UVM.
- 376 Teljes anyagi csődhelyzetbe került: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1859. április 25.; Marsh Francis Liebernek, 1860. május, Marsh 1888, 1. k., 405–406. és 417. o.; Lowenthal 2003, 154. o.-tól.
- 376 Marsh 1859 nyarán egyszerre több munkán is dolgozott: Lowenthal 2003, 199. o.
- 376 „mint egy szökött fégyenc a cellájába”: Marsh Caroline Marshnak, 1859. július 26., uo.
- 376 „minden erőmmel”: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1859. augusztus 26., UVM.

- 376 AH könyvei Marsh könyvtárában: Lowenthal 2003, 64. o.; Marshnak megvult az *Ansichten der Natur* 1849-es, bővített német kiadása, a *Kosmos* több kötete (ugyancsak németül), egy életrajz és más könyvek AH-ról. Olvasta a *Personal Narrative*-ot is, lásd Marsh 1892, 333–34. o.; Marsh 1864, 91. és 176. o.
- 376–77 annyit tettek a tudomány határainak tágításáért: Marsh: „Speech of Mr. Marsh, of Vermont, on the Bill for Establishing The Smithsonian Institution, Delivered in the House of Representatives”, 1846. április 22., Marsh 1846.
- 377 „végtelenül magasabb rendűek az összes többinél”: uo.; a németekről és a német könyvekről lásd: Marsh 1888, 1. k., 90–91., 100. és 103. o.; Lowenthal 2003, 90. o.
- 377 sógornője német férjet választott: Caroline Marsh Caroline Estcourt-nak, 1850. február 15., Marsh 1888, 1. k., 161. o.
- 377 hús nyelven beszélt: Lowenthal 2003, 49. o.
- 377 „Aki tud dánul és németül”: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1848. október 10., Marsh 1888, 1. k., 128. o.
- 377 Marsh német szavakat elegyített a leveleibe: Marsh Caroline Es-courtnak, 1848. június 10.; Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1848. szeptember 15.; Marsh Caroline Marshnak, 1858. október 4., Marsh 1888, 1. k., 123., 127., 400. o.
- 378 „a természet papságának legnagyobb alakja”: Marsh: „The Study of Nature”, *Christian Examiner*, 1860, Marsh 2001, 83. o.
- 378 „két lábon járó enciklopédiának”: George W. Wurts Caroline Marsh-nak, 1884. október 1.; gyermekkoráról és olvasási szokásairól lásd Lowenthal 2003, 11. o.-tól, 18–19. és 374. o.; Marsh 1888, 1. k., 38. és 103. o.
- 378 „Erdei ember vagyok”: Marsh Charles Eliot Nortonnak, 1871. május 24., Lowenthal 2003, 19. o.
- 378 „Kisfiúként gyakorlatilag az erdőben éltem”: Marsh Asa Graynek, 1849. május 9., UVM.
- 378 durvának és faragatlannak találta az ügyfeleit: Marsh 1888, 1. k., 40. o.; Lowenthal 2003, 35. o.
- 378 utált tanítani: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1859. április 25., Marsh 1888, 1. k., 406. o.

- 378 Marsh vállalkozói kudarcai: Lowenthal 2003, 35. és 41–42. o.
- 379 „Teljességgel hiányzik belőle minden szónoki tehetség”: Caroline Marsh Marshról, Marsh 1888, 1. k., 64. o.
- 379 „Ha még sokáig élsz”: James Melville Gilliss Marshnak, 1857. szeptember 17., Lowenthal 2003, 167. o.
- 379 diplomáciai pálya: Marsh 1888, 1. k., 133. o.-tól; Lowenthal 2003, 105. o.
- 379 „rémítően berúgtak”: Marsh C. S. Daviesnek, 1849. március 23., Lowenthal 2003, 106. o.
- 379 kinevezték az Egyesült Államok törökországi nagykövetévé: Lowenthal 2003, 106–107. és 117. o.; Marsh 1888, 1. k., 136. o.
- 380 cseppet sem lesznek megterhelőek: Marsh James B. Estcourtnak, 1849. október 22., Lowenthal 2003, 107. o.
- 380 Marsh és Caroline: Lowenthal 2003, 46. és 377. o.-tól; Caroline Marsh, 1862. április 1. és 12., Caroline Marsh Journal, NYPL, 151. és 153. o.
- 380 Kiállt a nők egyenjogúságáért: Lowenthal 2003, 381. o.-tól.
- 380 nagyszerű társalgó: Cornelia Underwood Levi Underwoodnak, 1873. december 5., Lowenthal 2003, 378. o.
- 380 „morgó medve” vagy „vén bagoly”: Marsh Hiram Powersnek, 1863. március 31., uo.
- 380 Caroline törekeny egészsége: Lowenthal 2003, 47., 92. és 378. o.
- 380 a betegség gyógyíthatatlan: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1859. július 6., UVM.
- 380 Marsh gyakran a karjában hordozta Caroline-t: Marsh Caroline Estcourtnak, 1851. április 19., Marsh 1888, 1. k., 219. o.
- 380 nílusi expedíció: Marsh Lyndon Marshnak, 1851. február 10.; Marsh Frederick Wislizenusnak, 1851. február 10.; Marsh H. A. Holmesnak, 1851. február 25.; Marsh Caroline Estcourtnak, 1851. március 28., Marsh 1888, 1. k., 205., 208. és 211. o.-tól.
- 380 „egyenesen a sivatagból”: Marsh Caroline Estcourtnak, 1851. március 28., uo., 213. o.
- 381 Maga a föld: Marsh Caroline Estcourtnak, 1851. március 28., uo., 215. o.
- 382 „Bárcsak tudhatnám”: uo.

- 382 „a hosszú ideje tartó mezőgazdasági művelés”: Marsh Frederick Wislizenusnak és Lucy Crane Frederick Wislizenusnak, 1851. február 10., uo., 206. o.
- 382 „Hatalmas közösségek szüntelen tevékenysége”: AH Aspects 1849, 2. k., 11. o.; AH Views 2014, 158. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 13. o.
- 382 „az emberiség politikai és erkölcsi történelmével”: AH Plant Geography 2009, 73. o.
- 382 „amerre csak lép”: AH, 1801. március 10., AH Diary 2003, 1. k., 44. o.; AH a kubai és mexikói erdőirtásokról, lásd AH Cuba 2011, 115. o.; AH New Spain 1811, 3. k., 251–52. o.
- 382 „Mennyire irigyeltek”: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1851. május 3., Marsh 1888, 1. k., 223. o.
- 382 „A természet diákja lettem”: Marsh a kairói amerikai főkonzulnak, 1851. június 2., uo., 226. o.
- 382 „Ebben az évszakban még nincsenek skorpiók”: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1850. augusztus 23., uo., 172. o.
- 383 „és minden egyebet”: Spencer Fullerton Baird Marshnak, 1851. február 9.; lásd még 1849. augusztus 9. és 1851. március 10., UVM.
- 383 „Semmit se bízz az emlékezetre”: Marsh 1856, 160. o.; Lowenthal 2003, 130–31. o.
- 383 „jórészt teljesen csupaszok”: Marsh Caroline és James B. Estcourtnek, 1851. június 18.; az 1851-es utazásokról lásd Marsh Susan Perkins Marshnak, 1851. június 16., Marsh 1888, 1. k., 227–32. és 238. o.; Lowenthal 2003, 127–29. o.
- 383 „folyamatos mezőgazdasági tevékenysége”: Marsh Caroline Estcourtnek, 1851. március 28., Marsh 1888, 1. k., 215. o.; lásd még Marsh: „The Study of Nature”, *Christian Examiner*, 1860, Marsh 2001, 86. o.
- 383 „csupaszra nyírt és megnyomorított maradék”: Marsh 1857, 11. o.
- 384 „Az ember mindenütt kártékony tényező”: Marsh 1864, 36. o.
- 384 „az Államok összes erdeiből”: uo., 234. o.
- 384 az amerikai mezőgazdasági gépek: Johnson 1999, 361. és 531. o.
- 384 belefogott az *Ember és természet*: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1860. május 10., 16. és 21., Marsh 1888, 1. k., 420–22. o.

- 384 egy sártengeren felépült Chicago: *Chicago Daily Tribune*, 1858. január 26., 1866. február 7.
- 385 élettelen vízi pusztaság: Marsh 1857, 12–15. o.; Marsh 1864, 107–108. o.
- 385 halászati és fakitermelési statisztikák: Marsh 1864, 106. és 251–57. o.
- 385 a gyors pénzt hozó növények: *uo.*, 278. o.
- 385 a vágóállatok táplálásához szükséges földterület: *uo.*, 277–78. o.
- 385–86 kevés munkával és jó fizetéssel járó hivatalt keresett: Marsh Francis Liebernek, 1860. április 12.; Marsh pénzügyeiről lásd Marsh 1888, 1. k., 362. o.; Lowenthal 2003, 155. o.-tól és 199. o.
- 386 „Bárcsak harminc évvel fiatalabb lennék”: Marsh Francis Liebernek, 1859. június 3., UVM.
- 386 „Nem élnék túl”: Marsh Charles D. Drake-nek, 1861. április 1., Marsh 1888, 1. k., 429. o.
- 386 készülődés Olaszországba: Lowenthal 2003, 219. o.
- 387 Marsh kis beszéde Burlingtonban: Benedict 1888, 1. k., 20–21. o.
- 387 távozás az Egyesült Államokból: Lowenthal 2003, 219. o.; 1861. június 7-én érkeztek Torinóba, lásd Caroline Marsh, 1861. június 7., *Caroline Marsh Journal*, NYPL, 1. o.
- 387 Marsh és Garibaldi: Lowenthal 2003, 238. o.-tól.
- 387 Marsh és Riscasoli: Caroline Marsh, 1861. tele, *Caroline Marsh Journal*, NYPL, 71. o.
- 388 „mélységesen csalódott vagyok”: Marsh Henry és Maria Buell Hickoknak, 1862. január 14.; Marsh William H. Sewardnek, 1864. május 12., Lowenthal 2003, 252. o.; lásd még Caroline Marsh, 1861. szeptember 17., 1862. január 5., 1862. december 26., 1863. január 17., *Caroline Marsh Journal*, NYPL, 43., 94., 99. és 107. o.
- 388 kirándulások: Caroline Marsh, 1862. február 15., 1862. március 25., *Caroline Marsh Journal*, NYPL, 128. és 148. o.
- 388 „jégbolond”: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1864. november 21., UVM.
- 388 „nem is vagyok rossz hegymászó”: *uo.*
- 388 „Elcsentünk egy órácskát”: Caroline Marsh, 1862. március 10.; lásd még 1862. március 11., március 24. és április 1., *Caroline Marsh Journal*, NYPL, 143–44., 148. és 151. o.

- 388 természet elleni bűncselekmény: Caroline Marsh, 1862. április 7.,
uo., 157. o.
- 388 az *Ember és természet* írása: Caroline Marsh, 1862. április 14. és
1863. április 2., uo., 154. és 217. o.; Lowenthal 2003, 270–73. o.;
lásd még Marsh Charles Eliot Nortonnak, 1863. október 17.,
UVM.
- 389 a feladat szinte letaglózza: Caroline Marsh, 1862. április 1., Caro-
line Marsh Journal, NYPL. 151. o.
- 389 felesége már attól tartott, belepusztul: Caroline Marshról,
Lowenthal 2003, 272. o.
- 389 „Azért teszem”: Marsh Charles Eliot Nortonnak, 1863. október
17., UVM.
- 389 *Ember, a természet harmóniájának megzavarója*: Charles Scribner
Marshnak, 1863. július 7.; Marsh Charles Scribnernek 1863. szept-
ember 10., Marsh 1864, xxviii. o.
- 389 „Lopni is fogok, bőségesen”: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek,
1860. május 21., Marsh 1888, 1. k., 422. o.
- 389 Marsh hivatkozásai AH-ra: Marsh 1864, 13–14., 68., 75., 91., 128.,
145. és 175. o.-tól.
- 389 az emberiség és a környezet közötti szoros kapcsolat: a kalapok és
a hódok esetéről lásd Marsh 1864, 76–77. o.; a madarak és a rova-
rok kapcsolatáról lásd 34., 39. és 70. o.-tól; a farkasokról: 76. o.;
a bostoni csatornák, 92. o.
- 390 „A természetben mindent mindennel láthatatlan kötelékek kap-
csolnak össze”: uo., 96. o.
- 390 hogy felzabálja: uo., 36.
- 390 állat- és növényfajok kipusztulása: uo., 64. o.-tól, 77. o.-tól és 96. o.-tól.
- 390 kopár és terméketlen (lábjegyzet): AH, 1800. március 4., AH Diary
2000, 217. o.; AH Personal Narrative 1814–29, 4. k., 154. o.
- 390 öntözés: Marsh 1864, 322. és 324. o.
- 390 „felszíne feltöredezik”: Marsh 1864, uo., 43. o.
- 391 Marsh az európai tájról: Marsh Spencer Fullerton Bairdnek, 1850.
augusztus 23., 1852. július, Marsh 1888, 1. k., 174. és 280. o.;
Marsh 1864, 9. és 19. o.
- 391 „csaknem olyaná, mint a Hold”: Marsh 1864, 42. o.

- 391 a Római Birodalom azért bukott el: „Oration before the New Hampshire State Agricultural Society”, 1856. október 10., Marsh 2001, 36–37; Lowenthal 2003, x. o.; Marsh 1864, xxiv. o.
- 391 „Legyünk bölcsek”: Marsh 1864, 198. o.
- 391 „Soha nem tudhatjuk”: *uo.*, 91–92. o.; lásd még 110 o.
- 391 *Homo sapiens Europae*: *uo.*, 46. o.
- 391 Madison és AH: AH elküldte a könyveit Madisonnak, lásd David Warden James Madisonnak, 1811. december 2., Madison Papers PS, 4. k., 48. o.; Madison AH-nak, 1830. november 30., Terra 1959, 799. o.
- 391 Madison beszéde: Madison: „Address to the Agricultural Society of Albemarle”, 1818. május 12., Madison Papers RS, 1. k., 260–83. o.; Wulf 2011, 204. o.-tól.
- 392 Bolívar rendelete: Bolívar: Decree, 1825. december 19., Bolívar 2009, 258. o.
- 392 környezetvédelmi intézkedések: *Kolumbia Nemzeti Erdőinek Védelmére és a Bölcs Haszonvételre*, 1829. július 31., Bolívar 2003, 199–200. o.
- 392 AH a kinintermelésről: AH Aspects 1849, 2. k., 268. o.; AH Views 2014, 268. o.; AH Ansichten 1849, 2. k., 319. o.; AH, 1802. július 23–28., AH Diary 2003, 2. k., 126–30. o.
- 392 Bolívar büntette a fák kérgének lehántását (lábjegyzet): Bolívar 1829. július 31-i rendelete, Bolívar 2009, 351. o.; O’Leary 1879–80, 2. k., 363. o.
- 392 „A világ megóvása az erdőkkel kezdődik”: Thoreau: „Walking”, 1862 (először előadás formájában hangzott el 1851 áprilisában), Thoreau Excursion and Poems 1906, 224. o.
- 392 „örökre és elidegeníthetetlenül”: Thoreau, 1859. október 15., Thoreau Journal 1906, 12. k., 387. o.
- 392 *nemzeti természetvédelmi területeknek*: Thoreau Maine Woods 1906, 173. o.
- 392 „Humboldt hatalmas próféta volt”: Marsh: „The Study of Nature”, *Christian Examiner*, 1860, Marsh 2001, 82. o.
- 393 hivatkozások AH-ra az *Ember és természetben*: Marsh 1864, 13–14., 68., 75., 91., 128., 145. és 175. o.-tól.

- 393 az erdőpusztítás vesztes következményei: *uo.*, 128., 131., 137., 145., 154., 171., 180. és 186–88. o.
- 393 „a Föld alkalmatlanná válik”: *uo.*, 187. o.
- 393 „A saját otthonunkban”: *uo.*, 52. o.; a földrengéshez hasonlító pusztulásról: 226. o.
- 393 „Haladéktalan intézkedésekre”: *uo.*, 201–202. o.
- 393 minden polgár elidegeníthetetlen, közös tulajdonát: *uo.*, 203. o.; az újraerdősítésről lásd 259. o.-tól, 269–80. és 325. o.
- 393 „Már éppen elég erdőt vágunk tarra”: *uo.*, 280. o.
- 393 „A Föld rohamosan alkalmatlanná válik arra”: *uo.*, 43. o.
- 394 „legdurvább rúgás”: Wallace Stegner, *uo.*, xvi. o.
- 394 Marsh odaajándékozta az *Ember és természet* tulajdonjogát (lábjegyzet): Lowenthal 2003, 302. o.
- 394 korszakalkotó műnek nevezte: Gifford Pinchot, *uo.*, 304. o.; Gifford Pinchot Mary Pinchotnak, 1886. március 21., Miller 2001, 392. o.; John Muirról lásd Wolfe 1946, 83. o.
- 394 1873-as Timber Culture Act: Lowenthal 2003, xi. o.
- 394 „az Észak-Himalája lejtőire”: Hugh Cleghorn Marshnak, 1868. március 6.; az *Ember és természet* világszerte érvényesülő hatásáról lásd Lowenthal 2003, 303–305. o.
- 395 „a természetvédő mozgalom kútforrásaként”: Mumford 1931, 78. o.
- 395 „A jövő még a múltnál is bizonytalanabb”: Marsh 1861, 637. o.

22. *Természet, művészet és ökológia*

- 396 „Jaj, nékem kettő lakja lelkemet”: Haeckel Anna Sethének, 1859. május 29., 63. o.; lásd még Haeckel a szüleinek, 1859. május 29., Haeckel 1921b, 66. o.; Carl Gottlob Haeckel Ernst Haeckelnek, 1859. május 19. (Akademiaprojekt „Ernst Haeckel [1834–1918] – Briefedition”: köszönettel tartozom Thomas Bachnak a kézirat tartalmának összefoglalásáért.)
- 396 „csalogató kísértést”: Haeckel Anna Sethének, 1859. május 29., Haeckel 1921b, 64. o.
- 397 „Mefisztofelész gúnykacaját”: *uo.*
- 397 teljes egészként értse meg a természetet: *uo.*

- 397 AH, természet és művészet: AH Cosmos 1845–52, 2. k., 74, 85. és 87. o.; AH Kosmos 1845–50, 2. k., 76., 87. és 90. o.; Haeckel a szüleinek, 1852. november 6., Haeckel 1921a, 9. o.
- 397 Haeckel későbbi hírneve (lábjegyzet): Richards 2008, 244–76. és 489–512. o.
- 397 AH hatása a fiatal Haeckelre: Haeckel Wilhelm Bölschének, 1892. augusztus 4., 1899. november 4., 1900. május 14., Haeckel Bölsche Letters 2002, 46., 110. és 123–24. o.; Haeckel 1924, ix. o.; Richards 2009, 20. o.–tól; Di Gregorio 2004, 31–35. o.; Krauße 1995, 352–53. o.; Humboldt könyvei máig ott sorakoznak a jénai Ernst-Haeckel-Haus dolgozószobájának könyvespolcán.
- 398 Haeckel a *Kozmoszt* olvasgatta: Haeckel a szüleinek, 1852. november 6., Haeckel 1921a, 9. o.
- 398 Haeckel külseje: Max Fürbringer 1866-ban, Richards 2009, 83. o.; a sportról lásd Haeckel a szüleinek, 1856. június 11., Haeckel 1921a, 194. o.
- 398 „El sem tudom mondani”: Haeckel a szüleinek, 1852. november 27.; lásd még 1853. május 23. és július 8., 1855. május 5., Haeckel 1921a, 19., 54, 63–64. és 132. o.
- 398 borostyánnal díszítette AH arcképét: Haeckel a szüleinek, 1853. május 23., *uo.*, 54. o.
- 398 Leghőbb vágya volt megpillantani Humboldtot: Haeckel a szüleinek, 1853. május 4., *uo.*, 49. o.
- 399 Haeckel és Müller: Haeckel 1924, xi. o.; Richards 2009, 39. o.; Di Gregorio 2004, 44. o.
- 399 Haeckel, Helgoland és a medúzák: Richards 2009, 40. o.; Haeckel 1924, xii. o.
- 400 egészen a megszállottja lett: Haeckel a szüleinek, 1853. június 1., Haeckel 1921a, 59. o.
- 400 „a káprázatosan pazar kötetek”: Haeckel a szüleinek, 1854. február 17., *uo.*, 100. o.
- 400 a *Kozmosz* kiegészítő köteteként megjelent atlaszt: Heinrich Berghaus *Physikalischer Atlas*; Haeckel a szüleinek, 1852. december 25., *uo.*, 26. o.
- 400 sokkal könnyebben érti és jegyzi meg a dolgokat képek által: Haeckel a szüleinek, 1852. december 25., *uo.*, 27. o.

- 400 elzarándokolt Tegelbe: Haeckel Anna Sethének, 1858. szeptember 2., Haeckel 1927, 62–63. o.
- 400 az ész emberét: Haeckel Anna Sethének, 1858. május 23., uo., 12. o.
- 400 Éjjel-nappal a nagy utazásról álmodozott: Haeckel a szüleinek, 1854. február 17., Haeckel 1921a, 101. o.
- 400 *Robinson-terv*: uo., 102. o.
- 400 bele a nagyvilágba”: Haeckel a szüleinek, 1856. június 11., uo., 194. o.
- 400 Haeckel rendelőt nyit Berlinben: „Bericht über die Feier des sechzigsten Geburtstages von Ernst Haeckel am 17. Februar 1894 in Jena”, 1894, 15. o.; Haeckel 1924, xv. o.
- 401 „igazi német erdei gyermek”: Haeckel egy barátjának, 1858. szeptember 14.; lásd még Haeckel Anna Sethének, 1858. szeptember 26., Haeckel 1927, 67. és 72–73. o.; Haeckel 1924, xv. o.
- 401 „Tökéletesen tiszta és romlatlan”: Haeckel egy barátjának, 1858. szeptember 14., Haeckel 1927, 67. o.
- 401 az eljegyzés bejelentése: 1858. szeptember 14., Richards 2009, 51. o.
- 401 „a beteg emberi testek iránt érzett leküzdhetetlen undorral”: Haeckel a szüleinek, 1852. november 1., Haeckel 1921a, 6. o.
- 401 Haeckel Nápolyról: Haeckel Anna Sethének, 1859. április 9., április 24. és június 6., Haeckel 1921b, 30–31., 37. o.-tól és 67. o.
- 402 ismét megérezte keblében a két lélek tusakodását: Ernst Haeckel Anna Sethének, 1859. május 29., uo., 63. o.-tól.
- 402 Haeckel és Allmers Ischia szigetén: Haeckel Anna Sethének, 1859. június 25. és augusztus 1., uo., 69. és 79–80. o.
- 402 „sokszorosán összefüggő egységes egészként”: Haeckel a barátainak, 1859. augusztus, Uschmann 1983, 46. o.
- 402 „mikroszkópukac”: Haeckel Anna Sethének, 1859. augusztus 7., Haeckel 1921b, 86. o.
- 402 „Gyere ki! Gyere ki!”: Haeckel Anna Sethének, 1859. augusztus 16., uo., 86. o.
- 402 begyepesedett tudós: uo.
- 402 „félvad életről”: uo.
- 402 „a Makrokozmosz gyönyörűsége ragyogását”: uo.
- 402 „húséges ecsetjeire”: uo.

- 403 Humboldtnek is a tájképfestés volt az egyik legkedvesebb elfoglaltsága: Haeckel a szüleinek, 1859. október 21., uo., 117–18. o.
- 403 „Nem tudom évekig fedezni föld körüli utazgatásaidat”: Carl Gottlob Haeckel Ernst Haeckelnek, 1859 végén, Di Gregori 2004, 58. o.; lásd még Haeckel Anna Sethének, 1859. november 26., Haeckel 1921b, 134. o.
- 403 „szelíd” professzorrá kell válnia: Haeckel a szüleinek, 1859. október 21., Haeckel 1921b, 118. o.
- 403 „finom műalkotás”: Haeckel a szüleinek, 1859. október 29., uo., 122–23. o.
- 403 „a természet a legpompázatosabb fényében ragyog”: Haeckel Anna Sethének, 1860. február 29., uo., 160. o.
- 404 messinai mindennapok: Haeckel a szüleinek, 1859. október 29.; Haeckel Anna Sethének, 1859. december 16., uo., 124. és 138. o.
- 404 térdre borulva adott hálát a jószágos tengeristeneknek: Haeckel Anna Sethének, 1860. február 16., uo., 155. o.
- 404 „igazán nekem való”: Haeckel Anna Sethének, 1860. február 29., uo., 160. o.
- 404 „költőit és gyönyörűségeset”: Haeckel Anna Sethének, 1860. február 29., uo.
- 404 száznál is több új fajt azonosított: Haeckel Anna Sethének, 1860. március 10. és március 24., uo., 165–66. o.
- 404 egyik szemével a mikroszkópba nézett, a másikkal pedig a rajzra figyelt: Haeckel a szüleinek, 1852. december 21., Haeckel 1921a, 26. o.
- 405 „mélyebbre hatolt a szépség birodalmában”: Haeckel 1899–1904, előszó.
- 405 akár új „stílust” is kitalálhatna: Haeckel Allmersnek, 1860. május 14., Koop 1941, 45. o.
- 405 horgolásmintának (lábjegyzet): Allmers Haeckelnek, 1862. január 7., uo., 79. o.
- 405 egyetemi docensi kinevezést kapott Jénában: Haeckel 1862-ben rendkívüli professzori kinevezést kapott (ez többé-kevésbé megfelel az egyetemi docensi státusnak), 1865-ben pedig az egyetem rendes professzora lett; Richards 2009, 91. és 115–16. o.

- 405 „életadó napfénytől”: Haeckel Anna Sethének, 1860. június 15., Haeckel 1927, 100. o.
- 405 „ez a teljességgel örült könyv”: Haeckel Wilhelm Bölschének, 1899. november 4., Haeckel Bölsche Letters 2002, 110. o.; lásd még Di Gregorio 2004, 77–80. o.
- 405 „új világot nyit”: Haeckel Darwinnak, 1864. július 9., Darwin Correspondence, 12. k., 482. o.
- 405 „minden kérdésre, még a legbonyolultabbakra is”: uo.
- 405 *A fajok eredete* körül fellángolt viták: Browne 2006, 84–117. o.
- 406 „darwinianus előérzetek”: Wilhelm Bölsche Ernst Haeckelnek, 1913. július 4., Haeckel Wilhelm Bölschének 1913. október 18., Haeckel Bölsche Letters 2002, 253–54. o.
- 406 Haeckel több könyvet írt a darwini evolúciós elméletéről (lábjegyzet): Breidbach 2006, 113. o.; Richards 2009, 2. o.
- 406 „Az én német Darwin-emberem”: Haeckel Darwinnak, 1864. augusztus 10., Darwin Correspondence, 12. k., 485. o.
- 406 csak a boldog szerelem és a darwinizmus: Allmers Haeckelnek, 1863. augusztus 25., Koop 1941, 93. o.
- 406 Anna halála: Haeckel: „Aus einer Autobiographische Skizze vom Jahre 1874”, Haeckel 1927, 330–32. o.; Haeckel 1924, xxiv. o.
- 406 „Bensőmben meghaltam”: Haeckel Allmersnek, 1864. március 27., Richards 2009, 106. o.
- 406 „keserves gyötrem”: Haeckel Allmersnek, 1864. november 20., Richards 2009, 115. o.
- 406 „Egész életemet az evolúciós elméletnek szándékozom szentelni”: Haeckel Darwinnak, 1864. július 9., Darwin Correspondence, 2. k., 483. o.
- 406 Úgy él, mint egy remete: Haeckel Darwinnak, 1865. november 11., uo., 13. k., 475. o.
- 406 „sem a támadások, sem a dicsérek”: uo.
- 407 *A Generelle Morphologie* (lábjegyzet): Haeckel 1866, 1. k., xix., xxii. és 4. o.
- 407 ez a mű a legszebb laudáció: Darwin Haeckelnek, 1866. augusztus 18., Darwin Correspondence, 14. k., 294. o.

- 407 vastag, de üres könyveket irkálnak: Haeckel 1866, 1. k., 7. o.; Richards 2009, 164. o.
- 407 „Darwin buldogjának”: Browne 2003b, 105. o.; Huxley Haeckelről, lásd Richards 2009, 165. o.
- 407 vasvillát kell használniuk: Haeckel Thomas Huxley-nak, 1867. május 12., Uschmann 1983, 103. o.
- 407 „támadják csak az ellenségeim a könyvemet, ameddig akarják”: Haeckel Darwinnak, 1867. május 12., Darwin Correspondence, 15. k., 506. o.
- 407 *ökológia* szó: Haeckel 1866, 1. k., 8. o., lábjegyzet és 2. k., 235–36. és 286. o.-tól; lásd még Haeckel székfoglaló beszédét a Jénai Egyetemen, 1869. január 12., Haeckel 1879, 17. o.; Worster 1977, 192. o.
- 408 „tevékeny erők rendszerét”: Haeckel 1866, 1. k., 11. o.; lásd még 2. k., 286. o.; továbbá AH Aspects 1849, 1. k., 272. o.; AH Views 2014, 147. o.; AH Ansichten 1849, 1. k., 337. o.
- 408 „az élő szervezet és a környezet kölcsönkapcsolatainak tudománya”: Haeckel 1866, 2. k., 287. o.; lásd még 1. k., 8. o., lábjegyzet és 2. k., 235–36. o.; Haeckel székfoglaló beszéde a Jénai Egyetemen, 1869. január 12., Haeckel 1879, 17. o.
- 408 „kéz a kézben jár” (lábjegyzet): Haeckel a szüleinek, 1854. február 7., Haeckel 1921a, 93. o.
- 408 „álmainak legrégibb és legkedvesebb úti célját”: Haeckel a szüleinek, 1866. november 27., Uschmann 1983, 90. o.
- 409 Haeckel felkeresi Darwint: Haeckel Darwinnak, 1866. október 19.; Darwin Haeckelnek, 1866. október 20., Darwin Correspondence, 14. k., 353. és 358. o.; Haeckel a barátainak, 1866. október 24., Haeckel 1923, 29. o.; Bölsche 1909, 179. o.
- 409 „síri némaságban”: Henrietta Darwin George Darwinnak, 1866. október 21., Richards 2009, 174. o.
- 409 élete egyik legfeledhetlenebb eseménye: Haeckel 1924, xix. o.; lásd még Haeckel a barátainak, 1866. október 24., Haeckel 1923, 29. o.; Bölsche 1909, 179. o.
- 409 „mint egységes egész”: Haeckel 1901, 56. o.
- 409 két jénai diákjával és egy bonni tudóssal: Richard Greeff, Hermann Fol és Nyikolaj Mikluho; Richards 2009, 176. o.

- 410 „Óriási elégedettséggel töltött el”: Haeckel a szüleinek, 1866. november 27., Haeckel 1923, 42. o.-tól.
- 410 „mint egy óriási állatleves”: Haeckel 1867, 319. o.
- 410 megbékélve tért vissza Jénába: Haeckel: „Aus einer autobiographische Skizze vom Jahre 1874”, Haeckel 1827, 330. o.; Haeckel 1924, xxiv. o.
- 410 „Azon a szomorú napon”: Haeckel Frieda von Uslar-Gleichennek, 1899. február 14., Richards 2009, 107. o.
- 410 Haeckel utazásairól: Di Gregorio 2004, 438. o.; Richards 2009, 346. o.
- 410 egészen megfiatalodott: Haeckel Wilhelm Bölschének, 1900. május 14., Haeckel Bölsche Letters 2002, 124. o.
- 410 a létért folyó küzdelem: Haeckel 1901, 76. o.
- 411 „barátaikkal és ellenségeikkel, szimbiontaikkal és parazitáikkal”: uo., 75. o.
- 411 *Kozmosz* folyóirat: *Kosmos. Zeitschrift für einheitliche Weltanschauung auf Grund der Entwicklungslehre, in Verbindung mit Charles Darwin / Ernst Haeckel, Leipzig, 1877–86*; Di Gregorio 2004, 395–98. o.; lásd még Haeckel Darwinnak, 1876. december 30., CUL DAR 166:69.
- 411 az evolúció láttató ábrázolása: Breidbach 2006, 20. o.-tól, 51., 57., 101. o.-tól és 133. o.; Richards 2009, 75. o.
- 411 Haeckel rajzai hatottak a szecesszió szín- és formavilágára: Breidbach 2006, 25. o.-tól, 229. o.; Kockerbeck 1986, 114. o.; Richards 2009, 40. o.-tól; Di Gregorio 2004, 518. o.
- 411 Haeckel Humboldt eszméit követte: Haeckel Wilhelm Bölschének, 1900. május 14., Haeckel Bölsche Letters 2002, 123–24. o.
- 411 „a rejtett kincseket”: Haeckel 1899–1904, előszó és kiegészítések, 51. o.
- 411 „a szépséges, új motívumokat”: uo.
- 412 Németország gazdasága és iparosodása: Watson 2010, 356–81. o.
- 412 „a gyárak sötét füstfelhőiből”: Haeckel’s *Wanderbilder*, Kockerbeck 1986, 116. o.; lásd még Haeckel 1899, 395. o.
- 413 „Most a természettől tanulnak”: Peter Behrens, 1901, *Festschrift zur Künstlerkolonie Darmstadt*, Kockerbeck 1986, 115. o.

- 413 a természet megjelenése az építészetben és a belsőépítészetben: Kockerbeck 1986, 59. o.-tól.
- 413 az óceánok mélyéről származó „zsákmány”: Émile Gallé, *Le Décor Symbolique*, 1900. május 17., *Mémoires de l'Académie de Stanislas, Nancy, 1899–1900*, 7. k., 35. o.
- 414 Gaudí és a tengeri élőlények: Clifford és Turner 2000, 224. o.
- 414 Sullivan és a természet: Weingarden 2000, 325. és 331. o.; Bergdoll 2007, 23. o.
- 414 Tiffany és Haeckel: Krauße 1995, 363. o.; Breidbach és Eibl-Eibesfeld 1998, 15. o.; Cooney Frelinghuysen 2000, 410. o.
- 414 Haeckel a párizsi világiállításon: Richards 2009, 407. o.-tól.
- 414 a Porte Monumentale és Haeckel: Proctor 2006, 407–408. o.
- 414 „az ön tanulmányai adták a mintát és az ötletet”: René Binet Haeckelnek, 1899. március 21., Breidbach és Eibl-Eibesfeld 1988, 15. o.
- 415 „merítsenek a természet nagy laboratóriumának formáiból”: René Binet: *Esquisses Décoratives*, Bergdoll 2007, 25. o.
- 415 a szétforgácsolt valóságot újra egyesíteni kell: Kockerbeck 1986, 59. o.
- 415 a monizmus mint *ersatz* vallás: *uo.*, 10. o.
- 415 a *Rejtélyes világ* hatalmas sikere: Breidbach 2006, 246. o.; Richards 2009, 2. o.
- 416 „a természet templomában”: Haeckel 1899, 389. o.
- 416 „Az anyatermészet méhéből”: *uo.*, 463. o.
- 416 a természet oszthatatlan egységét az esztétikum révén lehet megjeleníteni: *uo.*, 392. o.-tól.
- 416 „nagyszerű művében, a *Kozmoszban*”: *uo.*, 396. o.
- 417 „tudományos és esztétikai elmélkedésnek”: *uo.*, 396. o.

23. Természet és természetvédelem

- 418 Nem sok poggyásza volt: Worster 2008, 120. o.
- 418 Muir külseje: Merrill Moores: „Recollections of John Muir as a Young Man”, *uo.*, 109–10. o.
- 418 „Mennyire szeretnék Humboldt lenni”: Muir Jeanne Carnak, 1865. szeptember 13., JM online.
- 418 „az Andok havas csúcsait”: Muir Daniel Muirnak, 1868. január 7., *uo.*

- 419 „John Muir, Föld bolygó, Világegyetem”: Muir Journal 1867–68, uo, előzéklapok; az útvonalról: 2. o.
- 419 „Szerettem mindent, ami vad és természetes”: Muir 1913, 3. o.
- 419 „fejből és sajtó üleppel”: uo., 27. o.
- 419 Humboldt útleírásait olvasgatta: uo., 207. o.
- 419 Amerikában remélte megtalálni a vallási szabadságot: Gisel 2008, 3. o.; Worster 2008, 37. o.-tól.
- 419 Muir kalandvágya: Gifford 1996, 87. o.
- 419 „tudományos tárgyakat”: Worster 2008, 73. o.
- 419 Muir és Jeanne Carr: Holmes 1999, 129. o.-tól; Worster 2008, 79–80. o.
- 420 készek az öldöklésre: Muir Frances Peltonnak, 1861, Worster 2008, 87. o.
- 420 „vadon-egyetemére”: Muir 1913, 287. o.
- 420 Ügyes volt és leleményes: Worster 2008, 94. o.-tól.
- 420 Humboldt nyomaiba léphessen: Muir Jeanne Carnnak, 1865. szeptember 13., JM online.
- 420 csak úgy hívták: „Botanika”: Muir 1924, 1. k., 124. o.
- 420 „elárasztott orinocói őserdőkre”: uo., 120. o.
- 420 „egyszerű, mély rokonságot”: Muir Emily Peltonnak, 1864. március 1., Gisel 2008, 44. o.
- 420 Muir Kanadából az Egyesült Államokba megy: Holmes 1999, 135. o.-tól.
- 420 „a földrész egyik legjelentősebb és leggazdagabb lombhullató erdőségének szívében”: Muir 1924, 1. k., 153. o.
- 421 „botanikai utazásra”: Muir Merrillsnek és Mooresnak, 1867. március 4., JM online.
- 421 Muir balesete: Muir 1924, 1. k., 154. o.-tól; Muir Sarah és David Gallowaynek, 1867. április 12.; Muir Jeanne Carnnak, 1867. április 6.; Muir Merrillsnek és Mooresnak, 1867. március 4., JM online.
- 421 „a trópusi növényvilág látomásainak derengésében”: Muir Merrillsnek és Mooresnak, 1867. március 4., JM online.
- 421 „teljes pompájában látni a trópusi növényvilágot”: Muir: „Memoirs”, Gifford 1996, 87. o.

- 421 1600 kilométeres séta Florida felé: Muir Journal 1867–68, JM online, 2. o.
- 422 elkerülte a falvakat és városokat: uo., 22. és 24. o.
- 422 Tennesseeben hegyet mászott: uo., 17. o.
- 422 „olyanok, mint országutak”: uo., 32–33. o.
- 422 szerep és feladat nélküli „töredékek” nem léteznek: Muir 1916, 164. o.; Muir Journal 1867–68, JM online, 194–95. o.
- 422 „Miért kellene az embernek többre értékelni magát”: Muir Journal 1867–68, JM online, 154. o.; lásd még AH Personal Narrative 1907, Muir saját példánya, 1907, 2. k., 288. és 371. o., MHT.
- 423 „a legkisebb, mikroszkopikus teremtmény nélkül is”: Muir Journal 1867–68, JM online, 154. o.; Muir beépíti a „kozmosz” szót az egyik publikációjába: Muir 1916, 139. o.; kiemeli a szót saját *Personal Narrative*-példányában: 1907, 2. k., 371. o., MHT.
- 423 „fenséges hegyeire és virágos rétjeire”: Muir David Gilrye Muirnak, 1867. december 13., JM online.
- 423 Muir Kaliforniába megy: Holmes 1999, 190. o.; Worster 2008, 147–48. o.
- 423 „kegyetlen gyorsasággal”: Muir Jeanne Carrnak, 1868. július 26., JM online.
- 424 „Akárhová, a vadonba”: Muir 1912, 4. o.; lásd még Muir: „Memoir”, Gifford 1996, 96. o.
- 424 „ez maga a paradicsom, az egyik végétől a másikig”: Muir Jeanne Carrnak, 1868. július 26., JM online.
- 424 „kiszántották és kiművelték a létezésből”: Muir: „The Wild Parks and Forest Reservations of the West”, *Atlantic Monthly*, 1898. január, 17. o.
- 424 „olyan édes”: Muir Catherine Merrillnek és másoknak, 1868. július 19., JM online; lásd még Muir David Gilrye Muirnak, 1868. július 14.; JM Jeanne Carrnak, 1868. július 26., JM online; Muir: „Memoir”, Gifford 1996, 96. o.-tól.
- 424 „mint egy égi kastély falai”: Muir 1912, 5. o.
- 425 „mintha egyenesen az égből bugyogott volna”: Muir: „The Treasures of the Yosemite”, *Century*, 40. k., 1890.
- 425 A párában itt is, ott is szivárványok táncoltak: Muir 1912, 11. o.

- 425 a mohák népes „alvilágát”: Muir 1911, 314. o.
- 425 AH megszámálta a virágokat: AH Personal Narrative, Muir saját példánya, 1907, 2. k., 306. o., MHT.
- 425–26 Muir 165 913 virágot számlált össze egyetlen négyzetyardon: Muir Catherine Merrillnek és másoknak, 1868. július 19., JM online.
- 426 gyönyörködött a fényességes égboltozatban: Muir Margaret Muir Reidnek, 1869. január 13., JM online.
- 426 „Amikor megpróbálunk valamit külön, önmagában vizsgálni”: Ez a fontos mondat gyakran jelenik meg különböző változatokban a naplótól a végleges publikációig: *Amikor megpróbálunk valamit elkülönítve kiemelni, azt találjuk, hogy ezer láthatatlan és eltéphetetlen hír kapcsolja össze szorosan mindennel a világon. Aztán: Amikor megpróbálunk valamit elkülönítve kiemelni, azt találjuk, hogy felbecsülhetetlen számú hír fűzi mindenhez a világon. És a végső változat Muir könyvéből: Amikor megpróbálunk valamit külön, önmagában vizsgálni, azt tapasztaljuk, hogy az egész világmindenségben mindennel összefügg.* Muir 1911, 211. o.; Muir Journal 'Sierra', 1869 nyara (1887), MHT; Muir Journal 'Sierra', 1869 nyara (1910), MHT.
- 426 „ezernyi láthatatlan szál”: Muir Journal 'Sierra', 1869 nyara (1887), MHT.
- 426 „hogyan tanuljon valamit”: Muir 1911, 321–22. o.
- 426 „az alapvető fontosságú erők harmonikus együttműködéséről” (lábjegyzet): AH Views, Muir saját példánya, 1896, xi. o., 346. o. és AH Cosmos 1878, 2. k., 438. o., MHT.
- 426 Muir a Yosemite-völgyben: 1868 és 1874 között Muir negyven hónapot töltött a Yosemite-völgyben, Gisel 2008, 93. o.
- 426 kunyhó a völgyben: Muir: „Mémóir”, Gifford 1996, 112. o.
- 426 „kiáltozott a csúcsok között”: Muir Jeanne Carnak, 1870. július 29., JM online.
- 426 „Minél messzebbre és magasabbra”: Muir 1911, 212. o.
- 427 Muir gleccserelmélete: Muir: „Yosemite Glaciers”, *New York Tribune*, 1871. december 5.; lásd még Muir: „Living Glaciers of California”, *Overland Monthly*, 1872. december és Gifford 1996, 143. o.–tól.
- 427 cövekeket helyezett el: Muir Jeanne Carnak, 1872. október 8.; Muir Catherine Merrillnek, 1872. július 12., JM online.

- 427 „Semmit sem küldhetek”: Muir Jeanne Carnnak, 1871. december 11., uo.
- 427 „ameddig a Sierra megbízik bennem és mesél nekem”: Muir J. B. McChesney-nek, 1871. június 8–9., uo.
- 428 „a jégkorszaki tavasz kezdetén”: Muir Joseph Le Conte-nak, 1872. április 27., uo. Humboldt könyveiben Muir aláhúzta a növények eloszlásával kapcsolatos részeket (AH Views 1896, Muir saját példánya, 317. o.-tól és AH Personal Narrative 1907, 1. k., 116. o.-tól, MHT).
- 428 „feltétel nélküli”: Muir Jeanne Carnnak, 1872. március 16., JM online.
- 428 a Yosemite-vízesésnél: Muir Jeanne Carnnak, 1871. április 3., uo.
- 428 „a hegyi kecske magabiztosságával”: Robert Underwood Johnson Muirról, in: Gifford 1996, 874. o.
- 428 „Ó, nagyszerű, nemes földrengés!”: Muir Emersonnak, 1872. március 26., JM online.
- 428 „A pusztulás egyben mindig teremtés is”: uo.
- 429 „a legcserzettebb bőrű, leggörbébb hátú és legfélénkebb embert kell keresniük”: Muir Emily Peltonnak, 1872. február 16., JM online.
- 429 Az Egyesült Államok minden tájáról érkeztek hozzá a tudósok: Muir Emily Peltonnak, 1872. április 2., JM online; Gisel 2008, 93. és 105–106. o.
- 429 „közhasználatra”: U. S., Statutes at Large, Nash 1982, 106. o.
- 429 mint színes bogarak: Muir Daniel Muirnak, 1870. június 21., JM online.
- 429 Muir és Emerson: Gifford 1996, 131–36. o.; Jeanne Carr Muirnak, 1871. május 1.; Muir Emersonnak, 1871. május 8.; Muir Emersonnak, 1871. július 6.; Muir Emersonnak, 1872. március 26., JM online.
- 429 „Szomorú kis adalék”: Muir Emersonról, Gifford 1996, 133. o.
- 429 „túlágosan átnyirkosodtam, hogysesm”: Muir Jeanne Carnnak, dátum nélkül, de hivatkozással Emerson 1872. február 5-én Muirnak írt levelére, JM online.
- 429 „A magány nagyszerű szerető”: Emerson Muirnak, 1872. február 5., uo.

- 429 Muir és a magány: a *Walden*ben Muir aláhúzta Thoreau megjegyzéseit a magányról. Thoreau: *Walden* (1906), Muir saját példánya, 146., 150. és 152. o., MHT.
- 430 érzések és racionális gondolkodás: Muir a *Kozmosz*ban aláhúzta Humboldt megállapításait arról, hogy az érzelmi és az intellektuális közötti kapcsolat döntő fontosságú a természet megértéséhez; AH Cosmos 1878, Muir saját példánya, 2. k., 438. o., MHT.
- 430 „Itt vagyok az erdőben”: Muir Jeanne Carrnak, 1870 őszén, JM online.
- 430 „táncolt; ... keringőzött”: Muir 1911, 79. és 135. o.
- 430 „Mássz magasabbra!”: uo., 90. és 113. o.
- 430 „az egész csupa szeretet”: Muir Ralph Waldo Emersonnak, 1872. március 26., JM online.
- 430 „a mindenütt bőséggel jelen lévő életre” (lábjegyzet): AH Views 1896, Muir saját példánya, 1. k., 210. és 215. o., MHT.
- 430 „a természet lélegzetvételéről”: Muir 1911, 48. és 98. o.
- 430 „része a romlatlan, tiszta természetnek”: Muir 1911, 326. o.
- 430 „Négy felhőtlen áprilisi nap”: Muir Journal 'Twenty Hill Hollow' 1869, 1869. április 5.; Holmes 1999, 197. o.
- 431 „hegyi temploma”: Muir Jeanne Carrnak, 1869. május 20., uo.
- 431 „ezer ablakot nyit”: Muir 1911, 82. és 205. o.
- 431 úgy prédikál a természetről, mint az apostolok: Muir Daniel Muirnak, 1869. április 17., JM online.
- 432 „azokat, akik bántalmazták a természetet”: AH Personal Narrative 1907, Muir saját példánya, 1. k., 502. o., lásd még 2. k., 214. o., MHT; AH Cosmos 1878, Muir saját példánya, 2. k., 377., 381. és 393. o., MHT.
- 432 „nem imádtak mást”: AH Personal Narrative 1907, Muir saját példánya, 2. k., 362. o., MHT.
- 432 „a természet legszentebb szentélyeit”: AH Views 1896, Muir saját példánya, 21. o., MHT.
- 432 a Sierra legszentebb szentélyeire gondolt: Muir Jeanne Carrnak, 1868. július 26., JM online.
- 432 Muir aláhúzta az AH-ra való hivatkozásokat: Thoreau és Darwin könyveiben, MHT.

- 432 Muir és AH megjegyzései az erdőpusztításról: AH Personal Narrative 1907, Muir saját példánya, 1. k., 98., 207., 215., 476–77. o., 2. k., 9–10., 153. és 207. o., MHT; AH Views 1896, Muir saját példánya, 98. és 215. o., MHT.
- 432 hatmillió hektárnyi terület: Johnson 1999, 515. o.
- 432 vasútvonalak: Richardson 2007, 131. o.; Johnson 1999, 535. o.
- 433 „A vadon nyers meghódítása befejeződött”: Frederick Jackson Turner 1903-ban, Nash 1982, 147. o.
- 433 „hogy ráébressze az embereket”: Muir Jeanne Carrnak, 1874. október 7., JM online.
- 433 Muir és az *Ember és természet*: Wolfe 1946, 83. o.
- 433 *nemzeti természetvédelmi területek*: Thoreau: *Maine Woods* (1868), Muir saját példánya, 160. o., valamint 122–23., 155. és 158. o., MHT.
- 434 „A természet maga is költő”: Muir 1911, 211. o.
- 434 „Az ember a homlokán érzi a szelet meg az esőt”: Samuel Merrill: „Personal Recollections of John Muir”; lásd még Robert Underwood Johnson, C. Hart Merriam: „To the Memory of John Muir”, Gifford 1996, 875., 889., 891. és 895. o.
- 434 ünnepelte a látvány szépségét: Muir és Sargent, 1898. szeptember, Anderson 1915, 119. o.
- 434 „Mókusfalva, Mamutfenyő megye”: Muir Jeanne Carrnak, 1870. ősz, JM online.
- 435 „a magasztos vadonról”: Muir 1911, 17. és 196. o.
- 435 „Nem melegítheted fel” (lábjegyzet): Daniel Muir Muirnak, 1874. március 19., JM online.
- 435 Muir San Franciscóban: Worster 2008, 216. o.-tól.
- 435 „kopár és méhtelen”: Muir Strentzelsnek, 1879. január 28., JM online.
- 435 Muir a jövőjéről: Muir Sarah Gallowaynek, 1877. január 12., JM online; Worster 2008, 238. o.
- 435 Carr bemutatja Louie Strentzelnek: Worster 2008, 238. o.-tól.
- 436 „elnyelik és megfojtják”: Muir Millicent Shinnek, 1883. április 18., JM online.
- 436 Muir mint apa: Worster 2008, 262. o.

- 436 Louie a Yosemite-völgyben: Muir Annie Muirnak, 1884. július 16., JM online.
- 436 Louie apja meghal: Worster 2008, 324–25. o.; Martinez irányítósáról lásd Kennedy 1996, 31. o.
- 437 Muir, Johnson és a Yosemite-völgy: Worster 2008, 312. o.-tól, Nash 1982, 131. o.-tól.
- 437 „Azokból a fákból kétségkívül nagyszerű deszkák és lécek lettek”: Muir 1920.
- 437 „De a fenyő semmivel sem inkább fűrészáru, mint az ember” (lábjegyzet): Muir aláhúzása, Thoreau: *Maine Woods* (1868), Muir saját példánya, 123. o.
- 437 cikk a *Century*-ben: Muir: „The Treasures of the Yosemite” és „Features of the Proposed Yosemite National Park”, *Century*, 41. k., 1890.
- 438 „élettel és fénnel teli hegyi útvonalak” és a következő idézetek: Muir: „The Treasures of the Yosemite”, *Century*, 40. k., 1890.
- 438 nyilvánítottak nemzeti parkká: Nash 1982, 132. o.
- 438 Uncle Sam: Muir 1901, 365. o.
- 438 Amerika legnagyobb környezetvédelmi szervezete: Robert Underwood Johnson, 1891, Nash 1982, 132. o.
- 438 „tehet majd valamit a vadonért”: Muir Henry Sengernek, 1892. május 22., JM online.
- 439 Muir publikációi: Kimes és Kimes 1986, 1–162. o.
- 439 „Senkit nem akarok magam mellett látni, csakis Önt”: Theodore Roosevelt Muirnak, 1903. március 14., JM online.
- 439–40 „az óriás mamutfenyők fennkölt templomában”: Theodore Roosevelt Muirnak, 1903. május 19., uo.
- 440 „Nincs tervem, módszerem vagy trükköm”: Muir Charles Sprague Sargentnak, 1898. január 3., uo.
- 440–41 harc a Hetch Hetchyért: Nash 1982, 161–81. o.; Muir: „The Hetch Hetchy Valley”, *Sierra Club Bulletin*, 6. k., 4. sz., 1908. január.
- 441 „egyetemes küzdelemnek”: *The New York Times*, 1913. szeptember 4.
- 441 „felébredt mély álmából”: Muir Robert Underwood Johnsonnak, 1914. január 1., Nash 1982, 180. o.

- 441 „ami dollárra váltható”: Muir: Memorandum John Muirtól, 1908. május 19. (a Kormányzók Természetvédelmi Konferenciája, 1908 számára), JM online.
- 442 Dél-Amerikába utazás tervei: Muir Daniel Muirnak, 1869. április 17. és szeptember 24.; Muir Mary Muirnak, 1869. május 2.; Muir Jeanne Carnak, 1870. október 2.; Muir J. B. McChesney-nek, 1871. június 8., uo.
- 442 „Hogy megfeledektem-e az Amazonasról, a Föld legnagyobb folyójáról?”: Muir Betty Averellnek, 1911. március 2., Branch 2001, 15. o.
- 442 Muir Berlinben: Muir, 1903. június 26–29., Muir Journal 'World Tour', 1. rész, 1903, JM online.
- 442 „a te kis Humboldt-útjaid”: Helen S. Wright Muirnak, 1878. május 8., uo.
- 442 „Humboldt alatt”: Henry F. Osborn Muirnak, 1897. november 18., uo.
- 442 hogy maga is Humboldt legyen: Muir Jeanne Carnak, 1865. szeptember 13., uo.
- 443 „mielőtt még túl késő lenne”: Muir Robert Underwood Johnsonnak, 1911. január 26., Branch 2001, 10. o.; lásd még xxvi. o.-tól; Fay Sellers Muirnak, 1911. augusztus 8., JM online.
- 443 Muir elindul Kaliforniából a keleti part felé: Branch 2001, 7–9. o.
- 443 „a nagy, meleg folyót”: Muir Katharine Hookernek, 1911. augusztus 10., uo., 31. o.
- 443 „Ne nyugtalankodj miattam”: Muir Helen Muir Funknak, 1911. augusztus 12., uo., 32. o.
- 443 „Csak kimentem járkálni egy kicsit”: Muir, 1913, Wolfe 1979, 439. o.

Epilógus

- 444 egy szónok Bostonban: Louis Agassiz, 1869. szeptember 14., *The New York Times*, 1869. szeptember 15.
- 445 máglya Clevelandben: *The New York Times*, 1918. április 4., Nichols 2006, 409. o.; centenáriumi ünnepségek Clevelandben, *New York Herald*, 1869. szeptember 15.

- 445 Cincinnati és a németellenes indulatok: Nichols 2006, 411. o.
- 446 „súlyos, mindenre kiterjedő és visszafordíthatatlan”: IPCC, Fifth Assessment Synthesis Report, 2014. november 1., 7. o.
- 446 „Voltaképpen nincs különbség”: Wendell Berry: „It all Turns on Affection”, Jefferson Lecture 2012, www.neh.gov/about/awards/jefferson-lecture/wendell-e-berry-lecture.
- 447 „az emberiség balfogásai”: AH, 1800. február, AH Diary 2000, 216. o.
- 447 letarolja és kirabolja majd: AH, 1801. november 9–27., AH Diary 1982, 313. o.
- 447 „Szökőkút, amelyből számtalan”: Goethe Johann Peter Eckermann-nak, 1826. december 12., Goethe és Eckermann 1999, 183.

Jegyzetek Humboldt műveihez

- 448 Más hivatkozás hiánya esetén a publikációk adatainak forrása: *Alexander von Humboldt Schriften. Bibliographie der selbständig erschienenen Werke* (Fiedler és Leitner 2000).
- 450 AH soha nem látta a német kiadást: AH Johann Georg von Cottának, 1840. január 20. AH Cotta Letters 2009, 223–24. o.
- 451 „legkiemelkedőbb... munka”: *Journal of the Royal Geographical Society*, 1843, 13. k. (Fiedler és Leitner 2000, 359. o.).
- 451 „Így kellett tennem”: AH Heinrich Christian Schumachernek, 1843. május 22., AH Schumacher Letters 1979, 112. o.
- 452 „Kelet-India birtokosaiként”: AH Johann Georg von Cottának, 1849. március 16., AH Cotta Letters 2009, 360. o.
- 452 „a Természet Könyve”: AH Varnhagennek, 1834. október 24., AH Varnhagen Letters 1860, 19. o.

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Andrea Wulf: *The Invention of Nature.*
The Adventures of Alexander von Humboldt. The Lost Hero of Science.
John Murray, Hachette UK, 2016

Fordította Makovecz Benjamin

Copyright © Andrea Wulf 2015
Hungarian translation © 2016 Makovecz Benjamin
Magyar kiadás © 2017 Park Könyvkiadó, Budapest

ISBN 978-963-355-283-4

Szerkesztette Szalay Marianne
A szöveget gondozta Markwarth Ágnes
Műszaki szerkesztő Rochlitz Vera
Tördelte Kőből Vera